

Ajalooline Ajakiri

2000
4 (111)

KLEIO

ERKI TAMMIKSAAR: Hermann Martin Asmuss – Tartu Ülikooli esimene zooloogiaüliõpilane • *AGO PAJUR*: Eesti Vabariigi kindralkond 1918–1940. II • *KEN KALLING*: Ilmarändur Elmar Kõiv • *AADU MUST*: Eestlaste küüditamise lugu Tomski arhiivis • *KURMO KONSA*: Eestikeelse trükise seisund • *KAIDO JAANSON*: Vaps ei olnud fašist • *MARE OJA*: *Euroclio* – Eesti ja Läti ajalooõpetajate ühisprojekt • *ANDRES KASEKAMP*: Ajaloolaste maailmakongress Oslos • Richard Indreko 100 • Boriss Meissner 85

Ajalooline Ajakiri 2000. 4 (111)

Tartu Ülikooli
ajaloo osakonna
ja Akadeemilise
Ajalooseltsi
ajakiri

Ajalookirjanduse
Sihtasutus
Kleio
2001

Kirjastaja: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio

Toimetuskolleegium: Jüri Ant, Olavi Arens, Jaak Kangilaski, Anu-Mai Kõll, Jüri Kivimäe, Valter Lang, Aadu Must, Hain Rebas, Tiit Rosenberg, Elle Vunder

Toimetus: Aadu Must (peatoimetaja), Anu Lepp

Resümeede tõlge: Leili Kostabi

Küljendus ja illustratsioonid: Meelis Friedenthal

Trükk: AS Võru Täht

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Ajaloolises Ajakirjas ilmuvad artiklid on refereeritud ja indekseeritud väljaandes *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Alates 1953. aastast on *Historical Abstracts* olnud tunnustatud ajalooliste publikatsioonide refereerija maailmas, mille materjalid on saadaval nii CD-ROMil, interaktiivselt kui ka trükitud kujul.

Toimetuse aadress:

Ajalooline Ajakiri

Ajaloo osakond

Tartu Ülikool

Ülikooli 18

Tartu 50090

Eesti

Tel (07) 375 658

Faks (07) 375 345

e-mail: kleio@loss.ut.ee

WWW: <http://www.history.ee/kleio>

Pangakonto: Hansapank 767

a/a 221010397388

ISSN 1406–3859

©Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio. 2001

Sisukord

Artiklid

<i>ERKI TAMMIKSAAR</i> : Hermann Martin Asmuss – Tartu Ülikooli esimene zooloogiaüliõpilane	5–28
<i>AGO PAJUR</i> : Eesti Vabariigi kindralkond 1918–1940. Esmase analüüsi katse. II	29–44
<i>KEN KALLING</i> : Ilmarändur Elmar Kõiv	45–54
<i>AADU MUST</i> : Eestlaste deporteerimise ajalugu Tomski arhiivis	55–86
<i>KURMO KONSA</i> : Eestikeelse trükise seisund	87–100

Retsensioonid ja tutvustused

<i>KAIDO JAANSON</i> : Vaps ei olnud fašist	101–104
---	---------

Kroonika

<i>MARE OJA</i> : <i>Euroclio</i> – Eesti ja Läti ajalooõpetajate ühisprojekt	105–111
<i>ANDRES KASEKAMP</i> : Ajaloolaste maailmakongress Oslos	112–113

Juubelid

<i>AIVAR KRIISKA</i> : Professor Richard Indreko 100	114–123
<i>PEETER JÄRVELAID</i> : Mees, kes kannab Eestit südames. Boriss Meissner 85	124–128

<i>Summaries</i>	129–137
------------------	---------

Esikaanel: Stalinlike massirepressioonide ohvritele pühendatud mälestus-
märk Tomskis. Foto: Aadu Must.

Kasutatud lühendid:

EAA – Ajalooarhiiv

EFA – Filmiarhiiv

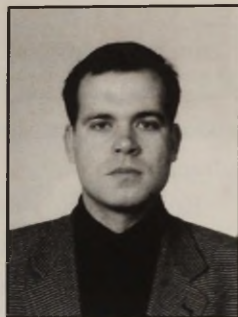
ERA – Riigiarhiiv

ERAF – Riigiarhiivi filiaal (end Parteiarhiiv)

TÜR KHO – Tartu Ülikooli Raamatukogu, Käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond

EAA. 995-1-235. L 42 – Sidekriipsuga eraldatud kolmeosalises arhiivi- viites näitab esimene arv fondi-, teine nimistu- ja kolmas säiliku numbrit. Fondi numbrid, mis sisaldavad sidekriipsu (nt R-409) on selguse huvides esitatud ilma sidekriipsuta.

Hermann Martin Asmuss – Tartu ülikooli esimene zooloogiaüliõpilane

Erki Tammiksaar

Historiograafia

Tartu linna piiril Emajõe ürgorus paljanduvad devoni liivakivis Arukuila koopad. Nende inimtekkeliste koobaste kasutuselevõtt laste jõulu- maana on kaasa toonud ka suurenenud huvi sealt koobastest rüükalade skeletiosi välja kaevanud Tartu ülikooli üliõpilase ja hilisema õppejõu Hermann Martin Asmusse elu ja tegevuse vastu. Viimatinimetatud andmeid siiski napib, sest tema isiklikud materjalid pole säilinud ja trüki- musta näinud teaduslikke töid tal peaaegu polegi. Põhjalikumalt ja tõelähedasemalt on käsitletud Asmusse elu viimase hauakõnes tema lähedane sõber botaanikaproffessor Alexander von Bunge,¹ kelle käsutu- ses oli Asmusse enda kirjutatud lühielulugu.² Kirjutatud on veel teinegi hea Asmusse lühibiograafia. Selle autoriks oli Tartu ülikooli zooloogia- professor Julius Kennel, kes kasutas Asmusse eluloo³ koostamisel praegu Ajalooarhiivis säilitatavat Asmusse isiklikku toimikut ülikooli arhiivist.⁴ Kuigi hilisemates Asmusse lühibiograafiates⁵ on kasutamist leidnud vaid

¹ **A. v. Bunge.** Trauer-Rede, am Sarge des Prof. Herm[ann] Asmuss. // Inland. 1859. 24. (52). S. 1003–1010.

² Vene Teaduste Akadeemia Peterburi Filiaali Arhiiv. *Петербургский Филиал Архива Российской Академии Наук* (ПФА РАН). 66-1-47.

³ **Ю. Кеннел.** Асмус, Герман Мартин. Биографический очерк. / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского, университета. Юрьев: Маггисен, 1902. Т. 1. С. 267–270.

⁴ EAA. 402-3-44.

⁵ Hermann Martin Asmusse kohta vt ka: Eesti biograafilise leksikoni täienduskõide. Tartu-Tallinn: Loodus, 1940. Lk 20–21; Deutschbaltisches Biographisches Lexikon. Köln–Wien: Böhlau, 1970. S. 19; Eesti Entsüklopeedia. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000. Kd 14. Lk 28; Eesti Teaduse Biograafilise Leksikon. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000. Kd 1. Lk 105.

Kenneli artikkel, on seal sisalduvad õiged andmed kahjuks edasi kandunud mõnel juhul juba ebatäpsetena. Asmusse teadusliku – st paleontoloogilise uurimistöö tähtsust on hinnatud mitmes töös⁶ ja seda õige kõrgelt.

Kuigi eeltoodust nähtub, et Asmusse elust ja tegevusest on ilmunud andmeid mitmetes kirjutistes, väärib tema vastuoluline uurijaisiksus seni unustushõlma vajunud arhiivmaterjalide⁷ põhjal siiski eriuurimuse kirjutamist. See võimaldab kergitada saladuseloori tema keeruliselt elusatuselt ning aitab mõista tema kirjaliku pärandi nappuse põhjuseid.

Karjäär

Hermann Martin Asmuss sündis Lüübekist pärit kirjaniku ja luuletaja Martin Asmusse (1784–1844) perekonnas 31. mail 1812. aastal.⁸ Tulevase zooloogi isa töötas Tartus mitmel pool õpetajana ja juhtis endarajatud erakooli (asut 1810). Esimese hariduse sai Asmuss isa käe all, hiljem aga Tartu gümnaasiumis (1826–30). 1830–34 õppis Asmuss Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas ja kaitses 1835. aastal Königsbergis filosoofiadoktori kraadi. Tartusse naastes oli ta mõned kuud tegev eraõpetajana kuni 1835. aasta suvel nõustus Tartu ülikooli zooloogiamuuseumi direktori asetäitja Friedrich Parroti palvel⁹ asuma

⁶ **Artur Luha.** Rüükalade suurkivistisi Eestis. // Loodusevaatleja. 1930. 1 (5). Lk 129–133; **Herbert Viiding.** Geoloogia – klassikaline uurimisala Tartus. / Kodulinn Tartu. Tallinn: ENSV TA Kodu-uurimise komisjon, 1985. Lk 18–34; **К. Орвику.** История геологических наук в Эстонии. Таллин: Валгус, 1986; **Э. Ю. Марк-Курик.** Исследования девонских рыб в первой половине XIX века в Тарту. // Daba un muzejs. 1991. 3. C. 28–31; **Т. А. Лукина.** Письма Карла Эрнста фон Бэра к Александру фон Булге. // Folia Baeriana. 7. 1999. C. 18–63.

⁷ Alljärgnev uurimus on koostatud Vene Teaduste Akadeemia Peterburi Filiaali Arhiivi (ИФА РАН), Giesseni Ülikooli käsikirjade Osakonna (UB Giessen. *Nachlass von Baer*), Marburgi Riigiarhiivi (HSM), Eesti Ajalooarhiivi (EAA) ning Vene Rahvusraamatukogu käsikirjade osakonna (РНБ ОР) materjalide põhjal.

⁸ Teatmeteostes on Asmusse sünnikuupäev märgitud erinevalt. Nii on DbBL-i järgi Asmuss sündinud 12. mail, samad andmed leiab ka teosest: Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearb. A. Hasselblatt und G. Otto. Dorpat: Mattiesen, 1889. S. 207. Õige sünnikuupäev on siiski 31. mai, nagu märgib oma eluloos Asmuss ise (ИФА РАН. 66-1-47. Л. 1). Siin ja edaspidi on kuupäevad antud vana kalendri järgi.

⁹ EAA. 402-3-44. L 9–9р.

Joonis 1. Hermann Martin Asmuss (Voldemar Vaga. Kunst Tartus XIX sajandil. Tallinn: Kunst, 1971. Repr. nr 45).

korrastama seni asjatundliku peremeheta olnud ja põlengu üleelanud zooloogiamuuseumi kogusid. Ülikooli nõukogu kinnitaski Asmusse zooloogiamuuseumi direktori abi kohale, kuid ilma palgata. Zooloogiamuuseumi kogude korrastamine ning eksponaatide vahetuse korraldamine teiste Euroopa zooloogiamuuseumidega nõudis Asmusselt kolm aastat ning talle määrati 1838. aastal selle suuremahulise töö eest 3000 rubla kompensatsiooni. Veel järgmisel ning ülejärgmiselgi aastal maksis ülikool (vaatamata kuraatori Gustav Craffströmi vastuseisule) Asmussele selle töö eest kompensatsiooni (vastavalt 300 ja 350 rubla), kuid mitte enam 1841. aastal.¹⁰ See põhjustas Asmusse meelepaha ning ta astus zooloogiamuuseumi direktori ajutise abi kohalt tagasi.¹¹ Pärast 1843. aas-

¹⁰ EAA. 402-3-44. L 71-71p, 75, 81-82.

¹¹ EAA. 402-3-44. L 87.

tat, mil Tartu Ülikooli esimeseks zooloogiaprofessoriks ja muuseumi direktoriks valiti Adolf Grube, kostis viimane korduvalt Asmusse eest kuraator Craffströmile,¹² kuid hoolimata sellest pidi Asmuss töötama sisuliselt endakorrastatud muuseumis palgata kuni Grube lahkumiseni Tartust Königsbergi (1856). Nüüd võttis Asmuss zooloogiamuuseumi juhtimise üle ja oli selle direktor kuni ootamatu surmani 1859. aastal.

Veel enam kui zooloogiamuuseumi kogude korrastajat vajas ülikool Tartusse zooloogiaõppejõudu, sest zooloogiaprofessuuri puudusel lugesid zooloogiat kohakaasluse alusel enamasti botaanikud või siis füsioloogid. Nende huvi oli aga enam kui tagasihoidlik ja neile maksti loengute eest lisatasu ülikooli majandus- ja mitte õppetöösummadest. Asmusse kui väljaõppinud zoologi tagasitulek Tartusse võimaldas seda probleemi lahendada. Kuna Asmusse Königsbergis kaitstud doktorikraadi ei peetud Tartus millekski (arvatavasti seepärast, et selle kraadi sai ta ilma doktori-tööd esitamata), tuli tal enne loengute pidamise õiguse saamist kiirkorras kaitsta siin oma *venia legendi*.¹³ Pärast kaitsmist alustas Asmuss juba 1835. a. sügissemestril zooloogialoengute pidamist eelarvvälise eradotsendina (*ausseretatsmässiger Privatdocent*) zooloogia alal. See tähendas, et ta ei saanud ülikoolist alaliselt palka, vaid sarnaselt botaanikutele ja füsioloogidele pärast igat semestrit lisatasu ülikooli majandussummadest (algsest 400, hiljem 600 rubla semestris).¹⁴

Zooloogiamuuseumi kogude korrastamise lõpetamisega (1838) täitis Asmuss ülikooli kuraatori Craffströmi nõude enda üleviimiseks eelarvvälise eradotsendi kohalt eelarvelisele eradotsendi (*etatsmässiger Privatdocent*) kohale.¹⁵ 1839. aasta keskel kinnitatigi Asmuss rahvaharidusministri Sergei Uvarovi käskkirjaga eelarvelise eradotsendi kohale aastapalgaga 1000 rubla (hiljem 1200 rubla).¹⁶ Eradotsendina zooloogia alal töötas Asmuss Grube Tartust lahkumiseni. Magistritöö kaitsmise järel¹⁷

¹² UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 10. Grube an Baer. Dorpat, 25/18.12.1844.

¹³ H. M. Asmuss. Monstrositates coleopterorum. Commentatio pathologicoentomologica quam auctoritate ordinis philosophorum Univers. Caes. Dorpat. Dorpati: Schuenmanni, 1835.

¹⁴ EAA. 402-3-44. L 20.

¹⁵ Samas. L 51–51p.

¹⁶ Samas. L 63.

¹⁷ H. M. Asmuss. Das vollkommene Hautskelet der bisher bekannten Thierreihe. An fossilen Fischen des Alten Rothen Sandsteins aufgefunden und aus ihren Resten erläutert. Abhandlung zur Erlangung der Magisterwürde. Dorpat: Mattiesen, 1856.

1857. aastal valiti ta erakorraliseks zooloogiaprofessoriks. Korralise professori ametini, mis eeldas doktoritöö esitamist ja kaitsmist, Asmuss ei jõudnudki, sest ta suri Tartus 24. novembril 1859.

Eeskujud ning mõjutajad

Suur osa Asmusse vaimse maailma kujunemisel ja kasvatusel oli tema kirjanikust isal Martinil ja tema juures kogunenud luuletajatel Carl Petersenil, Vassili A. Žukovskil, Friedrich Rambachil, Casimir Ulrich von Boehlendorffil ja August Heinrich von Weyrauchil. Armastus loodusteaduste vastu tärkas Asmussel suuresti tänu omaaegsele Tartu ülikooli mineraloogiakogu inspektorile Ernst Marcus Ulprechtile, kes märkas noore poisi erakordseid võimeid ja suunas seepärast isalikult tema loodusteaduslike huvide kujunemist.¹⁸

Tänu Ulprechtile said gümnaasiumi õpilase Asmusse akadeemilisteks õpetajateks Tartu ülikooli professorid geoloog Moritz von Engelhardt, botaanik Karl Ledebour, anatoom ja füsioloog Johann Friedrich Eschscholtz, füüsikud Georg Friedrich ja Friedrich Parrot, astronoom Wilhelm Struve ja matemaatik Martin Bartels. Need kuulsad nimed avaldasid noorele mehele suurt muljet. Eriti aga lähenes Asmuss Otto von Kotzebue kahest ümbermaailmareisist osavõtnud ja zooloogiast innustunud Eschscholtziga, kes kureeris ülikooli zooloogiamuuseumi (suri 1831). Sel moel avanesid noorele mehele Tartu ülikooli loodusteaduslike kollektsoonide ukсед juba õige varakult ning tal oli alati võimalus tutvuda eelloetletud professorite teaduslikel ekspeditsioonidel kogutud materjalidega.¹⁹

Eelnenud arengu loomuliku jätkuna asus Asmuss 1830. aastal Tartu ülikoolis loodusteadusi õppima, valides esimesena meie *alma materi* ajaloos endale kitsamaks erialaks zooloogia.²⁰ Arvestades seda, et zooloogiaõppetool ülikoolis puudus ja seda ainet loeti vaid kohakaasluse korras, tegi Asmuss julge aga oma tuleviku suhtes ka õige valiku. Eschscholtzi surmaga kaotas Asmuss oma õpetaja, kuid zooloogialoengud üle võtnud füsioloogiaprofessor ja embrüoloog Martin Heinrich Rathke otsustas

¹⁸ A. v. Bunge. Trauer-Rede, am Sarge des Prof. Herm[ann] Asmuss. S. 1005.

¹⁹ Samas. Lk 1005.

²⁰ EAA. 402-3-44. L 144p; ПΦΛ ΡΛΗ. 66-1-47. Λ. 1.

Asmusse siiski zooloogiks koolitada.²¹ Nii võttis ta Asmusse kaasa 1832. aasta suvel Soome ja Peterburi²² ja 1834. aastal Königsbergi, mis võimaldas viimasel tutvuda sealsete zooloogiliste kogudega ning luua kontakte teadlastega.

Lisaks eelnimetatutele oli Asmusse tähtsamaks suunajaks ja eeskujuks üks energilisemaid ja armastatumaid tolaeagse Tartu ülikooli professoreid Alexander von Hueck. Anatoomiaproffessor ja paleontoloog Hueck oskas enda ümber koguda noori üliõpilasi ja neid teaduslikule tööle innustada.²³ Ka Asmuss kuulus Huecki ringi. On tõenäone, et just Hueck – üks esimesi Eesti ala paleontoloogiat uurinud teadlasi – oli Asmusse peamine suunaja ja rahaga toetaja, tänu kellele süvenes Asmuss paleontoloogistesse küsimustesse ning alustas oma uurimistööd Aruküla koobastes. Sellekohase vihje leiab Asmusse kirjast Peterburi Teaduste Akadeemia esimesele zooloogile Johann Friedrich Brandtile.²⁴

Asmuss inimesena

Asmuss oli kaasaegsete mälestuste kohaselt äärmiselt õilis, vaimukas ja laia silmaringiga teadlane ning suurepärane lektor ja pedagoog,²⁵ samuti aga hea südamega inimene, kes pidas oma sõpru meeles *harilikult mõne siluri- või devonkivistisega, lisades sellele puhuti ka värsikese, mille ta ise oli sepiksenud.*²⁶

Uurijana näitas Asmuss üles suurt originaalsust, täpsust ja ennastohverdavat kannatlikkust oma teaduslike uurimuste koostamises, esitades endale kõige kõrgemaid nõudmisi töö kvaliteedi ja uudsuse osas.

²¹ EAA. 402-3-44. L 21.

²² **M. Braun.** Zur Erinnerung an Heinrich Rathke. // Zoologische Annalen. Zeitschrift für Geschichte der Zoologie. 1910. 3. S. 294; **H. Menz.** Martin Heinrich Rathke (1793–1860). Ein Embryologe des 19. Jahrhunderts. // Acta Biohistorica. 7. Marburg: Basiliken-Press, 2000.

²³ Necrolog. Alexander Fr[ie]dr[ich] Hueck. // Inland. 1842. 32. S. 285.

²⁴ ПФА РАН. 51-2-70. Л. 9.

²⁵ **A. v. Bunge.** Trauer-Rede, am Sarge des Prof. Herm[ann] Asmuss; Sitzungsberichte der Naturforscher-Gesellschaft zu Dorpat in den Jahren 1853 bis 1860. Dorpat: Laakmann, 1861. S. 347; **B. Dybowski.** Poole sajandi eest. Mälestusi ülikooliajast. / Mälestusi Tartu ülikoolist (17.–19. sajand). Koostanud Sergei Issakov. Tallinn: Eesti Raamat, 1986. Lk 192–221.

²⁶ **B. Dybowski.** Poole sajandi eest. Lk 220.

Nii kirjutas Asmuss 1839. aastal zooloog Alexander Theodor von Middendorffile: *teadusliku uurimise väärtus seisneb mitte kvantiteedis, kuivõrd just kvaliteedis.*²⁷ Teiseltpoolt endale esitatud teaduslikule probleemile lahenduse leidmine pärast kestvaid kahtlusi tulemuse õigsuses (sagedasti kestsid need aastaid) viis Asmusselt täielikult huvi uuritud teema ja veelgi enam – tulemuste trükis avaldamise vastu. Nii näiteks võis Asmuss innustunult töötada eesmärgi nimel jõululaupäeval,²⁸ kuid olles endale probleemi selgeks teinud, võis ta Bunge sõnul ilma igasuguste piinadeta trükivalmis käsikirja leekidesse visata.²⁹

Oma kaasaegsetesse jättis Asmuss kustumatu mulje oma teadmistepagasiga. Zooloogiaprofessor A. Grube hindas Asmusst oma kirjas Baerile järgmiselt: *Ma tunnen ennast tema kõrval nii väiksena ja algajana, et ta surub mind lausa maha. Kõik, mis minul puudub, on temal olemas: isegi oma andumuses teadusele on ta toonud selle heaks suuremaid ohvreid, kui mina. [...] Kõige põhjalikumad teadmised kõige erinevamate zooloogiaharudes, haruldane ettekujutusvõime, väsimatu püsivus, üllas omakaspüüdmatus! Kust küll mina oleksin midagi sellist leidnud. Ja selline mees elab oma perekonnaga kõige sügavamas viletsuses!*³⁰

Asmusse viletsat elujärge põhjustasid mitmed asjaolud. Üks tähtsamaid neist oli tema terav keel, mis oli Tartus vägagi tuntud. Asmusse jaoks sai saatuslikuks vahejuhtum kuraator Craffströmiga, mille kohta

²⁷ EAA. 1802-1-7. L 11.

²⁸ Э. Ю. Марк-Курик. Исследования девонских рыб в первой половине XIX века в Тарту. С. 30.

²⁹ A. v. Bunge. Trauer-Rede, am Sarge des Prof. Herm[ann] Asmuss. S. 1010. Kas sellisel moel leidis otsa Asmusse käsikiri Liivimaa fossiilidest, nagu kirjanduses väidatud (A. Luha. Rüükalade suurkivistisi Eestis; H. Viiding. Geoloogia – klassikaline uurimisala Tartus), Bunge kirjutatud nekroloogist ei selgu. Artur Luha ja Herbert Viidingu arvamus näib siiski kinnitavat fakt, et Tartu Looduseuurijate Seltsi komisjoni aruanne Asmusse käsikirjalisest pärandist tuvastas, et teadlasest järelejäänud materjalide hulgas fossiile käsitlevat käsikirja polnud, küll see-eest aga põhjalik fossiilide atlas (Sitzungsberichte der Naturforscher-Gesellschaft zu Dorpat. 1861. S. 351–352). Veelgi suurema tõenäosusega Asmuss oma käsikirja fossiilidest siiski kunagi ära ei põletanudki, vaid võttis end kokku, kirjutas selle 1856. aastal lõppude-lõpuks valmis ja avaldas magistritööna, et kandideerida erakorralise professori kohale. See võibki olla põhjuseks, miks komisjon Asmusse käsikirjade seast mingit fossiilide käsikirja ei leidnud, sest magistritööst mahukamat uurimust rüükaladest ta lihtsalt kirjutanud polnudki.

³⁰ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 10. Grube an Baer. Dorpat. 25/18.12.1844.

on ilmunud andmeid nii mälestustes³¹ kui kaasaegsete kirjades.³² Nimelt tutvus Craffström arvatavasti pärast zooloogiliste kogude lõplikku korrastamist 1839. aastal zooloogiamuuseumiga. Muuseumit tutvustas talle selle tegelik kogude hooldaja Asmuss, mitte toonane muuseumi direktori asetäitja (sellel kohal töötas siis füsioloogiaprofessor Alfred Wilhelm Volkmann) nagu nähtub ekslikult kriminaalõiguse professori Eduard Osenbrüggeni mälestustest. Sõjaväelane Craffström ei olnud rahul, et muuseumis oli esiplaanile seatud jaanalind, kellel *olevat nii inetud jalad*. Asmuss märkis selle peale, et *kõige pikemale kuulub ju esimene koht* ja lisas: *Ma võin lasta ju rätsepa tulla ja jaanalinnule mõõdu järgi püksid jalga teha; kas Teie ekstsellents käsib punased või valged*.³³ See vaimukus läks Asmussele kalliks maksma, sest Craffström ei jätnud Uvarovile ohtlikust õppejõust ette kandmata. Teiseks tegi ta ise kõik Asmusse elu rikkumiseks Tartus. Nii pidi Asmuss Brandtile tunnistama, kui viimane küsis tema kohta käivate kuulujuttude kohta, et Tartu ülikoolilinnana on nii väike, et kogu linna elanikkond on jagunenud Craffströmi poolt *soosituteks* ja *jälitatuteks*, kusjuures tema kuulub viimase grupi hulka.³⁴

Teiseks põhjustas Asmusse elu viletsuses võimetus oma uurimistulemusi publitseerida. Asmusse isiklik tragöödia seisneski selles, et teades hästi oma võimetus kirjutada teaduslikke töid, lubas ta suurema

³¹ E. Osenbrüggen. Tartu ülikool. / Mälestusi Tartu ülikoolist (17.–19. sajand). Koostanud Sergej Issakov. Tallinn: Eesti Raamat, 1986; B. Dybowski. Poole sajandi eest.

³² ПФА РАН. 51-2-70. Л. 5–5 о6; UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 10. Grube an Baer. Dorpat, 25/18.12.1844.

³³ E. Osenbrüggen. Tartu ülikool. Lk 174.

³⁴ ПФА РАН. 51-2-70. Л. 5 о6. Craffström ei jätnud ialgi vähimatki võimalust kasutamata, et Asmusst taga kiusata. Nii näiteks kohtas kuraator Asmusst kord tänaval habemega ja tegi kohe ülikooli nõukogule ettepaneku karistada Asmusst *ränge noomitusega*, kuna sellise habemega *käivad tavaliselt [vaid] juudid, eesti rahvuslased ja venelased* (EAA. 402-3-44. L 121–121p). Kuigi ei ülikooli nõukogu ega kohus teinud Asmussele noomitust, sai oma sõnade kohaselt *mitte iial andeks andev kuraator jälitatule* järjekordselt oma viha näidata. Arvatavasti peitub ka Craffströmi Asmusse kibedas vastasseisus vastus küsimusele, miks astus Tartu Looduseuurijate Seltsi asutajaliige Asmuss pärast seltsi rajamist (1853) selle liikmeskonnast tagasi. Nimelt valiti vastrajatud seltsi auliikmeks Craffström, kuid Asmussele oli see vastu võtmatu. Seltsi liikmeks astus ta uuesti alles pärast Craffströmi surma (1856).

sissetulekuga ametikoha nimel³⁵ neid siiski kiiresti avaldada. Siinjuures osutus Asmuss aga iseenda kõige suuremaks vastaseks, sest laua taha istudes kadus tal töövõime ja see tegi ta haigeks. A. Grube kirjutab: *Tal [Asmusse] puudub, nagu ma arvan, [see sisemine] energia, mis on vajalik oma uurimuste teatavaks tegemiseks [...] lisaks sellele seab ta endale liiga kõrgeid nõudmisi.*³⁶ A. v. Bunge sõnul muserdas kirjutamise kohustus tugevasti Asmusse tervislikku seisundit (muutes tema jõulise kuju skeletiks) ja hingelist seisundit.³⁷ Selleks, et varjata oma võimetust kirjutada, leidis Asmuss kõige erinevamaid põhjuseid (haigus, loengud, rahapuu- dus uurimuste lõpetamiseks jms), vabandades sel moel oma aastatepik- kusi tegematajätmisi lubatud kirjatöö(de) osas. Kaua tal seda varjata ei õnnestunud ja nii pettusid Asmusse paljud, kel oli oelda otsustav sõna tema saatuse muutmise osas. See omakorda tegi tal võimatuks oma ma- janduslikku olukorda parandada.

Üks võimalus leida lisaraha pere eelarvesse oli oma unikaalse rüü- kalade kogu äramüümine (1843. aasta algul hindas ta oma kogu suu- rust 1000–1200 fragmendini).³⁸ Pärast ebaõnnestumist saada Tartu üli- kooli zooloogiaprofessoriks otsustas Asmuss kogu maha müüa. Kuna ülikooli zooloogiamuuseum ei tulnud ostjana kõne allagi (Craffström oleks kindlasti keeldunud Asmusse kogu ülikoolile ostmast), siis pakkus Asmuss 1843. aastal kogu Peterburi TA zooloogiamuuseumile hinnaga

³⁵ Asmusse kirjavahetused Karl Ernst von Baeri ning Brandtiga jt arhiivimaterjalid tõestavad, et isiklik karjäär polnud Asmussele tähtis. Ta soovis karjääriredelil tõusta ainult seepärast, et tal ei jätkunud raha oma naise, kolme lapse ja maja ülalpidamiseks. Olnuks võimalik end ära elatada vaid eradotsendi 1200-rublasest palgast, olnuks ta kogu elu selle palgaga rahul. Kuna aga sellest summast ei piisanud Tartus äraelamiseks, siis sundis majanduslik kitsikus Asmusst igalt poolt väiksemagi töö eest (nt zooloogiamuuseumis) lisatasu nõutama. Just seepärast pidas Craffström Asmusst väljapressijaks (EAA. 402-3-44. L 92p). Nii vastas ka Baer Liivimaa Üld- kasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi presidendile Carl Eduard Liphardtile, kes kahtles Asmusse teenete kasutamise võimalikkuses Liivimaa loodusteadusliku kirjel- duse koostamisel (nimetades Asmusst muuseumi oma kirjas Baerile *maanteeröövlik*) järgmiselt: [kui Asmussele] *eraldada vahendeid mingiks ettevõtmiseks, siis elaks ta terve elu seltsi kulul, mis on nii kindel, et enam kindlam olla ei saagi.* (UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 14. Liphardt an Baer. Dorpat, 06.01.1848; Baer an Liphardt (Auszug). SPb, 04.02.1848).

³⁶ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 10. Grube an Baer. 25./18.12.1844.

³⁷ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 4. Bunge an Baer. Dorpat, 10.12.1842.

³⁸ ПФА РАН. 51-2-70. Л. 9 о6.

üks hõberubla fragment.³⁹ Akadeemia kogu siiski ei ostnud, kuigi veel 1844. aastal oli selle ostmine Akadeemial plaanis, millele vihjab paleontoloog Christian Panderi kiri Baerile.⁴⁰ Suurt huvi Asmusse kogu vastu tundis ka Saksa kompanii Crantz & Co, mis tegeles erinevate loodushooluste eksponaatide ostu-müügiga. Nad olid nõus maksma Asmussele isegi küsitud hinda 1 hõberubla tükk, kuid siis tunnetades, et reedab kogu müümisega oma kodumaa, loobus õpetlane tehingust.⁴¹

Läbikukkumised

Peterburi Teaduste Akadeemia

Noort ja võimekat Tartu zooloogi märgati peatselt ka Vene impeeriumi metropolis. Vähetähtis polnud siin Asmusse suur huvi paleontoloogia vastu. Nimelt tutvus ta arvatavasti juba 1832. aastal Peterburis viibides Peterburi TA Zooloogiamuuseumi juhataja ja akadeemiku Brandtiga ja 1836. aasta suvel Tartus oma isa vahendusel akadeemia teise zooloogi Baeriga.⁴² Neist mõlemast said Asmusse toetajad. Kohtudes Baeriga rääkis Asmus talle oma leidudest Aruküla koobastes ja vaevarikast tööst fossiilide luude kokkusobitamisel. Selline innukus Baerile meeldis. Lisaks sellele kinnitasid Tartu kolleegid Baerile Asmusse häid zooloogilisi teadmisi ja pühendumist paleontoloogiale. Selline *leid* tähendas Baerile suurt vedamist, sest Peterburi TA lõpetas 1836. aasta novembris avalduste ja konkursitööde vastuvõtu adjunkti kohale paleontoloogia (tollal nimetati seda petrefaktoloogiaks) alal. Selle konkursiga sooviti leida Peterburi õpetlast, kes pühendus täielikult Venemaa fossiilide süstemaatilisele uurimisele.⁴³ Kuigi Asmus oli oma paleontoloogilise uurimistööga sisuliselt alles alustanud, lootis Baer Tartus ebakindlal eelarvevälise eradotsendi kohal töötanud noorest õppejõust Peterburi akadeemiale väarikat järelkasvu. Seepärast tegigi Baer omal initsiatiivil

³⁹ ПФА РАН. 51-2-70. Л. 9-9 об; 10-11.

⁴⁰ H. v. Knorre. 17 Briefe von Christian Pander (1794-1865) an Karl Ernst von Baer (1792-1876). // Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens. 59:89-116. 1973. S. 108.

⁴¹ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 18. Schrenck an Baer. Dorpat, 18.05.1848.

⁴² UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 1. Asmus, Martin an Baer. D[orpat], 10.11.1842; ПФА РАН. 51-2-70. Л. 1.

⁴³ ПФА РАН. 129-1-712. Л. 3.

Asmussele 1836. aasta lõpul ettepaneku kandideerida adjunkti kohale, andes mõista et Asmuss võib uurimistöö esitamisel konkursi võita. Asmuss asus sellega kohe arvestama.⁴⁴

Kaalutlused, miks Asmuss oli valmis elukohta vahetama, olid järgmised: esiteks soovis Asmuss end zoologia alal täiendada, leides õigesti, et Peterburi võimalused on selles osas palju paremad kui Tartus ja teiseks asjaoluks oli pakutav palk (2500 rubla aastas), mis ületas enam kui kahekordselt tema sissetulekuid Tartus.

Baer ja Brandt toetasid igati Asmusst akadeemia istungitel adjunkti koha saamisel ja soosisid teda võrreldes teise kandidaadi Stepan Kutorgaga.⁴⁵ Vaatamata sellele polnud enne paleontoloogialase uurimistöö esitamist teda võimalik kohale kinnitada. Nüüd aga selgus, et fossiilide tükkide väljakaevajana äärmiselt innukas Asmuss polnud võimeline oma uurimistulemusi vormistama. Ta saatis küll Baerile töö kilpkonnadest,⁴⁶ kuid oodatud uurimust Liivimaa fossiilidest ei tulnud ega tulnud. Asmusse töö kiirendamiseks otsustas Baer akadeemia kaudu tema uurimisi toetada ja nii eraldati Asmussele Baeri ettepanekul 1839. aasta augustis oma tööde lõpetamiseks 600 rubla, millest 320 rubla oli määratud akadeemia zoologiamuuseumi kogu täiendamiseks Asmusse kogutud paleontoloogiliste leidude põhjal tehtud kipsjaljenditega. Jäljendid küll jõudsid Peterburi suure hilinemisega 1840. aasta lõpul, aga mitte uurimistöö.⁴⁷ Veel 1840. aasta lõpul ja 1841. aastal lubas ta nii Baerile kui Brandtile *peatselt* saata konkursile uurimistöö Liivimaa fossiilidest, kuid konkursitööd ta akadeemiale ei esitanudki...⁴⁸

Otsustamatus ja põhjuste otsimine kõigutas tugevasti Baeri usku Asmussesse, kes ootas viimast Peterburi omal sõnul *kui juudid Messias*.⁴⁹

⁴⁴ ПФЛ РАН. 129-1-712. Л. 3; UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 1. Asmuss, H. M. an Baer. Dorpat, 04.11.1836.

⁴⁵ Nii oli Baer näiteks valmis Asmussele isegi lubama, et tema pärast pikendatakse vajaduse korral kandideerimise lõppterminit (UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 1. Asmuss, H. an Baer. 04.11.1836; ПФЛ РАН. 51-2-70. Л. 106). Mitmel korral seda tehtigi.

⁴⁶ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 1. Asmuss, H. an Baer. Dorpat, 04.11.1836.

⁴⁷ Т. А. Лукина. Письма Карла Эрпста фон Бэра к Александру фон Бунге. С. 32.

⁴⁸ ПФЛ РАН. 129-1-712. Л. 3–3 об.

⁴⁹ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 24. Baer an Asmuss, H., [St. Pbg., 1841]; HSM. B. 702. № 320. Baer an Middendorff. St. Pbg., 24.02.1841.

Kuna uurimistööd ei tulnud, sattus Baer Peterburis äärmiselt piinlikusse olukorda ja ägeda süüdistusetulva alla, et ta astub välja selliste isikute eest akadeemiliste kohtade taotlemisel, kes *ise midagi teha ei taha*.⁵⁰ Olles kaotanud lootuse uurimistööd saada oli Baer sunnitud 1841. aasta algul Asmussele kirjutama: *Lõppude lõpuks näite Te mulle (andestage mulle selline väljend!) Peterburi jaoks mitte päriselt sobiv*.⁵¹ Nüüd sai ka Asmussele, kes vaatamata oma tegematajätmistele ikkagi lootis Brandti ja Baeri eestkostel Peterburi TA-s kohta saada, kõik selgeks. Tee Peterburi oli tema jaoks igaveseks sulgunud ning seda just hetkel, kui tema elu muutus Tartus täiesti väljakannatamatuks.

Tartu ülikooli zooloogiaprofessuur

Pärast zoologiamuuseumi kogude korrastamist oli Asmuss täitnud Craffströmi nõude enda üleviimiseks eelarveväliselt eradotsendi kohalt eelarvelisele eradotsendi kohale (1839). See tähendas tegelikkuses, et esimene reaalne samm zooloogiaprofessuuri rajamiseks Tartus oli tehtud ning nüüd jäi veel vaid taotleda raha palga maksmiseks professorile.

Hetkel aga, mil Asmusel oli kindel väljavaade asuda Tartu ülikoolis loodava zooloogiaprofessuuri korralise professori kohale, tõmbas ta ise sellele kriipsu peale. Selles oli süüdi Asmusse ja Craffströmi vahel toimunud eespoolkirjeldatud vahejuhtum. Viimane tegi nüüd kõik, et Asmuss professoriks ei saaks. Craffström kirjutas ülikooli nõukogule 1841. aasta aprillis oma kaalutlustest zooloogiaprofessuuri asutamise osas järgmiselt: *Kui peaks rajatama zooloogiaprofessuur, siis muutub ülikooli juures olev [zoologia] eriala eradotsendi koht üleliigseks. Seepärast palun ma nõukogul otsustada enne kui ma kosten selle professuuri rajamise eest, kas viimane ei pea eelkõige mitte vajalikuks hr. Asmusse lõplikku vabastamist oma ametist, sest nagu nii on ta juba osaliselt lahti öelnud oma tegevusest ülikooli heaks [st kohast zoologiamuuseumis]*.⁵² Kuigi ülikooli nõukogu leidis vastupidiselt kuraatori arvamusele, et Asmusst on tema kohal vaja isegi juhul, kui luuakse zooloogiaprofessuur ning Asmuss seda kohta ei saa, oli selge, et Craffström Asmusse kandidatuuri ei toeta.

⁵⁰ HSM. B. 702. № 320. Baer an Middendorff. St. Pbg., 24.02.1841.

⁵¹ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 24. Baer an Asmuss, H. [St. Pbg, 1841].

⁵² EAA. 402-3-44. L 93.

1842. aasta sügiseks oli teada, et ülikooli eelarves on lõppude lõpuks zooloogiaprofessuri loomiseks raha olemas. Levinud arusaama kohaselt valis ja otsis Tartu ülikoolile uusi professoreid ülikooli nõukogu. Tegelikult sagedasti nõukogu vaid kinnitas Peterburis tehtud ettepaneku professorikohale, soovimata minna vastuollu ministri ja kuraatoriga. Kuna Asmuss teadis, et ta pole täitnud nõudeid professoriks saamisel (doktoritöö oli ikka veel kirjutamata ning kaitsmata), siis võis ta uuele kohale loota vaid juhul, kui mõjuvõimsad isikud kostnuks tema eest haridusministrile. See omakorda murdnuks Craffströmi vastupanu Asmusse kandidatuurile, kelle käitumisest olenes ülikooli nõukogu ühe osa hääletamine.⁵³

Oma eestkostjateks valis Asmuss akadeemikud Baeri ja Brandti,⁵⁴ kellel oli öelda otsustav sõna kandidaatide osas zooloogiaprofessori kohale enne lõpliku ettepaneku tegemist Tartu ülikooli nõukogule. Kui Brandti arvates oli tulnud hea võimalus Asmusst toetada, siis Baer, kes oma sõnade kohaselt kõige parematest kanalitest (arvatavasti Uvarovi enda käest) teadis, et polnud vähimatki võimalust liivimaalast (st Asmusst) professorikohale nimetada, palus tal tegutseda üksinda. Baer arvas, et sel juhul võiks Asmuss siiski oma koha saada. Siiski ei leidnud Brandti ettepanek Uvarovi juures, nagu oodata oligi, *soodsat vastuvõttu*.⁵⁵

Seega polnud Brandtil ja Baeril mingit võimalust Asmusse kandidatuuri läbisurumiseks, kuigi seekord saatis Asmuss Brandtile isegi ühe *väikese käsikirja* kilpkonnadest oma kandidatuuri toetuseks, kuid see oli lõpetamata ja ei sobinud trükiks.⁵⁶ Kuna Asmusse kandidatuur ilma ühegi avaldamata uurimusega kõne alla ei tulnud, siis pakkus Brandt professoriks Odessa ülikooli zoologi Alexander Nordmanni⁵⁷ ning Baer ootas Siberi reisil oleva Middendorffi arvamust, kes juba ammu ihkas Kiievist Tartusse tulla.⁵⁸ Nordmann Odessast siiski ei lahkunud ja

⁵³ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 4. Bunge an Baer. Dorpat, bevor 10.12.1842; ПФА РАН. 51-2-70. Л 6.

⁵⁴ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 1. Asmuss, H. an Baer. Dorpat, 22.09.1842; ПФА РАН. 51-2-70. Л 3-4.

⁵⁵ ПФА РАН. 66-2-14. Л 31 об.

⁵⁶ ПФА РАН. 51-2-70. Л. 7-7 об.

⁵⁷ ПФА РАН. 66-2-14. Л. 31 об.

⁵⁸ HSM. B. 702. № 320. Baer an Middendorff, [St. Pbg.], 20.02.[1843].

kirjad Siberi ning Peterburi vahel käisid väga aeglaselt⁵⁹ ning see andis Asmussele veel ühe võimaluse kandideerida. Mida aga ei tulnud, oli pikisilmi Peterburis oodatud ja korduvalt lubatud uurimus.⁶⁰ Ülikool aga vajas algavaks 1843.–44. õppeaastaks zooloogiaprofessorit. Nii pakkus Baer Uvarovile oma Königsbergi õpilase Adolf Grube kandidatuuri. Haridusministri nimel saatiski Baer Grubele kutse asuda Tartus zooloogiaprofessori kohale 1843. aasta juunis.⁶¹ Baeri soovitusel valitigi Tartu ülikooli esimeseks zooloogiaprofessoriks Grube ning Asmuss jäi edasi eradotsendi kohale.

Teised Venemaa ülikoolid

Eelnimetatud sündmused ei töotanud Asmussele midagi head. Nordmann, kes Tartusse ei tulnud, ütles ära ka Helsingi Ülikooli zooloogiaprofessori kohast ja nii ei saanud Asmuss lahkuda ka Odessasse, kuhu ta lootis pärast Tartu ebaõnnestumist professori kohta saada.⁶² Ta ei saanud minna ka Kiievisse, kuhu Baer lootis Asmusst saata juba 1839. aastast alates,⁶³ sest Middendorff ei võtnud kohta Tartus vastu ja jäi nii formaalselt Kiievi ülikooli zooloogiaprofessoriks edasi. Tulutuks jäi ka

⁵⁹ Äraütleva vastuse sai Baer Middendorffilt alles 31. oktoobri kirjas 1843. aastal, kes otsustas Ulmanni skandaali sündmuste pärast Tartus (vt lähemalt: **Erki Tammiksaar**. Ulmanni afäär Tartu Ülikoolis 1842. a. novembris. // Akadeemia. 1999. 11/12. Lk 2576–2595) siiski mitte kandideerida (UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 16. Middendorff an Baer. ЗИМОВЬЕ ВЫДЕЛСКОЕ. 31.10.1843).

⁶⁰ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 24. Baer an Grube. St. Pbg., 10.–13.01.1845.

⁶¹ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 24. Baer an Grube. [St. Pbg.], 22.06. [1843].

⁶² UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 1. Asmuss, H. an Baer. Dorpat, 27.11.1842; ПФА РАН. 51-2-70. А. 8.

⁶³ Baer, olles kaotanud lootuse Asmuselt uurimistööd saada, et teda adjunktiks valida, pakkus 1839. aasta sügisel Uvarovile Asmusst Kiievi ülikoolis loodava zooloogiaprofessuuri etteotsa (UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 24. Baer an Bradke (eigentlich an Uvarov), [St. Pbg.], 09. od. 10. 1839). Kuna Asmuss ei pidanud vajalikuks Baeri pakkumisele vastata, siis sai selle koha Baeri poolt teisena soovitud Middendorff. Uuesti pakkus Baer Asmussele kohta Kiievis 1841. aastal, mil Middendorffile oli vaja leida kiiresti asendajat, kuna muidu oleks Baeri korraldatud Siberi ekspeditsioon edasi lükkunud. Seegi kord ei vastanud Asmuss Baeri pakkumisele sõnakestki (ПФА РАН. 66-2-14. А. 32).

Brandti ettepanek Uvarovile määrata Asmuss Harkovi ülikooli professoriks.⁶⁴ Nii olid Asmussel kõik teed Tartust lahkumiseks läbi lõigatud ja tal tuli edaspidigi toita oma perekonda 1200-rublasest eradotsendi palgast.

Asmusse ees end vastutavana tundnud Brandt püüdis hiljemgi Asmusst Tartust teistesse Venemaa ülikoolidesse üle viia. Nii tegi ta 1845. aastal Asmussele ettepaneku siirduda Moskva ülikooli,⁶⁵ kuid nagu selgub Poola zooloogi Benedykt Dybowski mälestustest, polnud ta sellest kohast huvitatud. Viimane kirjutas: *Kutsese* [siirduda Moskvasse] *vastas ta* [Asmuss] *lakooniliselt, et eelistab pigem füüsiliselt hukkuda Tartus kui moraalselt riigi pealinnas.*⁶⁶

Ebaõnnestunud katse Tartust lahkuda tegi Asmuss veel 1848. aastal, mil ta avaldas soovi asuda lõpuks siiski Helsingisse ümberasunud Nordmanni asemel õppetooli juhatajaks Odessas ja rootsi päritolu vene botaaniku Christian Steveni kohale Krimmis.⁶⁷

Reisid

Asmusse kihk reisida ja ise uurimismaterjali koguda tekkis tal arvatavasti juba gümnaasiumipäevil, kui tal õnnestus tutvuda lähemalt Eschscholtzi ümbermaailmareisilt kaasatoodud kogudega. Tema ihaldatuks reisisihiks kujunes aastakümnete vältel Hiina. Ta õppis seda eurooplastele suletud riiki kirjandusallikatest lähemalt tundma ja omandas veidi isegi hiina keelt.⁶⁸ Kõik need teadmised jäid aga rakendamata.

Esimene võimalus osaleda teaduslikus ekspeditsioonis avanes Asmussel 1839. aasta mais. Baer, kes lootis Asmusst peatselt näha akadeemias paleontoloogina, pakkus talle kui tulevasele adjunktile kohta plaanitavas akadeemia ekspeditsioonis Araali mere piirkonda ja Ustjurti

⁶⁴ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 3. Brandt an Baer, [St. Pbg.], 28.02.1843.

⁶⁵ ПФА РАН. 51-2-70. Л. 13–13 об.

⁶⁶ B. Dybowski. Poole sajandi eest. Lk 220.

⁶⁷ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 1. Asmuss, H. an Baer, Dorpat, 28.12.1848; EAA. 1802-1-7. Л. 112 об.

⁶⁸ ПФА РАН. 66-1-47. Л. 1–1 об.

⁶⁹ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 1. Asmuss, H. an Baer. Dorpat, 30.05.1839.

platoole.⁶⁹ Peterburi TA ekspeditsioon, mille etteotsa kinnitati Baer, siiski ei toimunud, kuigi ettevalmistused ekspeditsiooniks 1840. aasta kevadel olid tehtud. Selle põhjuseks olid Venemaa pingelised suhted Hiiva khaaniriigiga, kus rünnati vene karavane. Kasutades seda asjaolu ründas Orenburgi kubermangu kuberner Vassili A. Perovski Hiivat juba 1839. aasta talvel, mitte 1840. aasta kevadel nagu plaanitud ja teaduslike uurimistega tegelesid seepärast sõjalise missiooni käigus vaid kubeneri lähikonda kuulunud õpetlased nagu Vladimir Dahl, Platon Tšihhatšov ja Alexander Lehmann.⁷⁰

Uus võimalus minna ekspeditsioonile avanes Asmussel juba 1839. aasta lõpul – nimelt Vene välisministeeriumi Aasia departemangu korraldatavas diplomaatilises missioonis Hiinasse. Algselt ei olnud plaanis selle missiooniga õpetlasi kaasata, kuid Baeri palvel muutis departemang meelt. 1839. aasta novembris tegid Baer, Brandt ja Emil Lenz Peterburi TA istungil avalduse, et Hiinasse suunduva diplomaatilise missiooniga soovivad ühineda Tartu õppejõud Bunge ja Asmuss ning akadeemia kiitis plaani heaks.⁷¹ Pärast seda algas ekspeditsiooni eelarve ja instruksioonide koostamine. Peatselt aga tekkis ekspeditsiooni ettevalmistuskäigus tagasilöö, sest rahvaharidusminister Uvarov oli Asmusse ja Bunge Pekingisse saatmisele vastu. Baeril tuli kõvast vaeva näha, et välja selgitada selle vastuseisu põhjused. Ta kirjutas 1839. aasta detsembris Bungele: *Te ootate erutatult kindlat otsust projekteeritud reisi kohta. Kahjuks ei saa ma sellest ikka veel teatada. Teiseltpoolt ei saa ma vaikida, et eile väljendas [rahvaharidus]minister oma kõneluses [akadeemia] alalise sekretäri [Paul Fussiga] vähe veendumust teha ettepanekut Teie määramisest ekspeditsiooni koosseisu — tõenäoliselt Asmusse tõttu. Kardan, et tõelist äräütlemise põhjust tulebki otsida Teie kolleegis. Nüüd on vaja veel proovida äratada selles küsimuses Teie kuraatori tähelepanu.*⁷² Kahjuks Baer tollal veel ei teadnud, et Uvarovi hoiak oligi tõenäoliselt tingitud mitte iialgi andestava Craffströmi teadetest ministrile ja tema tähelepanu äratamine seetõttu asjatu. Nii jäi kuraatori viha tõttu

⁷⁰ Г. Матвиевская. Ученое путешествие, обещавшее плоды немаловажные... // Вечерний Оренбург. № 16. 2000. 13. апрель.

⁷¹ Т. А. Лукина. Письма Карла Эрнста фон Бэра к Александру фон Бунге. С. 19, 27.

⁷² Samas. Lk 30–31.

Asmusse vastu ka Bungel Pekingis käimata.

Unistus Hiina ekspeditsioonist oli pärast esimest katset *kümne aasta jooksul* kõige tugevam Asmusse soov, nagu kirjutas Tartu ülikooli mineraloogia eradotsent Alexander von Schrenck Baerile 1849. aastal.⁷³ See, et Asmuss tõesti iga hinna eest soovis Hiinasse sõita, tõestab asjaolu, et kuuldes 1848. aasta suvel Hiinasse suunduvast ekspeditsioonist astus ta ise oma Peterburi tuttavate kaudu samme Hiinasse suunduva diplomaatilise missiooni koosseisu pääsemiseks (ekspeditsiooni juht oli Jegor P. Kovalevski). 1848. aasta lõpul pöördus ettepanekuga osaleda missioonis Asmusse poole ka Baer.⁷⁴ Reisi ettevalmistused läksid käima ja Asmussel olid juba kohvrid pakitud, et olla 1849. aasta 15. maiks Peterburis. Sisuliselt viimasel hetkel tuli aga äraütlemine. Hingeline valu ja kaos, mida see Asmusses põhjustas, oli kirjeldamatu. Ta pidas end uue löögi pärast *saatuse paariaks* ja meenutas läbikukkumist kibedusega ka veel oma elu eelõhtul.⁷⁵

Suuresti süüdistas Asmuss reisi ärajäämises Baeri, sest viimane lubas suurvürstinna Helene Pavlovna suu läbi Asmusse kandidatuuri Vene välisministri Karl Robert Nesselrode juures toetada. Baer oma lubaduse täitis ja oli ka kindel, et ta saab ka Uvarovilt nõusoleku Asmusse saatmiseks Hiinasse.⁷⁶ Uvarov andiski arvatavasti nõusoleku Asmusse määramiseks ekspeditsiooni koosseisu, kuid ei garanteerinud talle ekspeditsiooni ajal koha säilimist Tartus ning polnud nõus Asmusse perele perepea äraolekul elatisraha maksma. Nende kahe küsimuse positiivne otsustamine olid aga Asmussele kõige tähtsamateks eeltingimusteks ekspeditsioonil osalemisel.⁷⁷ Nende tingimuste täitmine sõltus aga ainuüksi Uvarovist, sest Schrencki sõnul polnud Asmussel Tartu kuratorilt absoluutselt mitte midagi enda heaks loota, vaid vastupidi ainult karta.⁷⁸ Kuna Uvarov garantiisid ei andnud, ei saanud Baer Asmusse

⁷³ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 18. Schrenck an Baer. Dorpat, 01.04.1849.

⁷⁴ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 1. Asmuss, H. an Baer. Dorpat, 28.12.1848.

⁷⁵ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 1. Asmuss, H. an Baer, St. Pbg., 07.04.1849; ПФА РАН. 66-1-47. Л. 1-1 об.

⁷⁶ Т. А. Лукина. Письма Карла Эрнста фон Бэра к Александру фон Бунге. С. 66-68.

⁷⁷ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 1. Asmuss an Baer. St. Pbg., 15. 03. 1849.

⁷⁸ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 18. Schrenck an Baer. Dorpat, 21. 03. 1849.

olukorra halvendamisega riskida, sest Craffström soovis tõepoolest iga hinna eest Asmusselt lahti saada.⁷⁹

Teadustöö

Kuigi Asmuss oli erialalt zooloog, on ta teadusloosse läinud eelkõige paleontoloogina. Kuid oleks ekslik väita, nagu tegelenuks Asmuss kogu oma õppejõuna töötamise aja devoni rüükalade väljakaevamisega Aruküla koobastest.

Oma uurijakarjääri alustas Asmuss entomoloogina, kaitstes sel teemal oma *venia legendi*.⁸⁰ Hiljem süvenes Asmuss amfibide uurimisele. Oma sellekohased uurimistulemused saatis ta Peterburi TA konkursitöök 1836. aasta novembris pealkirja all *Zur Amphibienkunde. Beobachtungen, Beiträge und Berichtigungen. 1. Theil Aufschildkröten und Saurius Bezügliches*, milles kirjeldas esmakordselt mitut Eschscholtzi teiselt ümbermaailmareisilt kaasaotatud uut kilpkondade perekonda ja liiki.⁸¹ Kilpkonnade süstemaatika paelus Asmuss uurijahinge hiljemgi. Nagu eelpool mainitud, saatis Asmuss 1842. aasta lõpul Brandtile oma kandidatuuri toetuseks Tartu Ülikooli zooloogiaprofessori kohale *väikese käsikirja*.⁸² Järgmisest kirjast selgub, et tegemist oli tööga kilpkonnadest, mis Brandti arvates oli avaldamiseks algsel kujul siiski kõlbmatu.⁸³ Tõenäoliselt mainis Asmuss Brandtile oma kirjas uurimust *Beiträge zur Naturgeschichte der Schildkröter* (29 lk + 5 joonist), mis erinevalt esimesest käsikirjast on Peterburi TA arhiivis säilinud.⁸⁴

⁷⁹ Craffström kirjutas Baerile, et tal pole mitte midagi selle vastu, vaid vastupidi see rõõmustaks teda väga, kui Asmuss Hiinasse sõidaks, sellepärast et dr. Asmuss on ülikoolile absoluutselt mittevajalik ning siis ta saaks mandariinide seas kanda oma habet, mis peaks selles keskkonnas olema kandmiseks igati sobilik. Terava kirja lõpetas Craffström alljärgnevalt: *kõige eest, mida Te suudate Asmussel heaks teha, tänan ma Teid ja rõõmustan väga, kui ta vaid Tartu dotsentide hulgast [jäädavalt] lahkuks*. (UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 23. Craffström an Baer, [Dorpat], 19. 03. 1849).

⁸⁰ H. M. Asmuss. *Monstrositates coleopterorum*.

⁸¹ UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 1, Asmuss, H. an Baer, Dorpat, 04. 11. 1836.

⁸² ПФА РАН. 51-2-70. Л. 7.

⁸³ ПФА РАН. 51-2-70. Л. 806-9.

⁸⁴ ПФА РАН. 50-1-33.

Pärast 1843. aastat pühendas Asmuss oma energia suure osas Vene Läänemereprovintside ornitoloogia, loomade parasiitide, imetajate ja liblikaliste uurimiseks.⁸⁵ Asmusse surma järel otsustas tema teadusliku pärandiga tegelenud Tartu Looduseuurijate Seltsi komisjon osa käsikirju välja anda Looduseuurijate Seltsi Arhiivi eraldi köitena pealkirja all *Reliquae Asmussianae*.⁸⁶ Kuna aga kõik käsikirjad vajasis tõsist korrektuuri ja seda tööd tegema määratud inimesed olid tööga üle koormatud, siis vajas mõte Asmusse käsikirjade väljaandmisest unustushõlma.

Asmusse teadusliku töö kõige tähtsamaks saavutuseks tuleb siiski pidada tema Aruküla koobastest väljakaevatud rüükalade kogu ning tema paleontoloogiaalast magistritööd.⁸⁷ Kirjanduses leidub andmeid, et Asmuss töötas Aruküla koobastes 25 aasta vältel.⁸⁸ Elsa Mark-Kurik oma artiklis devoni rüükalade uurimisest Tartus 19. sajandi esimesel poolel⁸⁹ ei lükka küll otseselt A. Luha ja H. Viidingu andmeid ümber, kuigi tema kogutud tõendid, mis pärinevad Asmusse rüükalade kogu etiketidelt, ei kinnita eeltoodute andmeid.

Küsimusele, millal Aruküla koobaste olemasolu teadlastele teatavaks sai, pole geoloogid seni üheselt vastata püüdnud. Pole mingeid andmeid, et Tartu geoloogid oluksid koobaste olemaolust teadlikud enne 1834. aastat. Nii ei kirjuta neist näiteks sõnagi suvedel 1834–36 põhjalikult Tartu ümbruse paleontoloogiat uurinud S. Kutorga,⁹⁰ küll aga mainib neid esimest korda kirjasõnas ühe fraasiga 1836. aastal Tartust Turusse geoloogilise reisi teinud Ernst Hofmann.⁹¹ Kui Kutorga ei olnud koobaste olemasolust teadlik, siis kust teadis neist Hofmann?

Suure tõenäosusega pärines Hofmanni teave koobastest Asmusselt.

⁸⁵ Sitzungsberichte. 1861. S. 348–350.

⁸⁶ Samas. Lk 425–426.

⁸⁷ **H. M. Asmuss.** Das vollkommene Hautskelet der bisher bekannten Thierreihe.

⁸⁸ **A. Luha.** Rüükalade suurkivistisi Eestis; **H. Viiding.** Geoloogia – klassikaline uurimisala Tartus. Lk 22.

⁸⁹ **Э. Ю. Марк-Курик.** Исследования девонских рыб в первой половине XIX века в Тарту.

⁹⁰ **S. Kutorga.** Beitrag zur Geognosie und Palaeontologie Dorpats und seiner naechsten Umgebungen. St. Pbg: Medizinische Buchdruckerei des Ministeriums des Innen, 1835; **S. Kutorga.** Zweite Beitrag zur Geognosie und Paläontologie Dorpats und seiner nächsten Umgebungen. St. Pbg: Gretsche, 1837.

⁹¹ **H. Viiding.** Geoloogia – klassikaline uurimisala Tartus. Lk 21.

Viimane viibis põhjalikult Aruküla koobaste tekke ja uurimisajalugu uurinud ajaloo professor Friedrich Kruse andmetel koobastes esmakordselt 1834. aastal.⁹² Kruse andmeid, et Asmuss alustas oma töid koobastes mitte varem kui 1834–35. aastal kinnitavad ka Asmusse enda kirjad Brandtile.⁹³ Koobastesse minekuks kasutas Asmuss üht *väga kitsast* ja teist *madalat ning ebamugavat* koopasuud. Neist esimene muutus Asmusse teadatel kasutamatuks 1836. aastal, teine aga suurema avause tekkimise järel vanast avausest ülalpool 1844. aasta suvel.⁹⁴

Kuigi Asmuss avastas koopad 1834. aastal, hakkas ta nende vastu tõsisemat huvi tundma alles 1837. aastal, nagu nähtub E. Kuriku andmetest.⁹⁵ Suurema huvi põhjuseks tuleb pidada materjali kogumist uurimistöö kirjutamiseks, et astuda Peterburi TA teenistusse. 1839.–40. aastal külastas Asmuss koopaid harva, mida saab seletada Asmusse väljavaadetega sõita ekspeditsioonidele Araali mere äärde ja Hiinasse ning suurte ebameeldivustega, mis kaasnesid Craffströmi ja Asmusse vastasseisuga. Kõige järjekindlamalt ja tihedamini tegi Asmuss väljakaevamisi aastatel 1841–43, mil tal oli taas vaja esitada uurimistöö, et kandideerida Tartu ülikooli zooloogiaprofessori kohale. Pärast 1843. aasta läbikukkumist koobaste külastamise intensiivsus langes oluliselt ning veel vaid 1844. (seoses koopa uue sissekäigu avanemisega) ja 1852. aastal viibis Asmuss mõned korrad koobastes.⁹⁶ Nii on selge, et Asmuss töötas koobastes suuremate vaheaegadega kokku 18 aasta vältel (mitte 25 aastat) ja intensiivsemalt neist vaid kokku viiel aastal (1837–38 ja 1841–43).

Oma töötulemusi Aruküla koobastes ei pidanud Asmuss vaid enda teada, saates rüükalade kipsjäljendeid mitmetele Euroopa loodusmuuseumidele (sh Peterburi TA zooloogiamuuseumile, Sir Impey Roderick Murchisonile tema enda palvel, viimane andis omakorda Asmuselt saadud kipsjäljendid edasi Briti muuseumile, Briti geoloogia seltsile ja ka Louis Agassizile).⁹⁷ Sel moel said Asmusse töö tulemused teadusmaailma

⁹² F. Kruse. Das Labyrinth bei Dorpat. // Inland. 1844. 9. (14). S. 648.

⁹³ ПФЛ РАН. 51-2-70. Л. 11.

⁹⁴ F. Kruse. Das Labyrinth bei Dorpat. S. 648–649.

⁹⁵ Э. Ю. Марк-Курик. Исследования девоиских рыб в первой половине XIX века в Тарту. С. 30.

⁹⁶ Samas.

⁹⁷ F. Kruse. Das Labyrinth bei Dorpat. S. 656; Chr. Pander. Ueber die Placodermen des devonischen Systems. St. Pbg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1857. S. 37.

osaks esialgu mitte Asmusse enda vaid Louis Agassizi jt kirjutiste kau-
du.

Küsimus sellest, miks Asmuss vaatamata pikaajalisele sihikindlale tööle suutis alles elu lõpul avaldada ühe lühema uurimuse Aruküla koo-
bastest leitud devoni rüükaladest,⁹⁸ on pärinud vähe uurijate tähele-
panu. Kui talle tehti selles osas palju etteheiteid, siis Asmusse kolleeg
Pander pidas neid etteheiteid õigustamatuks. Tema arvates võinuks sel-
line etteheide kergesti ütlejate endi vastu pöörduda, sest *kui dr. Asmuss
ja meie [Pander] oleksime 1839. aastal oma leiud teatavaks teinud ja nei-
le olenditele üksikute fragmentide järgi süstemaatilised nimed andnud, siis
oleks see viinud tohtu tohuvabohuni [...], [nüüd aga] säästisime paljudele
uurijatele palju vaeva, mis tulnuks muidu [vaevarikka tööga] kinni maks-
ta, et sellest tekkinud labürindist õiget väljapääsu leida.*⁹⁹

Panderil oli õigus, sest pärast nelja-aastast pingutatavat tööd ei suut-
nud Asmuss oma leidude põhjal Baerile 1839. aastal rohkemat teatada,
kui et Aruküla fossiilid kuuluvad *kahtlematult kalade hulka*.¹⁰⁰ Rohke-
maks polnud Asmuss 1839. aastal Huecki andmete kohaselt tõesti või-
meline, sest leitud fossiilide luud olid väikesed ja ei võimaldanud hästi
nende liike ja perekondi määrata. Vaatamata sellele lootis ta, et Asmuss
annab siiski oma leidudele ise nimed, aga mitte Agassiz.¹⁰¹ Siiski venitas
Asmuss oma tulemuste avaldamisega, sest kahtles lõppjärel dustes. Tei-
seks mõjus tööd takistavalt asjaolu, et Asmussel polnud Tartus kedagi,
kellega ta saanuks oma leidude üle arutada, sest sõber Hueck läks 1842.
aastal pärast pikka haigust manalateele.

Oma väljakaevatud fossiilide nimetamiseni ja süstematiseerimiseni
jõudis Asmuss alles 1842. aasta novembris. Asmuss kirjutas Brandtile:
Nüüd olen ma tõesti nii kaugelt edenenud, et kindlatest seisukohtadest

⁹⁸ **H. M. Asmuss.** Das vollkommene Hautskelet der bisher bekannten Thierreihe. Selles uurimuses kirjeldas ta esmakordselt õigesti oma leidude kuuluvust erine-
vatesse rüükalaperekondadesse (*Heterostius* Asm. ja *Homostius* Asm.), erinevalt
Agassizist, kes liigitas algselt Asmusse rüükalade kipsjäändid eraldi perekonda kuu-
luvaiks (**Chr. Pander.** Ueber die Placodermen des devonischen Systems. S. 37).

⁹⁹ **Chr. Pander.** Ueber die Placodermen des devonischen Systems. S. 11.

¹⁰⁰ **K. E. v. Baer.** Ueber die Knochen- und Schilder-Reste im Boden Lieflands. Aus einem Briefe des Dr. Asmuss. // Bulletin scientifique publié par l'Académie
Impériale des Sciences de Saint-Pétersbourg. 1840. 6. (14). S. 221.

¹⁰¹ PHB OP. 124-2-70. A. 405.

lähtudes eristasin ja nimetasin [rüükalade] *perekonnad ja liigid*.¹⁰² Seega oli Asmuss Aruküla koobaste rüükalade süstemaatikat käsitleva probleemi enda jaoks lahendanud 1842. aasta lõpuks. Kuid kui suure osa ta oma tulemustest suutis enne fiaskot Tartu Ülikooli zooloogiaprofessori kohale kandideerimisel kirja panna, ei ole teada. Igal juhul röövis läbikukkumine Asmusselt igasuguse soovi oma töö lõpetada ning ta oli valmis oma rüükalade kogu maha müüma. Taastumine saatuselöögist kestis aastaid. Alles 1848. aastast on teateid, et Asmuss töötas oma käsikirjaga edasi.¹⁰³ 1856. aastal jõudis see trükki ning vääris magistridiplomit.

Kokkuvõte

Erakordseid isiksusi iseloomustab sageli äärmine vastuolulisus. Selline isiksus oli ka Hermann Martin Asmuss. Ta paistis üheaegselt silma oma teadmiste, sõbralikkuse ja vaimukuse, kuid ka otsustamatuse ning kirjutamisvõimetuse poolest. Eriliseks teeb Asmusse aga tema saatus, millele langes osaks üks ebaõnnestumine teise järel. Nii möönis ta ühes oma kirjas Baerile, et temale on sageli öeldud: *mind ei saavat ükski Jumal aidata*.¹⁰⁴ Tõepoolest – Asmuss ei olnud Jumalast äramärgitu, sest Jumal armastab inimesi, kes ka ise ennast püüavad aidata. Asmuss lootis rohkem teiste peale. Tal olid kõik teed valla saada Peterburi TA esimeseks paleontoloogiks, Tartu Ülikooli esimeseks zooloogiaprofessoriks, kuid ta jääb ajalukku Tartu Ülikooli esimese zooloogiaüliõpilasena. Sellegipoolest on tema ainus trükimusta näinud paleontoloogiaalane teadustöö devoni rüükalade uurimisloos jääva väärtusega, aidates kaasa nende süstemaatika korrastamisele. Asmusse rüükalade kogu oli aga Friedrich Schmidt hinnangul ülikooli zooloogiamuseumi uhkus.¹⁰⁵ Ajalooprofessor Friedrich Kruse soovitas Aruküla koopad 1844. aastal nimetada

¹⁰² ПФА РАН. 51-2-70. Л. 7 об.

¹⁰³ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 18. Schrenck an Baer. Dorpat, 18. 05. 1848.

¹⁰⁴ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 1. Asmuss, H. an Baer. Dorpat, 07. 04. 1849.

¹⁰⁵ F. Schmidt. Bericht an den Verein für Naturkunde Ehstlands über die bei Gelegenheit des VII. internationalen geologischen Congresses ausgeführte Excursion durch Ehstland. Ревел: Липдфорс, 1898. S. 11.

Asmusse koobasteks,¹⁰⁶ pidades silmas Asmusse teeneid nende maailma-kuulsaks tegemisel. Kruse ei eksi ja selle kirjutise autor ühineb seepärast Kruse mõtteavaldusega täielikult.

¹⁰⁶ **F. Kruse.** Das Labyrinth bei Dorpat. S. 658.

... (faded text) ...

... (faded text) ...

... (faded text) ...

Eesti Vabariigi kindralkond 1918–1940. Esmase analüüsi katse. II¹

Ago Pajur

Eesti Vabariigi kindralkonna formeerumine

Järgnevalt vaadelgem, kuidas toimus kindralite auastmetesse **kõrgendamine** ning keda ja milliste teenete eest kindralikraadi vääriliseks hinnati.

Eesti Vabariigis pälvisid esimestena kõrgenduse kindralmajoriks alampolkovnik Andres Larka (Eesti Sõjaväe juhataja) ning polkovnikud Ernst Põdder (1. Eesti polgu ülem) ja Aleksander Tõnisson (brigaadiülem). Saksa okupatsioonivõimude poolt põranda alla surutud Eesti Ajutine Valitsus võttis vastava otsuse vastu 12. märtsil 1918, seega vaid mõni nädal enne rahvusväeosade laialisaatmist. Otsuse tagamaad on jäänud hämaraks – seda nii A. Larka osas, kellele tookordne ülendamine veel aastaid hiljem poliitikuna peavalu valmistas kui ka teiste ülendatute ja mitteülendatute puhul. Leidus ju lisaks E. Põdderile veel teisigi polguülemaid, kellest mõned olid olnud polkovniku auastmes Põdderist kauemgi ning väärinuks ilmselt samuti kõrgendamist.

Vabadussõja käigus lisandusid kindralite hulka ülemjuhataja Johan Laidoner ja tema staabiülem Jaan Soots, samuti merejõudude juhataja Johan Pitka. Ka Larka kui sõjaministri abi, ning Põdderi ja Tõnissoni kui diviisiülemate puhul oli kindrali auastme omamine kõigiti loogiline. Kuid asi muutus segasemaks pärast sõja lõppu, mil ülenduse kindralmajoriks pälvisid I diviisi ülema abi Otto Heinze ja Sõjaväe Tehnikakooli ülem Aleksander Silberg (viimane oli küll juba tsariarmees kindral, nii et kõrgendamisega polnud tema puhul sõna täpses mõttes tegemist), samas kui II diviisi ülem Viktor Puskar ja soomusrongide diviisi ülem Karl Parts pidid rahulduma polkovniku kraadiga.

¹ Artikli esimest osa vt: Ajalooline Ajakiri. 2000. 3. (110). Lk 97–114.

Märkimist väärrib ka valitsuse otsus 21. märtsist 1920, millega ülen-dati erakorraliselt kindralleitnandiks *Vabariigi sõjavägede ülemjuhataja kindralmajor Laidoner tema harukordsete suurte teenete eest Vabariigi sõja-vägede organiseerimisel ja juhatamisel Eesti iseseisvuse võitluses*. Samas pol-nud kindralleitnandi auastme olemasolu fikseeritud üheski seadusandli-kus aktis² – kindralmajorile järgnes vahetult kindrali auaste.

Seega oli 1920. aasta märtsi lõpuks Eesti Vabariigis üks kindralleit-nant, kuus kindralmajorit (neist üks tsaariarmeest saadud auastmega) ja üks aseadmiral. Tõsi küll, neist kolm – Laidoner, Soots ja Pitka – läksid vahetult pärast Vabadussõja lõppu erru, nii et tegevteenistusse jäi vaid viis kindralmajorit. Ühtlasi tuleb tunnistada, et kindraliks kõrgen-damise kord püüdis omariikluse kujunemise aastail järgida küll teatud loogikat, kuid jäi seejuures paratamatult süsteemituks, ebaselgeks ja improvisatsiooniliseks.

Aastatel 1921–22 süvenes ebamäärasus veelgi. Igati loogiline oli Ve-nemaalt optandina saabunud Kindralstaabi Akadeemia õppejõu Dmit-ri Lebedevi kinnitamine talle 1917. aastal omistatud kindralmajori au-astmesse kevadel 1921, Sõjavägede Staabi ülemaks määratud Paul Lille kõrgendamine detsembris 1921 ning Sõjaringkonna ülema (vastas di-viisiülema ametikohale) Johan Unti ülendamine veebruaris 1922. Kaht-lusi tekib aga seoses 1921. aastal aset leidnud sõjaväearstidele ohvitseri auastmete omistamisega (Vene armees omasid sõjaväearstid tsiviilau-astmeid). Selle aktsiooni käigus kõrgendati kindralmajoriteks kaitsevää konsultandid Aleksander Paldrok, Ludvig Puusepp ja Werner Zoege von Manteuffel. Kuigi kaks viimast olid Venemaal tõusnud tõelise riig-inõuniku auastmesse, mis vastas kindralmajorile ning kõik kolm olid rahvusvaheliselt tunnustatud teadlased, näib nende kindraliks tegemine siiski ülepingutusena. Seda nii seetõttu, et nüüd oli tegevteenistuses ka-heksa n.ö rivikindrali kõrval kogunisti kolm meedikut, mis näitab sani-taarteenistuse osakaalu ebaproportsionaalselt suurena, kui ka seetõttu, et kaitsevää Tervishoiuvalitsuse ülem Arthur Lossmann, kelle alluvusse konsultandid vähemalt formaalselt kuulusid, säilitas veel ligi kaheks aas-taks polkovniku auastme (kõrgendati kindralmajoriks 24. veebruaril 1923).

² Eesti Rahvaväes kehtivad auastmed pandi paika ülemjuhataja käskkirjaga 27. märtsist 1919, mida osaliselt täiendati (eeskätt mereväehvitseride osas) 10. mail ja 4. oktoobril 1919.

Esmakordselt puudutati kindrali auastme andmist seadusandlikul tasandil detsembris 1922 ilmunud seadluses, millega kehtestati uued ohvitseride auastmed.³ Sellega sätestati, et kindrali ja admirali auastmesse on valitsusel õigus kõrgemaid sõjaväelasi ülendada ainult sõja ajal ning eriti silmapaistvate sõjaliste teenete eest. Nimetatud säte puudutas siiski ainult kõrgeimat auastet ega käsitlenud kindralmajori ja kindralleitnandi (konradmirali, viitseadmirali) auastmeid, millede omistamine jäi endiselt reguleerimata.

Alles O.T.S.–24⁴ sätestas, et vabariigi valitsus võib oma äranägemise järele kõrgendada kindralmajoriteks kolonele, kindralleitnantideks kindralmajorid ja konradmiralideks mereväekapteneid, kuid üksnes eriliste teenete eest ning ainult neid, kes on määratud *kõrgema väejuhi ametikohale*. Mis puutub kõrgeimat olemasolevat auastet – kindralit – siis selle suhtes jäi kehtima 1922. aasta seaduses öeldu: kindraliks ülendatakse ainult sõjaajal ja ainult erakorraliste teenete eest.⁵ Sealt alates oli vaieldamatult selge, et kõrgendamine kindralite auastmetesse toimub erakorraliselt ega tulene automaatselt kolonelina väljateenitud aja täitumisest. Samas jäi aga täpsustamata, millised pidanuks olema seadluses mainitud teened või millised olid kõrgema väejuhi ametikohad.

Aastatel 1925–31 toimunud ülendamisid ei anna eriliste teenete osas samuti selgust. Küll aga ilmnevad mõningad iseloomulikud jooned kõrgemate väejuhtide ametikohtade osas. Nimetatud aastatel jõudis generaliteedi hulka seitse meest. Kindralmajoriks tõusid Sõjavägede Staabi ülem Juhan Tõrvand (1925), Kindralstaabi ülem Nikolai Reek (1926), Kaitseliidu ülem Johannes Orasmaa (1928), Kaitseväge Ühendatud Õppeasutuste ülem Gustav Jonson (1928), Varustusvalitsuse ülem Tõnis Rotberg (1928) ja Sõjaringkonnakohtu esimees Gustav Kunnos (1926);⁶ Merejõudude juhatajast Hermann Salzast sai aga konradmiral (1928). Juba varasemast omasid kindralmajori auastet kaitseministri abi, kõik diviisiülemad, Tervishoiuvalitsuse ülem ja konsultandid ning sõjatehase *Arsenal* ülem. Seega võib üldistatult väita, et kindralmajori au-

³ Riigi Teataja (RT). 1922. 139. Lk 674–675.

⁴ Vabariigi Valitsuse poolt 30. jaanuaril 1924 vastu võetud Kaitseväge ohvitseride teenistuskäigu seadlus. // RT. 1924. 37/38. Lk 285–298.

⁵ RT. 1922. 139. Lk 675.

⁶ G. Kunnos oli saanud ülenduse kindralmajoriks 1919. aastal Koltšaki armees, kuid teenis aastatel 1921–26 Eesti kaitseväes kolonelina.

astet olid õigustatud saama kõigi kaitseväe keskasutuste (staapide ja valitsuste) ning suurte väekoondiste (diviisid) ülemad.

O.T.S.–31⁷ ei sisaldanud põhimõttelisi muudatusi, küll aga tegi mõningaid olulisi täpsustusi. Esiteks vähendati vabariigi valitsuse õigusi – kui seni oli võimalik rahu ajal anda ohvitseridele kindralleitnandi auaste, siis nüüdsest sai ülendada vaid kindralmajoriks (kontradmiraaliks). Generaliteedi kõrgemad auastmed – kindralleitnant ja kindral – kuulusid omistamisele ainult sõja ajal ja erakordsete teenete eest. Teiseks pandi seadluses kirja need ametikohad, mis lubasid ülendada kindralmajoriks. Nendeks olid I ja II astme ametikohad:⁸ kaitseministri abi, diviisiülem ja neile vastavad, st kõikide keskasutuste ja väekoondiste ülemate kohad. Seejuures jäi nimetatud kohtadel teenivate ohvitseride ülendamine siiski vaid võimaluseks, mitte ametikohaga automaatselt kaasnevaks sammuks – seadlus sätestas, et kõrgendamine toimub valitsuse *aranägemise järgi teenete eest*.

Vaadeldes selle seadluse kehtivusajal (aastatel 1932–38) aset leidnud kõrgendamisi, on endiselt raske leida ülendatutel mingeid *erilisi teeneid*, seda otsesemalt ilmneb aga auastmete seos ametikohtadega. Kindralmajori paguniteni jõudsid sel perioodil 10 meest, sealhulgas kõik diviisiülemad – Herbert Brede (1935), Jaan Kruus (1936) ja Aleksander Pulk (1937), Piirivalve ülem Ants Kurvits (1932), Sõjaringkonnakohtu esimees Nikolai Helk (1937) ning Tervishoiuvalitsuse ülem Martin Jervan (1937) ja sama valitsuse konsultant Hans Leesment (1933). Uudsena pälvivad kindralmajori auastme 1937. aastal kõik väeliikide inspektorid: suurtükiväe inspektor Hugo Kauler, inseneriväe inspektor Voldemar Riiberg ja jalaväe inspektor Otto Sternbeck.⁹ Neljas inspektor – ratsaväe inspektor G. Jonson – oli pälvunud kindralmajori auastme juba varem (1928) Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste ülemana.

Seoses Eesti riigielus toimunud muudatustega pani riigihoidja Konstantin Päts 16. veebruaril 1938 maksma seadluse, mis muutis mõneti se-

⁷ Vabariigi Valitsuse poolt 14. oktoobril 1931 antud Ohvitseride teenistuskäigu seadlus. // RT. 1931. 85. 644. Lk 1045–1080.

⁸ O.T.S.–31 alusel jagati kõik ohvitseride ametikohad üheteistkümmesse astmesse. I aste vastas kaitseministri abi ametile ja XI aste rühmaülema kohale.

⁹ Otto Sternbeck tegutses küll teedeministrina ning jalaväe inspektori kohustusi rätis kolonel Johannes Siir, kuid seaduste kohaselt loeti Sternbeck endiselt tegevteenistuses olevaks ning tal oli õigus pöörduda tagasi oma varasemale ametikohale.

nist kindralite auastmete omistamise korda.¹⁰ Nüüdsest kuulus kindralleitnandi ja kindrali auastme andmise õigus riigihoidjale, kes võis omal äranägemisel kõrgendada kõiki neid, kes olid määratud vastavatele ametikohtadele. Seega võis kindrali auastme pälvida sõjaväe juhataja, kindralleitnandi auastme aga kõik sõjaväe keskasutuste ning diviiside ja nendega võrdsustatud väekoondiste ülemad. Nädal pärast seadluse allakirjutamist ülendaski K. Päts kindralleitnantideks nii sõjaministri P. Lille kui Sõjavägede Staabi ülema N. Reegi. Need olid ainsad kindralleitnandi auastmete omistamised üle pika aja (varem oli selle pälvinud vaid Laidoner).

Kuivõrd oli tekkinud võimalus anda ohvitseridele ka rahu ajal kindralleitnandi auaste, siis muutus kindralmajori kraad senisest tavapärasemaks. O.T.S.–38¹¹ lubas ülendada kindralmajoriks kõiki kolonele, kes olid olnud koloneli auastmes vähemalt neli aastat, sama pika aja vältel pälvinud atesteerimisel vähemalt hea hinnangu ning vähemalt viimase aasta teeninud ametikohal, mis võimaldas kõrgendamist kindralmajoriks. Kindralleitnantiks ja kindraliks ülendamine pidi aga toimuma presidendi isiklikul äranägemisel; ainsaks piiranguks nõue, et kõrgendatav teeniks vastaval ametikohal: kindraliks ülendatav pidi olema sõjavägede juhataja või ülemjuhataja ning kindralleitnantiks ülendatav teenima I astme ametikohal (sõjaministri abi või Sõjavägede Staabi ülem).

Uue seadluse alusel omistas president 24. veebruaril 1939 esimesele eestlasest ohvitserile – ülemjuhatajale J. Laidonerile – kõrgeima võimaliku auastme: kindral. Kindralleitnante rohkem ei lisandunud, ehkki potentsiaalseid kandidaate leidunuks. Kindralmajoriteks kõrgendati 1939. aastal Tartu Ülikooli Riigikaitselelise Õpetuse Instituudi juhataja August Traksmäe ning 1940. aastal äsja Sõjavägede Staabi ülemaks saanud Aleksander Jaakson, tema 1. abi August Kasekamp ja Õhukaitse ülem Richard Tomberg. Need ülendamisid jäid ühtlasi esimese iseseisvusperioodi viimasteks.

Seega tuleb tunnistada, et kuigi kindraliteks ülendamine pidanuks seadusetähe kohaselt toimuma ainult eriliste teenete eest, oli kindralipagunite saamise peamiseks eeltingimuseks tegelikult teenistuskoht. Üsna kindlalt tagasid generaliteedi ridadesse pääsemise nii sõjaväe kesk-

¹⁰ RT. 1938. 164. 18. Lk 491.

¹¹ Ohvitseride teenistuskäigu seadlus. Antud Vabariigi Presidendi poolt 28. novembril 1938. // RT. 1938. 100. 871. Lk 2259–2306.

asutuste juhtide kui suuremate väekoondiste ülemate ametid. Esma-
 joones võiks esile tõsta sõjaväe (ülem)juhataja, sõjaministri abi, Sõja-
 vägede Staabi ülema, Varustusvalitsuse ja Tervishoiuvalitsuse ülema ning
 diviisiülemate ametikohti. Neisse ametitesse määratud ohvitserid tõu-
 sid enamasti varem-hiljem kindraliteks. Vabariigi lõpuaastail lisandusid
 nimetatutele veel ka väeliikide inspektorid, Sõjaringkonnakohtu (Sõja-
 väe Kõrgema Kohtu) esimees ja Õhukaitse ülem. Sõjaväe Ühendatud
 Õppeasutuste ülema ja Merejõudude juhataja ametid võisid kaasa tuua
 vastavalt kas kindralmajori või kontradmirali auastmed, kuid enamasti
 olid neil kohtadel madalama aukraadiga ohvitserid.

Sõjalise hariduse omandamine rahuaastail

Muidugi ei toimunud määramised kõrgematele kohtadele ja auastmes
 ülendamine juhuse tahtel, vaid selleks tuli karjääriredelil ülespoole lii-
 kuvatel vanemohvitseridel ka enestel pingutada. Üheks eelduseks kiire-
 mal edasiliikumisel teenistuses oli sõjaväelise kõrghariduse omandami-
 ne. Seda oli võimalik teha 1921. aastal Tallinnas tööd alustanud Kõrge-
 mas Sõjakoolis või mõnes välismaa (Prantsusmaa, Saksamaa, Soome,
 Poola, Läti, Belgia) vastavas õppeasutuses.

Kindralite puhul on aga tähelepanuväärne, et kui mitmed mehed
 pidid oma karjääri nimel tõsiselt pingutama ja läbima koguni mitmeid
 põhjalikke koolituskursusi, siis teatud osale oli jõudmine kindralikraa-
 dini ootamatult lihtne.

Üldjuhul tehti eelistusi Vene-aegsetele kaadriohvitseridele, kes pääse-
 sid kindralikohtadele ka ilma sõjalise kõrghariduseta. Aastail 1918–20
 said ilma kõrghariduseta kindraliteks O. Heinze, E. Põdder ja A. Tõnis-
 son (muidugi ka J. Pitka). Kui omariikluse loomisperioodil oli junkru-
 kooli ettevalmistusega vanemohvitseride edutamine kindraliteks nähta-
 vasti üsna paratamatu, siis rahuaastate puhul peaks sellise sammu ots-
 tarbekuses küll kahtlema. Ometigi kõrgendati 1922. aastal kindraliks
 kõrghariduseta J. Unt, 1928. aastal J. Orasmaa ning 1937. aastal A. Pulk
 ja V. Riiberg.¹²

Tegelikult oli tsaariarmee kaadriohvitseride puhul hariduse täienda-

¹² V. Riiberg oli end siiski täiendanud Inglismaal ning osalenud kuulajana Tallinnas korraldatud Informatsioonikursustel.

mine enne kindraliks saamist lausa tavatu ning vaid kaks meest pidasid vajalikuks seda teha. Need olid N. Reek ja H. Brede. Eriti tähelepanuväärne on seejuures N. Reegi samm, kuna tema oli ju 1917. aastal lõpetanud Nikolai Kindralstaabi Akadeemia lühendatud kursuse ning viidud üle kindralstaabi kutseliiki. Ometi oli just tema esimene Eesti ohvitser, kes läkitati hariduse täiendamiseks Prantsusmaa Kõrgemas Sõjakooli, mille täieliku kursuse ta 1925. aastal ka lõpetas, tõustes seejärel Kindralstaabi ülemaks ja kindralmajoriks. H. Brede lõpetas sama õppeasutuse 1929. aastal ja määrati Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste ülemaks, kuid pidi kindraliõlakuid ootama veel ligi kuus aastat.

Erinevalt kaadriohvitseridest tuli endistel lipnikel kindralikraadi nimel tugevasti pingutada. Osa neist (tõsi küll, üksnes väike osa – olemasolevatel andmetel neli meest) alustasid Alalisväe Ohvitseride Kursusest, mis oligi mõeldud täiendusohvitseride teadmiste ja oskuste vastavusse viimiseks rahuaegsete nõuetega. Pea kõik nad läbisid aga kas Eesti Kõrgema Sõjakooli või mõne välismaise vastava õppeasutuse. Kui Eesti kindralkonna hulgas oli kokku 12 endist lipnikku, siis sõjalise kõrghariduse omandas neist rahuaastail tervenisti 8. Neist G. Jonson, H. Kauler, J. Kruus ja J. Maide piirdusid Eesti Kõrgema Sõjakooliga; A. Jaakson, R. Tomberg ja A. Traksmäe lõpetasid aga ka Prantsusmaa ning A. Kasekamp Belgia Kõrgema Sõjakooli.

Siinkohal väärib veel märkimist, et kõik tulevased kindralid õppisid Kõrgema Sõjakooli esimestes lendudes. Ainsaks erandiks jäi A. Kasekamp, kes lõpetas 1927. aastal kolmanda lennu. Hilisematest lendudest ei jõudnud aga ükski mees kolonelipagunitest kõrgemale. Ka välismaised kõrgkoolid läbiti reeglina ajavahemikus 1925–30, erandiks taas A. Kasekamp, kes õppis Belgias aastail 1931–33.

Neljast ülejäänust endisest lipnikust omasid kõrgemat tsiviilharidust N. Helk ja A. Kurvits. Esimene oli lõpetanud 1913. aastal Varssavi Ülikooli õigusteaduskonna ning teine lõpetas sama teaduskonna Tartus 1922. aastal. Siinkohal sobiks märkida, et ka A. Jaakson omandas lisaks sõjaväelase elukutsele 1936. aastal Tartu Ülikoolis juristihariduse. Kui võrd N. Helgi kogu teenistus möödus Sõjaväeringkonnakohtus (hiljem Sõjaväe Kõrgem Kohus), siis vastas tema ettevalmistus teenistuse nõuetele ka ilma sõjalise kõrghariduseta. Keerulisem on lugu A. Kurvitsaga, kes oli aastail 1922–39 Piirivalve ülem, alludes seega mitte Sõja-, vaid Siseministeeriumile. Nähtavasti pidasid sealsed tippjuhid juristi ettevalmistusest piirivalve juhtimisel piisavaks ning ilmselt tuli Kurvits oma

ülesannetega kenasti toime.

Kaks endist lipnikku jäid aga üldse kõrgharidusest ilma. Üks neist on paljukõneldud J. Pitka, kelle admiralikarjäär kestis aga vaid väga lühikest aega ja lõppes koos Vabadussõjaga. Teise mehe – O. Sternbecki – sõjaväelasekarjäär on aga ehk üldse kõige pretseedentitum kogu Eesti kaitseväge ajaloos (vähemalt sõdade-vahelisel ajal).

Tuletagem meelde, et Sternbeck ülendati lipnikuks 1915. aastal rindel ülesnäidatud isikliku vapruste eest ja ta ei omanud kõige elementaarsematki ohvitseriettevalmistust. Ka pärast Vabadussõja lõppu ei astunud ta Alalisväge Ohvitseride kursusele, kuna tema ametikoht (polguülem) ja auaste (alampolkovnik) osutusid selle jaoks ülearu kõrgeteks. Hilisematel aastatel jäi Sternbeck eemale ka Kõrgemast Sõjakoolist ja välismaistest õppeasutustest ning nii ülendatigi 1937. aastal kindraliks mees, kes polnud kunagi saanud mingit sõjalist koolitust. Tõsi küll, kogemused olid Sternbeckil igati soliidsed – sõdurina, allohvitserina ja ohvitserina neli aastat maailmasõjas, 1917.–18. aastal Eesti rahvusväeosades ja Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitees, Vabadussõjas pataljoni- ja polguülemana ning alates 1921. aastast Sõjaväe laskeinspektor (hiljem jalaväeinspektor). Tema elutööks kujuneski laskeasjanduse arendamine nii kaitseväes kui kogu Eestis – oli ta ju aastatel 1931–40 Eesti laskurliidu esimees ning Eesti laskurite suurvõidud rahvusvahelisel areenil 1930. aastate teisel poolel olid suuresti ka tema teeneks. Seega ei tekita Sternbecki asjatundlikkus ja sobivus ametikohale sisulisi kahtlusi, vaid üksnes vormilisi vastuväiteid.

Kuigi kindralikraadi omistamisel ei arvestatud tegevteenistuses olnud aega, võiks olla siiski huvitav märkida, et keskmiselt kulus Eesti ohvitseridel kindralmajori auastmeni jõudmiseks 21 teenistusaastat. Samas võib eranditena nimetada ühelt poolt J. Laidoneri (14 aastat), J. Sootsi ja J. Orasmaad (mõlemal 15 aastat), teiselt poolt aga A. Pulka (28 aastat) ja R. Reimani (30 aastat). Kõik Eesti Vabariigi kindralid alustasid oma sõjalist karjääri tsaariarmee ning jõudsid tänu sõjategevuses osalemisele kiiremini edasi kui rahuajal. Kuivõrd ükski Eestis ohvitseri ettevalmistuse saanud mees kindrali auastet ei pälvinud, siis pole võimalik öelda, kui palju kulunuks selleks aega *normaaloludes*.

Joonis 1. Kaitsevägede Staabi 15. aastapäeva aktusel 5. detsembril 1932 osales arusaadavalt enamik Eesti kindralitest. Fotoaparaat on jäädvustanud neist vaid mõned. Esireas istuvad vasakult paremale: erukindral Johan Laidoner, Kaitsevägede Staabi ülem kindralmajor Juhan Tõrvand; teisel pool vabekäiku kaitseminister kindralmajor Aleksander Tõnisson ja Riigikogu riigikaitsekomisjoni esimees erukindralmajor Jaan Soots. Teises reas: Laidoneri selja taga III diviisi ülem kindralmajor Gustav Jonson ning Sootsi selja taga Tervishoiuvalitsuse ülem san. kindralmajor Artur Lossmann. Peale nimetatute on esiritta koha leidnud riigivanem Konstantin Päts ning eelmine ja järgmine kaitseminister Oskar Köster (EFA. 1-120).

Teenistusest lahkumine

Teenistusest lahkumine toimus kindralite puhul väga erinevatel asjaoludel ning üldistusi teha on kaunis keeruline. Siiski võib laias laastus jagada kindralid nendeks, kes lahkusid teenistusest: 1) enne Teist maailmasõda; 2) seoses II maailmasõja puhkemisega; 3) seoses Eesti okupeerimisega punaarmee poolt.

Enne Teist maailmasõda (ajavahemikus 1920–39) lahkus teenistusest 17 kindralit. Neist 14 läksid erru ning ülejäänud 3 surid tegevteenistuses olles.

Tegevteenistuses surnud mehi võib nende vähesuse tõttu loetleda üheskoos: 17. augustil 1926 suri Sõjaringkonnakohtu esimees G. Kunnos, kes vaid napilt pool aastat varem oli pälvinud kindralmajori aukraadi; 7. aprillil 1930. aastal suri neli päeva varem toimunud aten-

taadis saadud vigastustesse III Diviisi ja Tallinna garnisoni ülem J. Unt; 24. juunil 1932 suri gangreeni Sõjanõukogu alaline liige E. Pödder.

Erru läinud kindralitega enam nii lihtne ei ole. Eraldi grupina võib nimetada vaid vahetult pärast Vabadussõda teenistusest lahkunud J. Pitkat ja J. Sootsi. Üheaegselt nendega lahkus ka J. Laidoner, kuid ta pöördus hiljem kahel korral tagasi tegevteenistusse (1. detsembril 1924 ja 12. märtsil 1934) ning jäi sinna nõukogude okupatsioonini, seega ei kuulu ta nimetatud rühma. Veel lahkusid 1920. aastatel teenistusest tervislikel põhjustel sõjainistri abi A. Larka ja sõjatehase *Arsenal* ülem A. Silberg – mõlemad 1925. aastal ning omal soovil sõjaväe konsultant W. Manteuffel¹³ (1925) ja Kõrgema Sõjakooli taktikaprofessor D. Lebedev¹⁴ (1927). A. Silbergi tervisehädad olid sedavõrd tõsised, et mees suri pool aastat hiljem.

1930. aastatel lahkusid kindralid teenistusest kas vanuse tõttu või poliitilistel põhjustel. Kuni 1934. aastani oli kindralite teenistusest lahkumine reguleerimata, neid oli võimalik erru saata vaid isiklike avalduste põhjal või *teenistuse huvides*, kuid seda viimast võimalust ei kasutatud kordagi. 27. märtsil 1924 andis aga riigivanem välja järjekordse *Ohvitseride teenistuskäigu seadluse täiendamise seadluse*,¹⁵ milles pandi paika tegevteenistuses olevate meeste vanusepiir. I ja II astme ametikohtadelt (ainult need võimaldasid kõrgendamist kindralmajoriks) vabastati ohvitser olenevalt tema kohast 58-, 59- või 60-aastaselt. Seda sätet hakati koheselt rakendada vanemate kindralite suhtes. Nii saadeti erru 59-aastaseks saanud Kaitseministeeriumi Nõukogu alalised liikmed A. Tõnisson (1934) ja O. Heinze (1936), samuti 58-aastane Tervishoiuvalitsuse ülem A. Lossmann (1935) ning riigivanema käsunduskindral G. Jonson (1939). Ilmselt vabastati sama sätte põhjal ka sanitaarkindralid H. Leesment ja L. Puusepp, kellel oli 1934. aastaks 59. eluaasta künnis juba ületatud.

Poliitilistel motiividel vabastati kolm kindralit. Esimesena tabas see saatus vabadussõjalaste liikumises aktiivselt osalenud meedikut A. Paldroki, kes saadeti erru 14. märtsil 1934, s.o vahetult pärast Pätsi-

¹³ W. Manteuffel lahkus tõenäoliselt vanuse tõttu, olles saanud selleks ajaks 67-aastaseks.

¹⁴ Lebedevi ajendid pole päris selged, kuid võib oletada, et *Vene-pärandiga* kindral jäi jalgu Kõrgema Sõjakooli õppemeetodite uuendamisele.

¹⁵ RT. 1934. 28. 243.

Laidoneri riigipööret. Nädalapäevad varem, mainitud pöörde ettevalmistamise etapil, oli sunnitud tagasi tõmbuma kauaaegne Kaitsevägede Staabi ülem J. Tõrvand, kuid tema puhul väideti olevat tegemist ajutise eemaldamisega, mis seotud hävitajate *Lennuk* ja *Vambola* müügiskandaaliga. Tegelikult kavandati nähtavasti juba siis vabadussõjalastega seotud Tõrvandi jäädavat lahkumist, sest tema kohale määrati Laidoneri soosik N. Reek. Ametlikult saadeti kindral Tõrvand erru siiski alles jaanuaris 1935. 1937. aastal lahkus poliitilistel põhjustel Pätsi valitsuse teedeminister O. Sternbeck. Tema errusaatmise põhjustas kindrali enese korraldatud skandaal, kui ta Pärnu Suursilla ehitusel asus ehitustöölistega tekkinud sõnasõda jalutuskepi vahendusel lahendama. Skandaal vaikiti maha, kuid asjaosalisel tuli minna erru ja loobuda ka ministriportfelli.

Joonis 2. Kaitseministeeriumi Nõukogu ühispildil (11.12.1935) koosneb esirida ainult generaliteedi esindajatest. Vasakult: Rudolf Reiman, Otto Heinze, Nikolai Reek ja Hermann Salza (EFA. 4-1452).

Teise maailmasõja puhkemisel vabanesid tegevteenistusest kolm kindralit. Neist sõjaminister kindralleitnant P. Lill oli sunnitud lahkuma koos Eenpalu valitsusega 12. oktoobril 1939. Üldiselt seostati kindral Lille nime Eesti riigikaitse vähese valmisolekuga baasidelepingu peale-surumise perioodil. Omal soovil läksid erru Inseneriväe inspektor V.

Riiberg ja Sõjaministeeriumi Nõukogu alaline liige H. Salza, kes mõlemad järgnesid Hitleri kutsele, asudes ümber Saksamaale.

Maailmasõja puhkemisele ja baaside ajastule järgnenud **nõukogude okupatsioon** sai saatuslikuks kõigile veel tegevteenistusse jäänud kindralitele, ainult et mõnede jaoks jõudis teenistuse lõpp kätte varem kui teistele. Allesjäänutest pooled (8 meest) arvati okupatsiooni algperioodil erru kas seoses ametikoha likvideerimisega või uue mehe määramisega sellele kohale. Isikute asendamise tõttu kaotasid 1940. aastal teenistuskoha sõjaminister kindralleitnant N. Reek (21. juunil), ülemjuhataja kindral J. Laidoner (22. juunil) ja Sõjavägede Staabi ülem kindralmajor A. Jaakson (16. juulil). Mitmete institutsioonide, ametiasutuste ja -kohtade likvideerimise läbi kaotasid töö Kaitseliidu ülem J. Orasmaa, Sõjaväe Kõrgema Kohtu esimees N. Helk ning Sõjaministeeriumi Nõukogu alalised liikmed A. Kurvits, A. Pulk ja R. Reiman. Ajastule omaselt järgnes ametist vabastamisele peagi arreteerimine (v.a Reiman).

Teine pool kindralkonnast (8 meest) ja erandlikult erust uuesti tegevteenistusse kutsutud G. Jonson jäeti teenistusse edasi – algul nn Eesti rahvaväkke, hiljem punaarmeele – ning neil tuli nii ametist vabastamist kui represseerimist veel mõnda aega oodata. Kõige kõrgemale positsioonile tõusis nende hulgas G. Jonson, kes määrati 22. juunil Laidoneri asemel Sõjavägede juhatajaks ning kellest sai hiljem *Rahvaväe* baasil moodustatud Punaarmee 22. territoriaalse laskurkorpuse komandör; ühtlasi kõrgendati ta nõukogude võimu poolt kindralleitnandiks. Endisest sõjaministri 1. abist T. Rotbergist tehti 21. juunil Varesse *rahvavalitsuse* sõjaminister; hiljem territoriaalkorpuse varustusülem. Korpuses leidsid rakendust ka H. Brede (suurtükiväe ülem), M. Jervan (sanitaarteenistuse ülem), R. Tomberg (180. laskurdiviisi komandör), J. Kruus (182. laskurdiviisi komandör), A. Kasekamp (180. laskurdiviisi staabiülem), H. Kauler (182. laskurdiviisi suurtükiväe ülem). Endine sõjaministri 2. abi A. Traksmäa määrati Sõjaväe Ühendatud Õppeasutuste baasil moodustatud Tallinna jalaväe sõjakooli ülema asetäitjaks.

Need nimetamised kujunesid Eesti kindralkonna luigelauluks. Esiimesena arreteeriti vastsetest *punakindralitest* M. Jervan (mais 1941), seejärel A. Traksmäa (14. juunil 1941). Ülejäänud (v.a T. Rotberg) saadeti juuni keskel täienduskursustele kas Kindralstaabi Akadeemiasse või Suurtükiväe Akadeemiasse ning arreteeriti seal pärast Nõukogude-Saksa sõja vallandumist. H. Brede ja H. Kauler vahistati koos teiste Eesti, Läti

ja Leedu suurtükiväelastest vanemohvitseridega juba 28. juunil 1941; G. Jonsonit, A. Kasekampi ja J. Kruusi tabas sama saatus 19. juulil 1941. Kõige kauem pidas vastu R. Tomberg, kes lõpetas täienduskursused ning jätkas õppejõuna kuni 1944. aastani, mil ka tema arreteeriti.

Märkimist väärivad kaks erandlikku meest – T. Rotberg ja J. Maide. 22. territoriaalkorpuse varustusülemat T. Rotbergi, nagu öeldud, Moskvasse ennast täiendama ei saadetud ning seetõttu tuli tal korpuse koosseisus teha kaasa sõjakäik Pihkvamaile sakslaste vastu. Seal sattus ta juuli alguses sakslaste kätte vangiks¹⁶ ning pöördus tagasi kodumaale. Sõjaväeteenistus oli sellega tema jaoks lõppenud.

Kolonel J. Maide oli nende Eesti ohvitseride hulgas, keda territoriaalkorpusesse üle ei viidud, vaid vabastati teenistusest. Saksa okupatsiooni ajal tegutses ta Politsei- ja Omakaitsevalitsuse (hiljem Omakaitse Peavalitsuse) ülema abina ning kutsuti uuesti Eesti Vabariigi sõjaväeteenistusse 20. septembril 1944, mil temast sai vastmoodustatud Otto Tiefs valitsuse sõjaminister. Järgmisel päeval kõrgendas valitsus ta kindralmajoriks ning nimetas Sõjavägede ülemjuhatajaks. Muidugi polnud ülemjuhatajast sõjaministril tegelikku võimalust nende kohustuste täitmiseks (vähemalt mitte tulemuslikult), kuid formaalselt jäi J. Maide tegevteenistusse kuni arreteerimiseni nõukogude julgeolekuasutuste poolt 24. oktoobril 1944. Seega oli Maide viimane tegevteenistusse jäänud Eesti kindral.¹⁷

Kindralite surm

Kindralite surma asjaoludest kõneldes võiks need jagada vähemalt kahel erineval viisil: 1) surmakoha järgi – kas iseseisvas Eestis, okupeeritud Eestis, N Liidus või Lääne-Euroopas; 2) surmapõhjuste järgi – loomulik surm (vanaduse või haiguse tagajärjel), surm vanglas või vangilaagris (sunnitöö, nälja, haiguste jne tagajärjel) või mõrvamine SARK-i poolt.

Iseseisvas Eestis, st enne Teist maailmasõda surnud kindralid on va-

¹⁶ Saksa andmeil langes Rotberg sõjavangi haavatuna, mistõttu mõned okupatsiooniaegsed juhtivtegelased käsitlesid seda kui mitte vabatahtlikku ületulekut ning soovisid *ustavaks punakindraliks* tembeldatud meest represseerida. Nõukogude andmeil jooksis aga Rotberg vabatahtlikult sakslaste poolele üle ning selle eest ta 1944. aasta sügisel represseeritigi.

¹⁷ Saksa armees oli kuni veebruarini 1945 tegevteenistuses V. Riiberg.

rem juba loetletud: G. Kunnos (1926), A. Silberg (1926), W. Manteuffel (1926), J. Unt (1930), E. Pödder (1932) ja D. Lebedev (1935). Neist kuuest viis surid loomulikku surma, kuid J. Unt mõrvati ning ehkki *Moskva käsi* pole leidnud dokumentaalset tõestust, on SARK-i osalemine selles mõrvas väga tõenäoline.

Okupeeritud Eestis mõrvati esimese nõukogude okupatsiooni lõpupäevil kolm endist kindralit – N. Helk, O. Sternbeck ja A. Tõnisson. Kõik nad olid juba varem arreteeritud ning ootasid oma saatust Tallinna vanglates, kust nad hukkamisele viidi.

Saksa okupatsiooniaastail tabas *taud* meedikuid – 1942. aastal suri L. Puusepp ning 1944. aastal A. Paldrok ja H. Leesment. Kui nimetatud sanitaarkindralite surma põhjused olid loomulikku laadi, siis septembris 1944 teadmata kadunuks jäänud eruadmiral J. Pitka kohta seda kinnitada ei saa. Tõenäoliselt suri ta küll Eesti pinnal, aga kas lahingus, suitstiidi läbi või ütles lihtsalt jõud üles, selle kohta esineb arvukalt mitmesuguseid versioone.

Teise nõukogude okupatsiooni aastail suri kodumaal veel kaks kindralit. R. Reimann, kes jäi mingil seletamatul moel nõukogude julgeolekuasutuste tähelepanuorbiidist välja ning läks manalateele 1946. aastal ning R. Tomberg, kes jäi aastail 1944–56 läbitud GULagi kadalipus ellu ja suri 1982. aastal. Mõlema mehe surma võib liigitada loomuliku hulka.

N Liidu vangilaagrites surid või mõrvati rohkem kui pooled Eesti kindralid – kokku 20 meest. Neist esimesena hukkus augustis 1941 A. Pulk – vangietappi Venemaale vedava auriku *Sibir* uppumisel Soome lahel. Kauem pidasid vastu A. Larka (suri 1943. aasta algul) ja A. Kurvits (1943. aasta lõpus). Rõhuv enamus kindralkonnast (13 meest) tapeti aga 1942. aasta jooksul. Selle aastanumbri sees mahalastute hulgas olid H. Brede, A. Jaakson, H. Kauler, J. Kruus, N. Reek ja võimalik et ka A. Traksmäe, ehkki tema surmatunnistusele on surma põhjusena märgitud südamerabandus. Laagrites hukkusid samal aastal M. Jervan, G. Jonson, A. Kasekamp, P. Lill, J. Orasmaa, J. Soots ja J. Tõrvand. Teise maailmasõja lõpupäevil arreteeritud kindralitest hukati J. Maide 1945. aastal Moskvast, H. Salza suri samas aasta hiljem ning T. Rotberg elas Taišetis suveni 1953. Peaaegu sama kaua pidas vangistuses vastu ka 1941. aastal arreteeritud ülemjuhataja J. Laidoner, lahkudes igavikku kaheksa päeva pärast oma põhivaenlase J. Stalini surma.

Lääne-Euroopasse jõudis kõigest kolm Eesti kindralit. Nendest su-

rid Saksamaal V. Riiberg (1952 Baden-Baden) ja O. Heinze (1968 Bad Windsheim) ning Suurbritannias A. Lossmann (1972 London).

Surmapõhjusti vaadeldes torkab silma, et loomuliku surma läbi lahkus vaid 13 (või ehk 14, kui oletada Pitka surm loomulikuks) kindralit, neist viis iseseisvas Eestis, viis või kuus okupeeritud Eestis ja kolm Lääne-Euroopas. Mõrvati 10–11 kindralit: üks segastel asjaoludel 1930. aastal Eestis ning üheksa või kümme nõukogude repressiivasutuste poolt aastail 1941–45, osalt Eestis, enamasti aga N Liidus. 13 kindralit hukkus N Liidu vanglates ja laagrites.

Kokkuvõtteks

Kuivõrd eelnevalt on püütud iga käsitletava alateema lõpus teha põgus kokkuvõte, siis jääb siinkohal üle ainult toonitada, et kindralkonna tõsisem analüüs seisab loodetavasti ees, kusjuures koos kui mitte kogu Eesti ohvitserikorpusega siis vähemasti kõigi vanemohvitseridega. Ainult sel juhul on võimalik vältida vaadeldavate inimeste vähesest arvust tulenevaid ebapädevaid järeldusi. Samas näitas eelnev töö, et vähegi tõhusama analüüsi jaoks on hädavajalikud konkreetsed, täpsed ja üheselt tõlgendatavad andmed, mistõttu enne üldistuste tegemist on vajalik väga tõhus eeltöö. Isegi sedavõrd tuntud isikute puhul, nagu seda olid Eesti Vabariigi kindralid, jäid andmed paljude eluvaldkondade kohta enam kui napiks, seda eriti isiklikku ellu puutuvate üksikasjade osas. Just seetõttu jäid vaatlusest kõrvale sellised küsimused, nagu perekonnaseis, laste arv, õdede-vendade olemasolu, usutunnistus, majanduslik olukord jne. Seega jääb vaid üle soovida tulevastele uurijatele jõudu ja kannatlikku meelt.

The first part of the book is devoted to a general introduction to the history of the Estonian people. It begins with the early settlement of the region and the formation of the Estonian nation. The author discusses the role of the Estonian people in the development of the Baltic region and the impact of foreign invasions on their history.

The second part of the book is a detailed account of the Estonian struggle for independence. It covers the period from the early 20th century to the end of the Second World War. The author describes the various attempts to achieve independence, the role of the Estonian people in the resistance movement, and the impact of the Soviet occupation.

The third part of the book is a study of the Estonian people's culture and traditions. It discusses the role of the Estonian language, the importance of folk music and dance, and the influence of the Estonian people's history on their culture.

The fourth part of the book is a study of the Estonian people's political and social development. It discusses the role of the Estonian people in the formation of the Estonian Republic, the impact of the Soviet occupation on their political and social life, and the role of the Estonian people in the development of the Estonian Republic after the end of the Second World War.

The fifth part of the book is a study of the Estonian people's role in the development of the Baltic region. It discusses the role of the Estonian people in the formation of the Baltic states, the impact of the Soviet occupation on the Baltic region, and the role of the Estonian people in the development of the Baltic region after the end of the Second World War.

The sixth part of the book is a study of the Estonian people's role in the development of the world. It discusses the role of the Estonian people in the development of the world, the impact of the Estonian people's history on the world, and the role of the Estonian people in the development of the world after the end of the Second World War.

The seventh part of the book is a study of the Estonian people's role in the development of the future. It discusses the role of the Estonian people in the development of the future, the impact of the Estonian people's history on the future, and the role of the Estonian people in the development of the future after the end of the Second World War.

Ilmarändur Elmar Kõiv

Ken Kalling

Üheksa-kümne aastase koolipoisina ärkas minus soov paremini maailma tundma õppida ning kaugeid maasid külastada ja vaadata, kas ka seal, vaestel inimestel on nii raske elada ja nii jumalikult austatakse rikkaid.¹

Tallinnas, endises Parteiarihiivis, praeguses Riigiarhiivi filiaalis, on hoiul mõned eestikeelsed päevikud ja vihikulehtede kaupa käsitsi joonistatud kaarte Gobi kõrbest.² Kas tõesti leitnant Artur Otsa märkmed ja parun Ungern-Sternbergi varandusel lõpuks sõrm peal...? Olev Remsul ei maksa siiski veel meelt heita, sest märkmete autor, Elmar Kõiv, kirjutab: *Novembri lõpul, 1921. aastal sõitsin esimest korda Kalganist [Zhangjiakou] välja Mongoolia poole, just peale paron Ungerni sealt välja kihutamist...³*

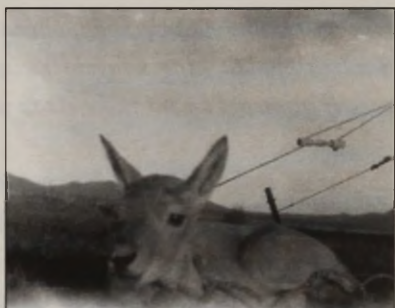
Kollakavõitu algus peaks käesolevale artiklile sobima, sest tunnistan, algselt oli kavas Elmar Kõivu meenutav kirjatükk ajakirjandusse suruda. Paraku aga tõmbas *Luup* ennast koomale ja ega vist härra Kõivu tegemisedki piisavalt huvitavad tundunud. Avaldan siinkohal tänu *Ajaloolisele Ajakirjale*, kes võttis vaevaks ühe omapärase eestlase tegevust jäädvustada.

Sellel lool on ka teiselaadne sissejuhatus. Minu isa meenutas lapsepõlves nähtud fotosid mingist ekspeditsioonist Gobi kõrbesse. Fotode autoriks olnud üks kaugel sugulane. Olles juba tööl TÜ ajaloo muuseumis (pidevas vajaduses näitusi korraldada), tekkis siinkirjutajal huvi just nende eeldatavalt tähelepanuväärsete fotode vastu. Taustaks oli teadmine, et 1920.–30. aastatel toimus sealkandis hulgaliselt teaduse ajalukku läinud ekspeditsioone. Meenutagem kasvõi Sven Hedini ja Roy Chapman Andrews'i. Olnuks tore leida virn koltunud ülesvõtteid, mille

¹ ERAF. 130-1-2045. L 1. Elulookirjeldus.

² ERAF. 130-1-2045.

³ ERAF. 130-1-2045. L 2.

Joonis 1. Valik pilte Elmar Kõivu albumist. (Erakogu).

uue, maavillase, nurga alt nähtud Tiibeti või dinosauruste uurimise ajalugu.

Paraku tundub, et fotosid, mis muuseumitööst lähtuvalt nii väga huvi pakkusid, Eestis enam ei ole. Küll sai aga alguse jutustus ühest huvitavast eesti mehest. See lugu on peasjalikult talle toimikus, mis tekkinud seoses Elmar Kõivu vangistamisega spionaazisüüdistusega 1947. aastal. Toimikus oli ka üllatusi – otsitavate fotode asemel kaks päevikut aastatest 1934–35 ning mõned märkmikud fotonimekirjade ja maršruudikirjeldustega.

Tänu arhiivis säilinule sai selgeks, et Elmar Kõiv ja ka tema vend Aleksander sobivad igati täitma seda küllaltki tühja kohta, mis meie rahval maadeuurijate ja seiklejate osas on. Kõivud olid autojuhid ja transpordi-ettevõtjad Mongoolias ja Hiinas, aladel, mida 1920.–30. aastatel eurooplaste poolt veel *avastati*. Noorem vend Aleksander jääb paraku siiski tahaplaanile, sest kuigi 1935. aasta *Välis Eesti Almanak* märgib: *Hr. Kõiv on viie aasta jooksul mitme uurimisekspeditsiooni autojuhina kaasa reisinud ja on kahtlemata ainuke eestlane, kes Mongooliat sama põhjalikult tunneb kui oma kodumaad*,⁴ ei teinud ta teadaolevalt märkmeid ega jäädvustanud nähtut fotolindile.

Kirjanduslike ja fotograafiliste kalduvustega vanem vend Elmar sündis 1899. ning suri 1961. aastal. Lisaks sugulaste mälestustele ning ajaleheartiklitele on temast järele jäänud viimasest elukohast Valgemetsas leitud kohver kirjanduslike katsetustega ja juba mainimist leidnud toimik arhiivis. Viimasest selgub, et Elmar Kõiv viibis Mongoolias ja Hiinas aastatel 1921–38. Väike vaheaeg oli vaid 1931. aastal, mil rännumees külastas kodumaad, et siin pettuda ja tagasi minna. Kõivu enda kommentaar kodustele oludele, kirja panduna 1940. aastal: *Nüüd emake on puhanud mullas juba üksteist aastat ja isa sõnas saates: «pojake, kas sulle siis tõesti ei jätku leiba kodumaal?» «Minule ehk jätkub, kuid nähtavasti suurtele söödikutele tuleb puudus minu pärast,» oli minu vastus.*⁵

Revolutsioonikeerises Hiinasse sattus Kõiv Venemaalt, täpsemalt Peterburist. Seal oli ta elanud alates 1915. aastast, töötades tehastes ning harides ennast eelkõige autonduse alal. 1918. aastal anti Kõivule tänu-täheks venelaste autopargi Pihkvast evakueerimisel osalemise eest võima-

⁴ Herman Täht. Eestlased Mongoolias. // *Välis Eesti Almanak*. 1935. 1 (26). Lk 26.

⁵ ERAF. 130-1-2045. Lk 4.

lus tasuta vabalt valitud sihtpunkti reisida. Kõiv valis Kaug-Ida. Pärast vahepeatusi Tomskis ja Tšitaas jõudis ta Vladivostokki, vangistati aga seal 1919. aastal valgekaartlaste poolt ning saadeti linnast välja. Kõiv siirdus Harbiini, kus selleks ajaks oli moodustunud eestlaste kogukond.⁶ Harbiinis sai ta ka Eesti Vabariigi kodakondsust kinnitava dokumendi. Seal kohtas Kõiv 1921. aastal Hans (Ants) Lesdorf'i (Lehola), kes kutsus teda Mongooliasse ning kelle käest Kõiv ostis 1922. aastal oma esimese auto. Aastatel 1921–31 viibiski meie kangeline peamiselt Mongoolias, resideerudes Urgas (Ulaan-Baator). Pärast 1931. aasta Eesti-käiku tegutses Kõiv aga valdavalt juba Hiina territooriumil.

Võõral maal kujunes Elmar Kõivust auto(de) omanik ning transporditeenuse pakkuja. 1923. aastal Elmarile järele saabunud vend Aleksander asus sama ala peale.

Mongoolias olles osales Elmar Kõiv autojuhi ja tehnikuna mitmetes teaduslikes ja ärilistes ekspeditsioonides. Mainigem siinkohal naisrändurite, misjonäride ja kirjanike Francesca French'i ja Mildred Cable'i seitsmekuulist retke 1928. aastal Hailarist läbi Gobi kõrbe Tuvamaale,⁷ aga ka osalemist vene professor Palõnovi ekspeditsioonil ning muudes Mongoolia Teadusliku Komitee töodes. Elmar Kõivu Mongoolia-perioodi ärireisid olid seotud peamiselt kaubavedudega Sise- ja Välis-Mongoolias, Mongoolia ja Hiina vahel.

Elmar Kõivu ettevõtmistest tähelepanuväärseim oli aga ameeriklaste *Oppenheimer Casing Co* ekspeditsioon viie autoga Ida-Turkestani,⁸ eesmärgiga (Ameerika) vorstitööstustele kariloomade soolikaid kokku osta. Sõit toimus aastatel 1933–35 ning Eesti kultuuriloo jaoks on selle ekspeditsiooni juures oluline see, et kogu ettevõtmise jooksul pidas Elmar Kõiv päevikut, tegi tuhandeid fotosid ja väntas oma 16 mm kaameraga

⁶ **Olaf-Mihkel Klaassen.** Mandžuuria Eesti Selts. // Kleio. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. 1988. 1. Lk 64–66; **Olaf-Mihkel Klaassen.** Harbiini Eesti Selts. // Kleio. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. 1988. 2. Lk 39–41. Igaks juhuks mainin nende eestlaste nimed, keda Kõiv kas siis ülekuulamisel või oma märkmetes mainib: Arnold ja Margarita Gnadeberg, Bernhard Laurman, Hans (Ants) Lesdorf (Lehola), Gustav Pedai, Artur Raunmaa, Johannes Ruben, Artur Tamberg, J. Treimuth.

⁷ Siin oli kaasas ka vend Aleksander, kes pärast abiellumist 1931. aastal kuni Eestisse tulekuni 1939. aastal Ulaan-Baatorisse elama jäi.

⁸ Xinjiangi Uiguuri Autonoomne Piirkond.

filmi nimega *Sõit autodel läbi Gobi kõrbe*.⁹

Ekspeditsiooni eesmärk oli jõuda Xinjiang'i administratiivkeskuse Ürümqi'sse, kuid kodusõja tõttu võimud välismaalasi sinna ei lasknud ja suur osa säilinud päevikutes kajastamist leidvast tegevusest toimub Anxi linnakeses poolel teel Ürümqi ja Lanzhou vahel, kus ekspeditsioon paar kuud paigal seisis.

Kõivu päevikud ei ole ambitsioonikad. Kirjutaja ei pretendeeri kirjutaja sügavate tunnete kajastamisele ega muule, (sageli) võltsile. Samuti ei ole ta püüdnud olla väga teaduslik, informatiivne vms. Autor oli lihtne mees, kes oma hariduskäiku alahindas ja huvitus eeskätt ikkagi autodest: päevikuis on lehekülgede kaupa informatsiooni riketest ja remonttöödest. Kirjapandu on küllaltki avameelne. Nii võime kaasa elada Elmar Kõivu paranemisele suguhaigusest – *käisin ka hospitalis tohtri juures ja sain oma vere läbi vaate resultaati, mis oli negatiiv. Ka ei ole tarvis vist enam injections teha*.¹⁰ Või siis rasketele hommikupoolikutele, mis järgnesid ühemõtteliselt tormakatele õhtutele ja öödele. Päevikutes kajastub ühe (kaubandusliku) ekspeditsiooni miljöö, alates autoriketest ja palgaläbirääkimistest ning lõpetades kirjutaja unistavate kõrvalepõigete-ga: *Georg palus, et igaüks meie kampaaniast kirjutaks mõned read oma soovisi tema pruudile, ja siis igaüks meist kirjutas ning mõned tegid ka naljapildid [...] mina kirjutasin eesti keeles, «Lilled ilustagu ja igavene õnn varjaku Teid.»*¹¹

Ekspeditsioonist võttis osa viie rahvuse esindajaid. Lisaks kahele hiinlasest autojuhile, kokale ja kulile veel kaks eestlast (Kõiv ja ekspeditsiooni juht Artur Tamberg), lätlane ning austerlane. Kui peatuti, kogunesid hetkel lähikonnas viibivad eurooplased kokku. Romantilised ööd kõrbetaeva all, vestlused ja laulud: *Õhtu oli iseäranis lõbus, ja suuremat nalja ning naeru tegi doc. Orlantini, kes imiteeris naesterahva missionäärise lauldes ja mängides, mis väga heaste ja naljakalt temal välja tuli. Suurem osa jutuaajamisest on rändamisest, ja teadusest ning uurimisest*.¹²

Peod, mida külastavad kohalikud aukandjad ning mille dekoratsioonideks rahvuslipud – seda on nähtud filmides, mis kõnelevad koloniaal-

⁹ Selle filmi kohta on märges Kõivu päevikus, kus ta avaldab lootust oma loomingut müüa. Kui see tal õnnestus, ehk siis on kusagil midagi veel alles...

¹⁰ ERAF. 130-1-2045. L 4. Päevik.

¹¹ Samas. L 8.

¹² ERAF. 130-1-2045. L 3.

ajastu ilusatest hetkedest. Sellest räägivad aga ka eestikeelsed ja üksik-asjalikud Kõivu märkmed, mida on siin valikuliselt tsiteeritud ning mis olid mõeldud tulevase teadustöö jaoks: *Tahaks kirjutada sellest, kuidas sõitsime, mida nägime, milliseid takistusi kohtasime läbi Gobi sõites, aga ka Gobi kliimast ja pinnasest.* See tunnistus on küll antud juba ülekuulamisel, kuid kahtlemata oli sellel oma hariduse poolest lihtsal mehel ambitsioonikas mõte teel kogetut jäädvustada. Ilmselt oli suur osa Kõivu kujunemisel ka professor Palõnovil, kelle autojuhi ja abilisena ta oli saanud ettekujutuse teadustööst. Palõnov oli mullastiku-uurija, ning ka Kõiv oma märkmetes ja kaartidel ning fotodelgi on maastiku ja pinnase vastu suurt huvi tundnud, sest olles omandanud vastava teadustöö meetoodika, jätkas ta seda, mida oli näinud professorit tegemas. Oma eluloos märgib Kõiv: *See maailma osa oli minule iseäranis huvitav ja kasutasin igat jubust selle ligemalt tundma õppimiseks. Eriti suurt huvi pakkus minule ta karm kliima, metsik põline loodus, omapärane rahva eluviis ja kaugele teistest maha jäänud tsivilisatsioon.*¹³

Tundub aga, et eelkõige paelub meie kangelast ikkagi see viimati mainitu – inimeste elu: *Olen rahvaste kultuuri armastaja ja kasutan aega, mis õo klubides võiks mööda saata lugemise peale ja rahvaste kultuuri tundma õppides.*¹⁴

Teisel selgub siiski, et ka ööelu on rahvaste kultuuri oluline osa: *Õhtu läksime litsimajasse, kus tegin muvi [movie] ülesvõtet ja ka Leicaga. Suur hoov ja nagu suure kaubamaja väljanägemine suurte tähtedega sildid, millele peal lävel või sissekäigul suured gaasi lambid ripuvad ja pimestavad tuld andes. Esiteks läksime ühte kohta sisse ja vaevalt saime üle läve, kui igalt poolt tubadest välja hüpasid plikad ja meie ümber kogusid karjas peale kümne, ning igaüks nendest ennast valida pakkus. Minu sooviks oli vaadata mitu läbi ja sellepärast meie keegi ei valind. Kui olime mitmeid läbi vaadand, ja jäime ühes pidama et ülesvõtte teha. Toodi piip ja hakkati uimastavad rohtu valmistama ning L.¹⁵ suitsetas kaks piipu ära, ja ma ülesvõtte tegin, kuid vaese valgustuse pärast ei tea, mis välja tuleb ja head oodata ei ole. Siit liikusime edasi ja läksime tõise lõbumajasse kui L. mind mee-*

¹³ Samas. L 2.

¹⁴ ERAF. 130-1-2045. Üksik väljarebitud leht päeviku 3. osa vahel. Seisukohavõtt Jaapanis 3. märtsil 1938 Kõivu kodusõidul olles. Tegemist on reaktsiooniga Jaapani agendi provokatiivsele ettepanekule minna ööklubisse.

¹⁵ Lätlane ennist kirjeldatud internatsionaalses seltskonnas.

*litas ka kord proovida, kuid kahjuks kui olin nõus suitsetada, piip ei põlend ja lõppude lõppul midagi välja ei tulnudki ja minul ka täna see uimastuse rohu mõju tundmata jäi. L. suitsetas piibu ära ja siis läksime minema ning oli päevatöö lõppend.*¹⁶

Põhjanaanbritel on terve plejaad Kesk-Aasia uurijaid ja fotografeerijaid, Mannerheimgi teiste seas. Nüüd teame, et ilmselt esimene meie mees, kes *Leicaga* Sise-Aasias ringi rändas, eesmärgiga kõike jäädvustada, tegi seda paarkümmend aastat hiljem kui tulevane soomlaste marssal. Ajaline vahe ei tee teda aga eesti kultuuriloolle vähem tähtsaks. Fotonäitust kahjuks küll veel teha ei saa, sest kui NKVD 1947. aastal Elmar Kõivu spionaažisüüdistusega arreteeris (samal aastal surnud vend Aleksander oli juba 1939. aastal neli kuud Mongoolias uurimise all olnud), võeti asitõenditena ära ka üle 2000 foto ja kaheksa päevikut. Lisaks mitu karpi filmirulle. Alles on vaid need kümme ülesvõtet, millele sai süüdistust ehitada. Need on küllaltki ilmetud panoraamfotod (visuaalne topograafia!) ning pildid sellest, kuidas keegi mees (Kõiv?) nivelliiri latti hoiab (see on siis juba eriti rafneeritud luuretegevus – instrumentaalne topograafia!).

Kõivu materjale tšekistide palvel uurinud kartograafia-ekperdid Kalinitiŝenko ja Ūnapuu kirjutavad: *Maršruudi iseloomulikud paigad, eriti reljeef, on pildistatud. Fotograafi asupaik pildistamise hetkel on määratud auto spidomeetri näiduga [...] kogutud materjal omab praktilist väärtust sõjalis-geograafilise maršruudi koostamisel 1840 miili pikkusel lõigul.*¹⁷

Kõivu materjalidest on alles kaks päevikut ja kaks märkmikku informatsiooniga fotodel kujutatute kohta. Säilinud päevaraamatud on perioodist 9. november 1934 kuni 4. oktoober 1935, kokku 176 lehte. Sama paks oli ka esimene, kadunud päevaraamat, mis sisaldas kirjapanud ekspeditsiooni alguse kohta. Seega võib öelda, et Kõivu poolt reisil üles märgitud on laias laastus pool alles.

Ülejäänud viis puuduvat kaustikut on olnud reisimärkmed 1938. aastast, mil Elmar Kõiv Jaapani ja USA kaudu koju naases. Toimikus mitteleiduvate materjalide (puuduvad päevikud, filmid ja fotod, mis ei kõlvanud süüdistuskokkuvõttesse) kohta konstateerib nõukogude amet-

¹⁶ ERAF. 130-1-2045. L 41.

¹⁷ ERAF. 130-1-2045. Kd. 2. L 36–38. Siinkohal on paslik lisada, et julgeoleku enda poolt toimikule lisatud Kõivu teekond on kantud umbes peopesa suurusele kooliatlasest välja lõigatud Aasia kaardi osale. (ERAF. 130-1-2045. Kd. 1. L 181).

nik 1958. aastal, mil Kõiv oma vara tagasi nõuab, kuivalt: *seoses 10. Kaardiväe-Armee likvideerimisega on arhiivid hävitatud*.¹⁸ Kurb ja kahju!

Lisan siia mõned väljavõtted foto-märkmikust, et kujutada ette, mida Kõiv pildistas: *14. märts 1934. Ülesvõte No 79. Bandiidid rüüstavad majasi, võtavad katuse puud tule jaoks Juan Tung külas 1694 miilil*.¹⁹ *või 2. aprill. Ülesvõte No 105. Õhtupoolsed väravad Chiguguan linna järel jäänud, mille seinale iga rändaja kivi viskab, et oma tuleviku teada saada, s. o. kui kivi iseäraliku kohinaga maha unnikusse kukkub, tuleb ta veel tagasi oma kodumaale, kui mitte, siis ka tema enam ei tule tagasi. Kivi pildumiseest on seinasse augud asunud*.²⁰

Nii ekspeditsiooni juht Artur Tamberg kui ka sugulased pidasid onu Elmarit *punaseks ja enamlaseks*. Kõivu tundlikule sotsiaalsele närvile viitab ka järgmine lõik: *Õhtusöögi ajal jutt läks misjonäride tööst ja hiinlaste hinge peastmisest ja Tamberg sõnas, «et mis mõte on peasta hiinlaste hinge, sest nad on loomad, keda tuleks kohida ja tarvitada nagu töö eeslits, sest neil ei ole ausust, inimese tundeid ja nad võivad ainult röövida.» Mina omalt poolt ei tahtnud vaidlema hakata, kuid kõik mu veri kees ja ma sõnasin: «Kuidas on see, et Hiinamaal näiteks võite tänaval raha tassida ja väga harva, kui saab röövitud, kuid kultuurilistel maadel röövitakse, varastatakse ning tapetakse ja teie loete, et seda võivat teha Hristiaanlased Europlased, milles siis on nende ülemus Hiinlaste ees? Kas mitte see, et nad paremine võivat korda viia kõik röövi ja riisumise tööd ja kui mõni surutet alla hiinamaalane tõstab ka häält kui röövitakse, piinatakse ning tapetakse viletsaid orjasi, siis see ei ole mitte inimlik?»²¹*

Kõivus oli piisavalt klassiviha ning ei saa öelda, et põhjusest. Lisaks päritolule vaestest oludest, mistõttu polnud saanud tunda oma suure paleuse – hariduse – tõelist maitset, jäi ta parimate Eesti pangandustraditsioonide kohaselt 1935. aastaks näiteks ka ilma enda teenitud 3000 dollarist, mille oli saatnud Eesti Kommerts Panka. See raha, mille olemasolust andsid Julgeolekule tunnistust paberid ning selle tagasisaamiseks ette võetud katsetest, oli tähtis tegur Kõivule spionaažisüüdistuse kaela määrimisel. Teine oluline Kõivu vastu tunnistav fakt oli see, et Eestisse 1938. aastal tagasi jõudnud, kandideeris ta NSVL saatkonna autojuhi kohale.

¹⁸ ERAF. 130-1-2045. Kd 1. L 20.

¹⁹ ERAF. 130-1-2045. L 15. Fotomärkmik 1934.

²⁰ Samas. L 17p.

²¹ ERAF. 130-1-2045. L 23.

Samal, 1938. aastal, olevat ta ka otsinud kontakti EKPga – seda väidab Kõiv oma rehabiliteerimist taotlevas kirjas, mis on saadetud 1954. aastal Mordva ANSVst.²²

1940. aasta juunipööret tervitas Elmar Kõiv sellega, et jätkas oma katseid saada Kommunistlikusse Parteisse. See ebaõnnestus, sest polnud soovitajaid. Ka katse 1941. aastal nõukogude tagalasse evakueeruda ebaõnnestus. Saksa okupatsioon üle elatud, ei jätnud mees siiski lootust ning 1944. aastal oli ta jälle agaralt kaasa löömas, kui oli vaja *vaenlaste propagandast pimestatud* Eesti rahvale nõukogude võimu eeliseid tutvustada. Kõiv tegi selleks aktiivselt kaastööd *Tartu Postimehele*, *Rahva Häälele* ja *Talurahvalehele*.

Juba laagris olles, pettunud võimude poolt tema suhtes langenud ülekohtul, loetleb Kõiv oma rehabiliteerimist taotlevas avalduses ette kõik ühiskondlikud ametid, mida ta pärast sõda pidas: Kiidjärve Rahvamaja juhataja, seinalehe toimetaja, ametiühingutegelane, kohtu kaasistuja, masina-traktoriijaama sekretär, vallavolikogu esimehe asetäitja, Tartumaa vallavolikogude kongressi delegaat (valitud presiidiumisse), Eesti haritlaste kongressi delegaat jne, jne.²³ Enne arreteerimist elas Kõiv Tallinnas, kuhu ta oli tulnud, et õppida inglise ja saksa keelt ning kus ta töötas *Sovetskaja Estonia* autojuhi ja fotograafina.

Kõivu haarav võrk, millesse ta 1947. aastal lõplikult mässiti, oli tekkinud hakanud üheksa aastat varem, mil mitmed Kaug-Ida NKVD poolt ülekuulatud tunnistasid ka vendi Kõive olnud aktiivsed nõukogudevastases spionaažis, alguses agentide, hiljem juba residentidena. Kogu Kõivude kodunt kaugel viibimise perioodil ristusid Hiinas ja Mongoolias maailma suurriikide huvid, lisaks veel Hiina kodusõda. Autodega, nagu Kõivudel, veeti salapäraseid veoseid, aeti relvaäri ja paljudel ränduritel oli kahtlane taust. Vihjab Elmar Kõivgi mitmel puhul mõne oma teekaaslase aimatavale harrastusele. Päevikutes kirjeldatav abiandmine ühele ekspeditsiooniga ajutiselt liitunud sakslasele Anxi lennupälja kaardistamisel oli piisavalt inkrimineeriv punkt süüdistuskokkuvõttes. Tegelikult tuleb päevikust küll ka välja, et plaani tehti kohaliku Hiina võimukandja tellimisel.²⁴

Kahtlusi äratav on ka see, et ülekuulamiste algul püüab Kõiv väita,

²² ERAF. 130-1-2045. Kd. 2. L 113.

²³ Samas. L 112–113.

²⁴ ERAF. 130-1-2045. L 21.

et suure osa tema teekonna maršruudist on üles märkinud Georg Söderbom, üks Sven Hedini arvukate ekspeditsioonide liige, kes pikka aega meid huvitava seltskonnaga koos liikus.²⁵ Kõiv peab hiljem kõnesolevad märkmed siiski omaks võtma, kui tunnistab, et nimetatud rootsi rahvusest härrasmees ei osanud ei eesti ega vene keelt (just viimast kasutab Kõiv sageli oma plaanidel). Ehk saaks kirjanduse huvides vendadest Kõivudest eesti soost superspioonidki teha, kuid praegu olemasoleva materjali põhjal oleks seda vist liiast proovida.

Samas: kuigi ei usu, et 1933.–35. aasta *soolika-ekspeditsioon* otsis näiteks Ungern-Sternbergi varandust, võiks eestlase Artur Tambergi isik, keda Kõiv oma ülekuulajatele kirjeldab kui endist valgekaartlast, kindlasti huvi pakkuda. Enne Ida Turkestani ekspeditsiooni oli Tamberg käinud 1932. aastal *The Gaile Co* kümne auto ja valdavalt ameeriklastest meeskonnaga sarnasel retkel Tiibetis.

1947. aastal sai Kõiv §58–I a järgi 10 aastat vangistust. Uurimise käigus oli lisaks Jaapani agendiks olemisele lisandunud ka veel Inglise luure kasuks töötamine. Elmar Kõiv istus oma aastad ära – rehabiliteeriv otsus tuli juba pärast asjaosalise vabastamist. Ta jäi oma vasakpoolsetele vaadetele ning rännukihule truuks ka pärast seda katsumust. Vangist tagasi ja tervis lõplikult rikutud, anti talle võimalus ennast sanatooriumis turgutada. Sellest sündmusest sai jutuke, mille kohaselt olevat väär arvata, nagu saaks nõukogudemaal ainult *nomenklatuur* ennast sanatooriumites ravida.²⁶ Rohkem, kui lihtinimesena Kaukaasiasse kuurordisse sattumine, innustas Kõivu aga muidugi see, et jällegi olid tema ümber võõrad maad ja rahvad. Üks viimaseid ilmarändur Elmar Kõivu ettevõtmisi oligi vana autoloksu ostmine kavatsusega sellega Venemaale seiklema minna...

²⁵ Kuulus Hedin märgib kohtumist *The Oppenheimer Casing Co.* meestega põgusalt ühes oma reisikirjas. Ütleb, et kohtuti ekspeditsiooniga, mida juhib *baltlane Tamberg (Sven Hedin)*. Die Seidenstraße. Leipzig, 1936. S. 191).

²⁶ Erakogu.

Küüditatud eestlaste ajalugu Tomski arhiivis

Aadu Must

Sissejuhatuseks

Ajaloo *uuesti ja ausalt ümberkirjutamiseks* ei piisa senistes käsitlustes leiduvate andmete ümberpakkimisest ja isegi mitte neis kasutatud allikate kriitilisest ülevaatamisest. Asi on selles, et ajalookirjutamise allutamine ühele või teisele ideoloogiale ei seisne üksnes materjalide interpreteerimises, vaid sageli pigem allikate otsimises ja valikus. Lisandub veel üks puht-praktiline moment. Ajaloolase ülesandeks on teatavasti uuritava teema kohta võimalikult rikkaliku ja mitmekülgse teabe kogumine. Eesti ajaloolise arengu eripära tõttu on meie ajaloo allikad laiali pillutud paljude erinevate maade arhiividesse. Kui piirduda oma ajaloo sõlme-teemade uurimisel ainult Eesti arhiivides säilinud allikate kasutamisega, kulutame hoopis rohkem aega ja vaimujõudu, kuid saame ometi oluliselt kesisemad tulemused, kui andnuks naabermaade arhivaalide kaasamine.

Ülalöeldust lähtudes on Rahvusarhiiv juba aastaid tagasi seadnud üheks oma ülesandeks väljaspool Eestit leiduvate Eesti ajalugu käsitlevate arhivaalide väljaselgitamise ja teaduskäibesse toomise. Sellesse töösse on kaasatud ka Tartu Ülikooli arhiivinduse õppetool.¹ Suuri üllatusi ning leidmisrõõmu, ja seda nii 19. kui 20. sajandi uurijatele, pakuvad Venemaa arhiivid. Oleme erinevate fondide ja sponsorite toetusel korraldanud Venemaale mitu arhiiviekspeditsiooni. Nende üheks väljundiks peaks saama ajalootudengitele adresseeritud õpik «*Estica*» *Venemaa arhiivides*. Kuna selle ilmutamine pole lähiaegadel reaalne, alustame teemaga meie ajakirja veergudel.

¹ Vt ka: **Aadu Must**. Arhiivinduse õpetamise võimalikkusest Eesti Vabariigis. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1996. 3 (17). Lk 53.

2000. aasta 29. novembrist 10. detsembrini toimus ekspeditsioon Tomski Oblasti Siseasjade Valitsuse Infokeskuse arhiivi (ITs UVD TO).² Ekspeditsioonil osalesid lisaks siinkirjutajale ajaloolane Katrin Martsik ning arvuti- ja infotehnoloogiaspetsialist Tanel Mazur. Tomskis valitses 35-kraadine Siberi pakane.

Tomski Oblasti Siseasjade Valitsuse Infokeskuse arhiiv

Tomski Oblasti Siseasjade Valitsuse Infokeskuse arhiiv on Venemaa arhiivindusele jätkuvalt omase võimsa ametkondlike arhiivide süsteemi üks osa. Üldreeglina on Venemaa Siseministeeriumi alluvuses tegutse-

Joonis 1. Selles hoones asub Tomski Oblasti Siseasjade Valitsuse Infokeskuse arhiiv. Foto Tanel Mazur.

vad regionaalsed eriarhiivid uurijatele suletud – arhiiv vastab isikutele nende (või perekonnaliikmete) elu puudutavatele päringutele. Infokeskuse arhiivi on koondatud kõigi Tomski oblastis (kuni 1944. aastani Novosibirski oblasti põhjaosas) eksisteerinud siseasjade osakon-

² Информационный Центр Управления Внутренних Дел Томской Области (ИЦ УВД ТО).

dade ja, mis meie teema seisukohalt eriti oluline, ka NSV Liidu Siseministeeriumi 4. eriosakonnale allunud institutsioonide materjalid,³ aruanded, kartoteegid, registrid, kirjavahetus, instruksioonid, arved jm majandusdokumentatsioon, samuti antud piirkonnas sundasumisel viibinud isikute toimikud ja järelevalematerjalid.

Arhiivi teatmeaparaat

Ametlikes dokumentides ei ole terminit küüditamine või deporteerimine. Seda asendavad sõnad *eriümbervasustamine* (*спецпереселение*) või *operatsioon*. 1930. aastate *eriümberasujad* muutusid 1940. aastate algul juba *tööümberasujateks* (*трудпереселенцы*). 1941. aastal Balti riikidest küüditatudid kutsuti esialgu *administratiivselt väljasaadetuteks*, siis *eriümberasujateks* ning mõnikord lisati sellele nimetus *uus kontingent* (*новый контингент*), mida 1930. aastate algul oli kasutatud ka tollaste küüditatute kohta.⁴ Kõik küüditatud kuulusid ametlikus asjaajamises mingisse kindlasse kategooriasse (*vlassovlased, volga sakslased, pribaltlased, baltikumi kulakud, eriasumisele saadetud, moldaavlased, jehovistid*⁵ jne), mis

³ Institutsioon kandis aja jooksul mitmeid erinevaid nimetusi: 1931–34 – OGPU GULAGi eriväljasaadetute osakond (*Отдел по спецпоселенцам ГУ Лага ОГПУ*); 1934–40 – NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi Laagrite Peavalitsuse Tööasulate Osakond (*Отдел трудовых поселений ГУ Лага в НКВД СССР*); 1940–41 – NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi Laagrite Peavalitsuse Tööparanduskolooniate ja Tööasulate Valitsus (*Управление исправительно-трудовых колоний и трудовых поселений ГУ Лага НКВД СССР*); 1941–44 – NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi Laagrite Peavalitsuse Töö- ja Eriasulate Osakond (*Отдел трудовых и специальных поселений ГУ Лага НКВД СССР*); 1944–50 – NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi/Siseministeeriumi Eriasumise Osakond (*Отдел спецпоселений НКВД-МВД СССР*); 1950–53 – NSV Liidu Julgeolekuministeeriumi 9. Valitsus (*9-е управление МДБ СССР*); 1953–54 – NSV Liidu Siseministeeriumi 2. osakond (*Отдел «2» МВД СССР*); 1954. aasta oktoobrist – NSV Liidu Siseministeeriumi 4. eriosakond (*4-й спецотдел МВД СССР*).

⁴ Нарымская хроника 1930–1945. Трагедия спецпереселенцев. Документы и воспоминания. Составление и комментарии В. Н. Макшеева. Исследования новейшей русской истории. 3. Под общей редакцией Л. И. Солженицына. Москва: Русский Путь, 1997. С. 141.

⁵ *Jehovist* on nõukogude repressiivorganite poolt Jehoova tunnustajate suhtes kasutatud halvakõlaline nimetus, mis püüdis neid samastada sellist nime kandva äärmusliku usulahuga.

määras ära, missuguseid seaduseid, instruktsioone ja määrusi nende suhtes tuli rakendada.

Mõned kategooriad olid defineeritud rahvusliku, mõned geograafilise, järgmised hoopis sotsiaalse, poliitilise või religioosse tunnuse järgi. Eestist küüditatute toimikute kaanele on kategooria kantud ebajärjekindlalt, nimistutesse aga hoopis harva. Kategooriat *eestlased* ei kasutatud. 1941. aasta küüditatud naised-lapsed kuulusid valdavalt kategooriasse *SOE* (sotsiaalselt ohtlik element). Eestlasi võib leida ka kategoorias *pribaltõ, latõši* jm. Seetõttu kohtab ka ametlikus statistikas kurioosseid andmeid. 1949. aasta oktoobris ja novembris on Tomski oblastis 22 610 sakslase, 15 135 lätlase, 4597 türklase, 2412 leedulase ning paljude teiste rahvaste esindajate kõrval sundasumisel ka – kaks eesti perekonda kokku kahe inimesega(!).⁶ Tegemist polnud siiski ei massilise vabastamise laine ega massimõrvaga, vaid ülejäänud eestlased kuulusid sellistesse kategooriatesse, mida ka ametnikud ei osanud enam rahvusteks lahutada.

Lisaks asumisel viibijate järelvalvetoimikutele leidub (neisse köidetuna) vangilaagritoimikuid, jälitustoimikuid, ENSV RJK väljasaatmistoi-
mikuid jm.

Tomski infokeskuse arhiivis on säilinud materjalid, mis teistes analoogilistes arhiivides on hävitatud. Toimikutele kehtestati juba arhiveerimisel säilitustähtjad. Näiteks 1933. aastal Leningradi oblastis arreteeritud eestlaste toimikud kannavad märget *säilitada aastani 1958*.⁷ 1941. aastal Siberisse küüditatute toimikute makuleerimise otsus on tehtud 1964. aastal. Töötajad ise seletasid materjalide säilimist oma eelkäijate võimetusega arhiivist *üle käia*. Arhiiv on kujunenud aastakümnete jooksul sadadest erinevalt korrastatud fragmentidest, seda on korduvalt ümber süstematiseeritud ning töö käigus osa vanu nimistuid ja registreid tarbetuks tunnistatud ja hävitatud. Nii on lõppkokkuvõttes

⁶ Вт пт: Из истории земли Томской. 1940–1956. Небольшие сибиряки. Сборник документов и материалов. Составители И. В. Нам, Н. И. Наумова, Б. П. Тренин. Томск, 2001. С. 208, 209, 210.

⁷ Tomski Oblasti Siseasjade Valitsuse Infokeskuse Arhiiv (ITs UVD TO) 33614. Siin ja edaspidi esitatakse arhiiviviites lihtsustamise huvides ainult säiliku number. Kõik viidatud säilikud kuuluvad nimetatud arhiivi fondi nr 5 (1930.–50. aastatel sundasumisel viibinute isikutoimikud). Nimistu numbri märkimine ei ole vajalik seetõttu, et säilikute numeratsioon kõigis 60-s alfabeetilises nimistus on ühtne.

välja kujunenud absoluutselt alfabeetilisele printsiibile tuginev teabe-süsteem ja mistahes toimikute kategooria eraldamine eeldab kogu fondi süstemaatilist läbitöötamist.⁸ Just seetõttu olevat jäänud eraldamata ka hävitamisele määratud toimikute seeriad – nende ülesleidmine eeldab suurt tööd ja head professionaalset ettevalmistust.

Eestlaste ja Eesti kodanike isikutoimikute väljaselgitamine

Ekspeditsiooni põhirõhk langes isikutoimikute väljaselgitamisele ja esialgsele läbitöötamisele. Muude materjalidega tutvumine jäi pealiskaudseks, osa kopeeritud materjale ootab veel läbitöötamist.⁹

1930.–50. aastate massirepressioonide ohvrite isikutoimikud on koondatud fondi nr 5 ning kirjeldatud selle 60-s nimistus. Säilikuid on enam kui 600 000. Iga isikutoimiku kohta on nimistus esitatud järgmised andmed:

1) **Säiliku number.** Üks osa isikutoimikutest kannab numbrit 0 (meie poolt väljaselgitatud eestlaste ja Eesti kodanike toimikute massiivis ca 40 juhul). Need toimikud fondis puuduvad, on kas makuleeritud või mujale saadetud. Abiellunutel keelati esialgu, ilmselt järelvalve ja asjaajamise lihtsustamise huvides, üldse oma nime muuta. Kui juba lubati, siis kanti nimistusse nii vana kui uus nimi ja vastav toimik on mõlema järgi leitav;

2) **Perekonna-, ees- ja isanimi** on kesketeks andmeteks, lünki esineb harva, kuid suureks probleemiks on nimede moonutamine (vt lähemalt allpool);

3) **Sünniaasta lahter** on reeglina täidetud. Kontrollimisel toimikutega ilmnis küll mõningaid lahknevusi ja ümberkirjutusvigu;

4) **Sundasumise koht** (rajoon, külanõukogu) on märgitud frag-

⁸ Analüüsisime ka infokeskuse arhiivi struktuuri tundmaõppimiseks eestlaste ja Eesti kodanike toimikute numeratsiooni, mis võimaldab teha mõningaid järeldusi arhivaalide ladestamise geograafia ja kronoloogilise järgnevuse osas.

⁹ Üheks selliseks materjalide seeriaks on infokeskuse arhiivi personaalkartoteegid ja nimekirjavihikud, mis annavad ülevaate küüditatute paiknemisest Tomski oblastis 1947. aasta seisuga (osaliselt on sinna kantud ka hilisemaid märkusi). 1941.–47. aastani Siberis surnud 1941. aasta küüditamise ohvrite kohta toimikuid ei koostatud ning nimetatud kartoteegid ongi ainsaks allikaks nende isikute andmete leidmiseks. Ekspeditsiooni käigus jõudsimine nimetatud materjale kopeerida, nende läbitöötamine on veel ees.

mentaarselt, nimistusse kantud koha hierarhia pole päris järjekindel: esitatakse kas linna, asula, rajooni, külanõukogu, asula või kinnipidamiskoha nimi.

5) **Represseeritu kategooria.** Eestlaste ja Eesti kodanike toimikutel esineb märkmeid *SOE, pribaltiitsõ, latõši, jegovistõ* jm. Nimistus on see kategooria harva märgitud.

6) **Märkused** viitavad toimiku makuleerimisele või kuhugi mujale üleandmisele.

Metoodikast

Väljaselgitustöö metoodika koostamise aluseks oli praktiline tutvumine arhiiviga 2000. aasta mais, meie eelmise kahenädalase Siberiekspeditsiooni (Omsk, Novosibirsk, Tomsk) raames, millest paar päeva jagus ka Tomskis töötamiseks.¹⁰ Sellest siiski jätkus, et omandada üldine ülevaade infokeskuse arhiivi teabesüsteemi omapärasest. Suureks abiks oli 1941. aastal Narvast küüditatud ja praegu Tomskis elav kirjanik Vadim Makšejev,¹¹ kes muuhulgas lubas lahkesti kasutada oma märkmeid 1941. aastal Tomski oblastisse (eriti Vasjugani rajooni) küüditatud eestlaste saatuse kohta. Toeks oli allakirjutanu varasem teadustöö (uurimused onomastikast¹²), aga samuti töö 1941. aasta küüditamist käsitlevate materjalidega.¹³

Kodune ettevalmistustöö ekspeditsiooniks algas represseeritute koondandmebaasi loomisega. Selleks koondasime ühtseks andmebaasiks kõik seni teadaolevad andmed nende isikute kohta, kes ise (või nende perekonnaliikmed) kasvõi teoreetiliselt võinuks viibida sundasumisel Tomski oblastis. Nendeks andmeteks olid:

¹⁰ Selles ekspeditsioonis osalesid allakirjutanu ning Aigi Rahi; kokkuvõtte ekspeditsiooni tulemustest leiab käsitlemist Aigi Rahi valmivas doktoridissertatsioonis.

¹¹ Вт: **Вадим Николаевич Макшеев.** По муромской дорожке. Повести и рассказы. Томск, 2000 (autobiograafiline ülevaade Narvast küüditatute elust Tomski oblasti Vasjugani rajoonis). Vt ka: Нарымская хроника.

¹² Vt nt: **Aadu Must.** Eestlaste perekonnaloos allikad. Tartu: Kleio, 2000. Lk 39–100.

¹³ Allakirjutanu toimetamisel on ilmunud nt 1941. aastal Tomski oblastisse küüditatute saatust käsitlev mälestusteraamat (**Alli Järvik.** Siberiaastad. // Hans Gross. Alli Järvik. Suureaia talu algus ja lõpp. Tartu: Kleio, 1993).

1) **1949. aasta küüditatute andmebaas.** Vastavad nn toorandmebaasid koostati allkirjutanu ja tema abiliste (Urve Arukaevu, Katrin Vaitsenberg, Ülle Must) poolt aastatel 1989–90 EV ja N Liidu arvearaamatu projekti raames. Hiljem on andmeid töödeldud ja täiendanud (eriti põhjalikult Tartumaa, aga samuti Tallinna ja Harjumaa osas) Aigi Rahi. Materjalid on osaliselt publitseeritud.¹⁴

2) **1941. aasta küüditatute nimekirjad.** Aluseks oli Vello Salo poolt publitseeritud küüditatute nimekirja elektrooniline tekstifail,¹⁵ mis konverteeriti Tanel Mazuri ja Katrin Martsiku poolt meile sobilikus formaadis andmebaasiks.

3) **Laagrisurmade andmebaas.** Andmebaasi loomise aluseks oli professor Herbert Ligi juhendamisel EV Perekonnaseisuameti arhiivi (praegu EV Siseministeriumi Rahvastikutoimingute osakonna arhiiv) erikartoteekide põhjal koostatud sedelkartoteek, mille alusel allkirjutanu ning Alar Pandis koostasid elektroonilise andmebaasi.¹⁶ Hiljem on andmebaasi täiendanud ja töödeldud Aigi Rahi.

Töö käigus järjestasime koondandmebaasi, analoogiliselt infokeskuse arhiivi nimistutega, perekonnanimede alfabeetilises järjekorras. Kõigi koondandmebaasis leiduvate isikute andmete mehhaaniline läbivõrdlemine ja leitu kohene arvutisse lisamine oli aeganõudev, kuid teisiti olnuks võimatu leida võõrapäraseid (saksa, vene) nimesid kandvate Eestist küüditatud inimeste andmeid.

Järgnes onomastiline järelkontroll – nimistute süstemaatiline läbi vaatamine neis leiduvate eesti nimede leidmiseks. Lisaks perekonnanimedele tuginesime ka eesnimedele (Valve, Lembit, Heino, Leida, Endel jt). Ainult nii õnnestus leida venemaa-eestlaste, Lätist ning Petserimaalt küüditatute jt andmeid ning täita koondandmebaasis esinevaid lünki.

Väga tõsiseks probleemiks on see, et infokeskuse arhiivi nimistutes

¹⁴ Vt: 1949. aasta küüditamine Eestis. I vihik. Tallinn, Nõmme, Harjumaa. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. Erinumber 1. 1992. Koostanud ja toimetanud Aadu Must ja Aigi Rahi; **Aigi Rahi**. 1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas. Tartu: Kleio, 1998. Lk 141–286.

¹⁵ 1941. aasta küüditatute nimekiri. Koostanud Vello Salo. Elektrooniline versioon sihtasutuse R-Arhiiv käsutuses.

¹⁶ Vt selle kohta ka: **Aigi Rahi, Aadu Must**. Katkenud töö. Herbert Ligi: Eesti rahvastikukaotused Nõukogude Liidu vanglates ja sunnitöölaagrites. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1993. 8. Lk 8–15.

(ja ka muudes dokumentides) leiduvate isiku- ja kohanimedega õigekiri on kohutav. Sama häda on omal ajal kimbutanud ka repressiivorganite tegelasi, sest real juhtudel on ühest inimesest tehtud kaks, kolm või isegi neli veidi erineva nimekujuga isikut. Näiteks Pärnust küüditatud *Marta Hendriku t Luik* (s 1902) suri 1945. aastal, kuid nime *Marta Hendriku t Liik* all oli ta veel aastaid tagaotsitav.

Selline segadus on mõneti ju ootuspärane: arhivaalid on koostatud inimeste poolt, kellele eesti keel ning selle isiku- ja kohanimed olid võõrad. Kirja- ja ümberkirjutusvigu tõi kindlasti kaasa dokumentide koostajate madal haridustase. Lisandus küüditatute poolne keelebarjäär, mis ilmselt ei lasknud neil endil asju lõpuni selgitada või protestida.

Täppidega tähti võidi transkribeerida erinevalt (Värnik on kord *Vernik*, kord *Vjarnik*). Kaduma on läinud suur osa eesti nimedes esinenud pikkadest vokaalidest. Kui sellele lisanduvad ka muud ebatäpsused, on nimesid raske ära tunda (Suursaar → *Susar*; Joosep Laanemets → *Josif Lansmete*). Võimaluse korral mugandati eesti nimed vastavalt vene maitsele, eelkõige kasutati sarnase kõlaga nimesid (Andres → *Andrei*, Mihkel → *Mihail*, Tõnis → *Dionisi* või *Anton*, Jüri → *Juri*, Jaan → *Ivan jne*). Naisenimede lõppu püüti pookida venekeelset naissoo lõppu – *a* (Velli → *Vella*, Sirje → *Sirja*, Luule → *Lula*). Segadust aitas suurendada Eestis äsja lõppenud nimede eestistamise kampaania. Tuleb ette nii juba ametlikult äramuudetud nimede kasutamist kui vana kirjaviisi ja normaliseeritud nimekujude paralleelset esinemist (*Kurris* ja *Kuris*). Lisanduvad raskesti äratuntavad ümberkirjutusvead (*Jõekallas* → *Iškalas*). Kui nimi *Rand* oli kord käibesse läinud *Randerina*, siis nii jäigi. Ühe perekonna liikmed esinevad erinevates sissekannetes läbisegi nimede *Janson*, *Jurgenson* ja *Jurginson* all. Mitmeid inimesi võib leida kahe erineva nime alt. Sellisteks on näiteks Hummulist pärit *Hilla Adolfi t Taagen* (1935) ja Võrust küüditatud *Helli Alfredi t Tagen* (1936), samuti Viljandist küüditatud *Maria Madise t Nirk* (1883) ja *Mari Matsi t Nurk* (1885). Analoogilisi näiteid võiks tuua väga palju.

Onomastilise makroanalüüsi meetod sisaldab omi ohtusid. Teadagi – ka paljud võõrad nimed võivad omada meile kodust kirjapilti.¹⁷ Sellisel juhul tuli toimikud hoidlast välja tellida ja *de visu* üle kontrollida. Nagu karta võis, ei tähistanud paljud eestipäraselt kõlavad nimed üldse

¹⁷ Vt selle kohta nt: **A. Must**. Eestlaste perekonnaloole allikad. Lk 83.

mitte eestlasi. Näiteks *Reiljanid* ja *Pujud* olid moldaavlased,¹⁸ *Roo* nime-
lised Saraatovi oblastist küüditatud volga-sakslased.¹⁹ Samast oli pärit
enamuse perekonnanime *Rosin* kandjatest,²⁰ mõni neist oli Lätist.²¹ Ka
perekonnanimed *Lauk*²² ja *Mast* tähistasid volga-sakslasi,²³ *Lass* Armee-
niast küüditatud sakslasi jne. Kõrvale tuli jätta veel hulk toimikuid
(*Aab, Adam, Kalle, Kalve, Kama, Kampus, Kida, Kloster, Kolde, Tobias*
jpt).²⁴

Tutvumine infokeskuse arhiivi personaalkartoteekidega laiendas ülal-
kirjeldatud probleemid ka kohanimedele. Kartoteekides puudub sund-
asunike rahvus ja *omad* tuleb ära tunda sünnikoha ja väljasaatmis-eelse
elukoha nimetuse järgi. Vanemate inimeste andmetes leidis veel tsaa-
riajal saksa ja vene keeles kasutusel olnud kohanimedid (Vezenberg,
Jeve²⁵), mis on õnneks igale ajaloolasele üsna tuttavad. Üllatust ja ära-
tundmise rõõmu pakkusid *Vekimarovski rajon* (Väike-Maarja rajoon),²⁶
Karsinoja (Karksi-Nuia) ja *Dudulina* (Tudulinna). Ühes nimekirjas lisati
mõningatele eestipärase nimega sundasukate nimedele salapärane *439*
kg. Õnneks tundsime selles siiski ühe meie maa kohanime ära.²⁷ Mõni
inimene oli sündinud Tartu maakonnas Pärnu vallas.²⁸

Kirjeldatud väljaselgitustöö tulemuseks on 1750 kirjega Tomski in-
fokeskuse arhiivis säilitatavate represseeritud eestlaste ja Eesti kodanike
isikutoimikute nimistu.

Toimikute seisund

Sisuliselt kujutavad väljaselgitatud isikutoimikud *perekonnatoimikuid*,
st sisaldavad andmeid kõigi nende perekonnaliikmete kohta, kes koos

¹⁸ ITs UVD TO. 55477, 55488, 55489, 55490, 55491, 58331.

¹⁹ ITs UVD TO. 17712, 17713, 17714, 24551, 24556, 24559, 24576, 24579.

²⁰ ITs UVD TO. 10439, 10440, 10441, 37269.

²¹ ITs UVD TO. 58329.

²² ITs UVD TO. 23906, 23910.

²³ ITs UVD TO. 29778.

²⁴ Vt nt: ITs UVD TO. 2037, 10647, 17256, 19983, 22305, 25509, 28799,
42627, 41396, 44440, 44443, 55623, 55624, 55625, 55626 jt.

²⁵ Rakvere, Jõhvi.

²⁶ ITs UVD TO. 55802 (Evald Rooplik).

²⁷ Venekeelsete tähtedega kirjutatud kohanimi Iisaku (*439 kg*).

²⁸ ITs UVD TO. 54457 (Juulia Teesalu).

Joonis 2. Emilia Seppa toimikusse on foto kinnitatud raudnaelaga. Foto Tanel Mazur.²⁹

sundasumisel viibisid. Perekonna juurest lahkunud (ümberpaiknemine, arreteerimine, õppima siirdumine, põgenemine) perekonnaliikmele avati uus toimik. Perekondade ühendamisel tekkisid aga liittoimikud. Nii leidsime toimikute vahele köidetud jälitustoimikuid (põgenenu tabati, saadeti vanasse kohta asumisele tagasi), laagritoimikuid (murtud tervisega perepea saadeti laagrist perekonna juurde surema) jm.

Läbivaadatud isikutoimikute seisund on ebahütlane, kohati halb, valdavalt rahuldav, osaliselt hea. Esineb väga halvas seisundis säilikuid. Tavalisteks kahjustusteks on paberi vananemine, koltumine ja paberi haprusest tingitud murdumine. Osa tindiga kirjutatud tekstist on niiskuse toimele laiali valgunud ja tuhmunud, ka pliiatsiga kirjutatud tekstid on raskesti loetavad. Teise maailmasõja aastatest pärineb dokumente, mille loetavaks muutmise nõuab juba praegu eritöötlust. Muljetavaldavaks näiteks on kirjad, mis on parema materjali puudusel kirjutatud pliiatsi või lahja tindiga ajalehe (või raamatust rebitud) madalakvaliteetse paberi ridade vahele. Selline väävliühenditest üleküllastatud paber võib lehe pööramisel murduda, veega lahjendatud või omavalmistatud tint on peaaegu kustunud. Toimikuid ilmestavad mitmesugused fotod, kuid nende seisund tekitab muret: visuaalsel vaatlusel täheldasime koha-

²⁹ ITs UVD TO. 33614 (Emilia Sepp).

tist emulsioonkihi maharullumist, samuti fotode pleekimist. On ka tu-
menenud fotosid, millel esialgset kujutist saab eristada vaid teatud nur-
ga alt vaadates. Üks osa fotodest on kaetud tiheda valge pulbri kihiga
(pärast selle ärapühkimist oli kujutis esialgu küll normaalne). Kuni Teise
maailmasõja lõpuni koostatud toimikute üldiseks jooneks on madala-
kvaliteediline paber ja lohakas vormistus. Tuleb ette, et mõni foto on
toimikusse kinnitatud (tänapäevaks juba väga roostes) raudnaelaga (vt joo-
nis 2). Mõnedes toimikutes puudub viide süüdimõistmise alusele, koo-
deksi paragrahvile.

Suurem osa väljaselgitatud toimikutest on koostatud 1947. aastal.
Siis toimus suur materjalide korrastamine, sorteerimine, kartoteekide ja
lahtiste materjalide põhjal uute vormikohaste toimikute moodustamine.
Nähtavasti peeti sõja aastatel dokumentide korrashoidu suhteliselt vähe-
tähtsaks, mistõttu hilisema toimikute sisseseadmise-korrastamise käigus
esines suuri segadusi. Toimikutes leidub kirju, milles nõutatakse teavet,
mille alusel isik üldse on välja saadetud.³⁰ Vahepealsetel aastatel on ni-
mekirjadest kadunud terve rida 1941. aastal erikomandantuurides arve-
le võetud inimesi, kellest mõne saatus on teada (surnud, mobiliseeritud
tööarmeesse, arreteeritud, mujale saadetud jne), osade kohta märgitakse
lakooniliselt: *andmed puuduvad*.

Eestlaste isikutoimikute seeriad

Tähtsamateks väljaselgitatud isikutoimikute seeriatega on:

- 1) 1930. aastatel Venemaal represseeritud eestlaste toimikud;
- 2) 1941. aasta 14. juuni küüditamise ohvrite toimikud;
- 3) Eestist 1945. aastal küüditatud saksa rahvusest elanike toimi-
kud;
- 4) 1949. aasta märtsiküüditamise ohvrite toimikud;
- 5) pärast Teist maailmasõda väljastpoolt Eestit küüditatud (või
asumisele saadetud) eestlaste toimikud;
- 6) Eestist 1951. aastal küüditatud Jehoova tunnistajate toimikud.

1930. aastatel Venemaal represseeritud eestlaste toimikute seeria sisal-
dab isikutoimikuid 19. sajandil ja 20. sajandi algul Venemaale välja-

³⁰ Vt nt: ITs UVD TO. 18307. L 21.

rännanud eestlaste järeltulijate saatusest. Represseeritud pärinevad eesti küladest ja Leningradist. Tooksin mõned näited:

– Aleksander Juhani p Alliku toimik. Leningradi oblastis Beškovo elav A. Allik (1897; *kulak, kirjaoskaja, parteitu*) on arreteeritud 1932. aastal. Süüdistusest selgub, et ta olnud kolhoosis *Ehitaja* (*Эхитая*) seafarmi juhataja, teostanud kahjurlust ning arreteeritud *Eesti Kindralstaabi vandenõu asjas*. Ennast süüdi ei tunnistanud, kuid on §58-6-7 alusel *koonduslaagrisse* mõistetud. Protsessi käigus on välja selgitatud tema kaks venda (üks teenis sõjaväe transporditeenistuse ülemana Saraatovis, teine oli instituudi ase-direktor Leningradis), kuid nende edasise saatuse kohta teavet ei ole.³¹

– Herman Peetri p Luige toimik. H. Luik on arreteeritud 1945. aastal Vladivostokis. Oli kalapüügilaeva kapten. Süüdistus §58-10-11. Kонтрреволюционiline tegevus. Tomski oblastis on asumisel tema naine Anna Antoni t Luik (1916) ja vastsündinud poeg Vladimir (1945).

– Jegor Antoni p Sepa toimik. Leningradi oblasti Luuga rajooni Antonovski vallas elav J. Sepp on arreteeritud 27. aprillil 1933, süüdistatuna *valgebändiitliku bande* juhtimises 1919. aastal.³²

– Emilia Antoni t Sepa toimik. Leningradi oblasti Ljadskoi rajooni Novoselski külanõukogu Beškovo külas elanud Emilia Sepp (1898, *koduperenaine, kolhoosnik, kehvik*) arreteeriti 26. jaanuaril 1933. aastal GPU³³ poolt süüdistatuna kontrrevolutsioonilises tegevuses külas läbiviidavate ürituste vastu (paragrahvi lisamata) ja saadeti sundasumisele Narõmi.³⁴

– Karl Rudolfi p Laane toimik. K. Laane, sepp ja endine *Punase Putilovlase* treial, kes elas Leningradi oblasti Ljadskoi rajooni Ljublevski külanõukogus, on 1933. aastal arreteeritud süüdistusega *kulakluse hävitamisest kõrvalehoidmise ja välismaalastega spionaaži eesmärgil kontaktide pidamises*.³⁵

³¹ ITs UVD TO. 33794 (Aleksander Allik).

³² ITs UVD TO. 4656 (Jegor Sepp).

³³ GPU (*Главное Политическое Управление*) – poliitiline peavalitsus, tollase nõukogude poliitilise politsei nimetus.

³⁴ ITs UVD TO. 33614 (Emilia Sepp).

³⁵ ITs UVD TO. 33552 (Karl Laane).

1941. aasta 14. juuni küüditamise ohvrite toimikud moodustavad infokeskuse arhiivis väljaselgitatud materjalide põhiosa, kuna 1941. aasta küüditatud jaotatigi (pärast perekonnapeade arreteerimist ja vangilaagritesse saatmist) nelja Tomski oblastis asuva mahalaadimisjaama vahel. Just selle küüditamise ohvrite toimikutest on esitatud ka valdav osa allpool toodud näidetest.

Eestist 1945. aastal küüditatud saksa rahvusest elanike toimikud. 1945. aastal toimus Eestis teine (kolmas?)³⁶ ja esimene sõjajärgne nõukogude küüditamine. Selle ohvriteks olid saksa rahvusest elanikud. Jõudsin välja tellida ja läbi vaadata ainult Pärnust küüditatud sakslanna Emma Pauli t Leht'i toimiku. Ta viibis erinevates vangilaagrites, 1948. aastast aga sundasumisel Tomski oblastis.³⁷

Joonis 3. Emma Leht.
Foto toimikust.

1949. aasta märtsiküüditamise ohvrite toimikud. 1949. aastal küüditatud eestlased ja Eesti kodanikud suunati teistesse Siberi piirkondadesse – Tomski oblasti naabruses asuvatesse Omski ja Novosibirski oblastisse, samuti Krasnojarski kraisse, Irkutski oblastisse ja väiksemate partiideni ka mujale.³⁸ Seetõttu leidsime ekspeditsiooni käigus infokeskuse arhiivist alla saja 1949. aastal küüditatu toimiku. Tegemist on teistest Siberi piirkondadest siia ümberpaigutatud inimestega: perekondade ühendamise käigus on mitmetel neist lubatud asuda Tomski oblastis sundasumisel viibivate perekonnaliikmete või sugulaste juurde. Teine osa on seotud nn haridusrändega – need on Tomski tehnikumidesse või erilisel juhul koguni ülikooli õppima lubatud noorte toimikud.

- Maido Rahula toimik. M. Rahula, praegune Tartu Ülikooli professor, küüditati Käreverest (Türi rajoon) Krasnojarski kraisse,

³⁶ Herbert Ligi juhib tähelepanu asjaolule, et 1941. aastal ei toimunud siiski mitte üks, vaid koguni kaks küüditamist (vastavalt 14. juunil ja 1. juulil). Vt lähemalt: **Herbert Ligi**. Ääremärkusi küüditamiste ajaloole. II. // Kleio 2. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. Tartu, 1989. Lk 13.

³⁷ ITs UVD TO. 28559.

³⁸ Vt selle kohta: **A. Rahi**. 1949. aasta küüditamine Tartu linnas ja maakonnas. Lk 75 jj.

Krasnoturanski rajooni. Ta lõpetas seal keskkooli hõbemedaliga ja taotles edasiõppimisvõimalust TGU³⁹, mispeale saadeti Toms- kisse, kus ta viibis ka tudengina erikomandantuuri järelvalve all. Võeti eri-arvelt maha 3. kursusel (1958), kuna dekanaat iseloo- mustas teda positiivselt, õppetulemused olid head ja, mida peeti samuti oluliseks, ta oli abiellunud venelannaga. Toimik sisaldab rohkesti huvitavaid detaile järelvalve korra kohta, sh ka kinnitatud marsruudilehti nt koolivaheajale sõiduks (Tomsk-Taiga-Atšinsk- Abakan).⁴⁰

Pärast II maailmasõda väljastpoolt Eestit küüditatud eestlaste toimi- kud. Läti eestlased. Väljaselgitatud materjalide seas leidub Lätist küüdi- tatud eesti rahvusest isikute toimikuid.

– Leida Aleksandri t Vaheri toimik. Lätis, Aluksne rajooni Ziemari vallas elav Leida Vaher, rahvuselt eestlanna, oli koos 7-aastase tütreaga küüditatud Tomski oblasti Pitšugino külasse kui 1948. aastal arreteeritud ja 25 aastaks vangilaagrisse mõistetud Albert Jaani p Vaheri abikaasa (mees oli kuulunud 1944. aastal 2. piirivalvepataljoni ja *konvoee- rinud*). Toimiku vahele on köide- tud Jaan Vaheri toimik.⁴¹

Joonis 4. Leida Vaher. Foto toimi- kust.

– Elsa Kadaku toimik. E. Kadak oli sündinud 1926. aastal Lätis, Valmiera maakonnas ja sealt ka küüditatud. Rahvuselt oli ta eest- lanna, kodune keel aga läti keel.⁴²

Eestist 1951. aastal küüditatud Jehoova tunnistajate toimikud. Je- hoova tunnistajate küüditamine oli viimaseks Eesti territooriumil toi-

³⁹ TGU – Nii Tartu Riikliku Ülikooli kui Tomski Riikliku Ülikooli venekeelne lühend.

⁴⁰ ITs UVD TO. 53382 (Maido Rahula).

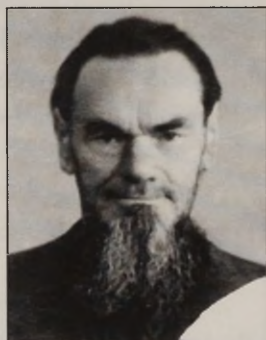
⁴¹ ITs UVD TO. 21830 (Leida Vaher).

⁴² ITs UVD TO. 56309 (Elsa Kadak).

munud küüditamisaktsiooniks. See toimus 1. aprillil 1951. aastal ja kõik küüditatud asustati Tugani rajooni territooriumile – Romanovka, Grigorjevka, Mazalovo jt külanõukogude erinevatesse asulatesse ja küladesse.⁴³ Toimikud on korralikult vormistatud ja küllalt andmeterohked; süüdistuskokkuvõtted esitavad detailsed andmed küüditatute suhtlemisringide kohta (kes kellega läbi käis). Pärnumaal põhinevad mitmed süüdistused sellel, et isik käis läbi arreteeritud *jehovistide*⁴⁴ Tõlba ja Härmiga,⁴⁵ Tõstamaa kandi inimesed kuulunud Smirnova sekti,⁴⁶ Paide kandis olnud juhtivateks tegelasteks Taalberg, Kruus, Vardja jt.⁴⁷ Juhid olid loomulikult arreteeritud ja laagritesse saadetud.

1951. aastal küüditati ka varem arreteeritutega koos elanud perekonnaliikmed. 1951. aastal, erinevalt nt 1941. aasta küüditamisest, oli *peasüüdlaseks* nii mõnigi kord mitte pereisa, vaid naine. Näiteks Tartu linnas elanud Anna Rebane arreteeriti, kuna kuulunud *põrandaalusesse liikumisse, kuuludes sekti, mis arendas aktiivset nõukogudevastast propagandat ja laimas VK(b)P ja Nõukogude valitsuse juhte ja levitas jehovistlikku kirjandust*.⁴⁸ Pärnumaal Seliste vallas Murru-Jaagupi talus elavad Lembit Laurits ja tema poeg Ülo arreteeriti 1950. aastal süüdistatuna *nõukogudevastases tegevuses*, Lembitu abikaasa Siina küüditati 1951. aastal *jehovistina*.⁴⁹ Ka Jehoova tunnistajate suhtes on langetatud karne karistusi. Näiteks Leida Toomile on NSV Liidu Sisevägede Sõjatribunal määranud 1951. aasta juunis 11 aastat *tööparanduslaagrit*.⁵⁰

Toimikuid sirvides torkas silma, et Jehoova tunnistajate hulgas on

Joonis 5. August Kask. Foto toimikust.

⁴³ Vt nt: ITs UVD TO. 15225, 28304, 28319, 28320, 28355, 28356, 28375, 29243, 29244, 29284, 31224, 31249, 31274, 31294, 31321, 31325, 34629, 34649, 34781, 45470, 45473, 54323, 54325, 54455, 54457, 54468, 58471.

⁴⁴ Vt nt: ITs UVD TO. 54457 (Juulia Teesalu).

⁴⁵ Vt nt: ITs UVD TO. 28355.

⁴⁶ Vt: ITs UVD TO. 29284 (Melanie Tomberg).

⁴⁷ ITs UVD TO. 29244 (August Kask).

⁴⁸ ITs UVD TO. 29271 (Karl Rebane).

⁴⁹ ITs UVD TO. 28286 (Zinaida Laurits).

⁵⁰ ITs UVD TO. 31294 (Leida Toom).

terve rida inimesi sündinud või varem elanud Venemaal või oli elu neid lihtsalt rohkem ühest paigast teise loopinud: Magda Arras sündis 1923. aastal Vladivostokis,⁵¹ Anton Kallaste 1888. aastal Peterburis,⁵² August Kask (vt joonis 5) on sündinud Mogiljovi kubermangus,⁵³ Anna Kruus Peterburi kubermangus Oudovo maakonnas,⁵⁴ Hugo Kase Peterburi kubermangus,⁵⁵ perekond Silliksaared (7 inimest) on elanud Petseris, kuid küüditatud juba Tartumaalt.⁵⁶

Infokeskuse arhiivis säilitatavad 1951. aasta küüditatute toimikud kujutavad endast terviklikku seeriat. Neis esitatud viited peaksid andma hea võimaluse küüditamise ettevalmistamise ja läbiviimise detailseks uurimiseks, kuna materjalides osundatakse nii Venemaa keskasutuste (RJK, Siseministeerium) kui Eesti NSV asutuste dokumentidele.

Fragmentarium isikutoimikutest: dokumentide seeriad, teemad, arengud

Isikutoimikud koostati kindlate instruksioonide järgi ning nende tüüpisisukord oli trükitud ka toimiku sisekaanele. Seetõttu on toimikute struktuur suhteliselt trafaretne ning materjalide leidmine üsna hõlbus.

Ankeet. Esimene dokument toimikus on ankeet. Selles esitatakse represseeritu ja tema perekonnaliikmete kohta kõik olulisemad koondandmed. Ankeet täideti trükitud formularile, see sisaldas järgmisi lahtreid:

1) perekonna-, ees- ja isanimi; 2) andmed nimemuutuste kohta (abiellumisel, ka nimede eestistamise käigus); 3) sünniaeg ja -koht; 4) rahvus ja emakeel; 5) kodakondsus; 6) parteilisus; 7) haridus; 8) eriala ja elukutse; 9) töökoht ja amet; 10) perekonnaseis; 11) isikuga kooselavad (küüditatud) perekonnaliikmed; 12) isikust eraldi elavad, kuid asumisel viibivad perekonnaliikmed; 13) vabaduses viibivad lähisugulased; 14)

⁵¹ ITs UVD TO. 32266 (Magda Arras).

⁵² ITs UVD TO. 15225 (Anton Kallaste).

⁵³ ITs UVD TO. 29244 (August Kask).

⁵⁴ ITs UVD TO. 29241 (Anna Kruus).

⁵⁵ ITs UVD TO. 45478 (Hugo Kose).

⁵⁶ ITs UVD TO. 54468 (Valentina Silliksaar), 54469 (Veera Silliksaar), 54470 (Olga Silliksaar).

teenistus Nõukogude armees; 15) osalemine sõjategevuses, sõjavangis viibimine; 16) viibimine ajutiselt okupeeritud territooriumil, millal ja kus; 17) viibimine välismaal; 18) varasemad kohtulikud karistused; 19) väljasaatmise koht (kust küüditati); 20) elukoht enne väljasaatmist; 21) täpne aadress asumisel.

Ainuüksi ankeetides esitatud andmete koondamine andmebaasi pakuks ajaloolasele võimaluse mitmekülge analüüsi teostamiseks.

Represseerimise põhjendus. Andmestik arreteeritud perekonnaliikmete kohta. Toimiku algusse on paigutatud süüdistuskokkuvõte. 1941. aasta küüditamise käigus lahutati perekonnapead perekonnast ja saadeti vangilaagrisse, osa neist mõisteti surma ja hukati, osa suri ülejõu käiva töö, haiguste ja kurnatuse tulemusena. Kuna nende perekonnaliikmete, eriasumisel viibiva *sotsiaalselt ohtliku elemendi*, valdavalt naiste ja laste ning vanurite, süüks oli suhe oma arreteeritud perekonnapeaga, li-

Nr	Nimi	Suhe perekonnapeaga	Süü	Karistus
1.	Viktor (1890)	Perekonnapea	Saaremaa ülestõusu lämmatamine ning Isamaaliitu ja Kaitseliitu kuulumine	Surmanuhtlus 9. mail 1942, hukati 15. juunil 1942
2.	Rahuleid	poeg	Nõukogudevastane tegevus	Surmanuhtlus 20. aprillil 1942, hukati
3.	Aleksander	poeg	Nõukogudevastane tegevus	Surmanuhtlus 31. märtsil 1942, hukati 10. mail 1942
4.	Luutsia (1891)	naine	Sotsiaalselt ohtlik element	Asumisel Tomski oblastis, Aleksandrovski rajoonis
5.	Helgi	minia	Sotsiaalselt ohtlik element	Asumisel Tomski oblastis, Aleksandrovski rajoonis
6.	Roman	pojapoeg	Sotsiaalselt ohtlik element	Asumisel Tomski oblastis, Aleksandrovski rajoonis
7.	Juuli	tütar	Sotsiaalselt ohtlik element	Asumisel Tomski oblastis, Aleksandrovski rajoonis

Tabel 1. Helgi Neggo toimikus esitatud andmed teiste perekonnaliikmete kohta.

⁵⁷ 23. oktoobril 1940 andis N Liidu Siseasjade Rahvakomissariaat välja erikäskkirja nr 001345 *Arhiivimaterjalide kasutamisest tõekistide töös*; 27. märtsil 1941. andis N Liidu Siseministeeriumi Arhiivide Peavalitsus korralduse vastava *teatmik-nimekirja* koostamiseks. Vt: Политика оккупационных властей в Латвии. 1939–1991. Сборник документов. Рига: Нордик, 1999. С. 108.

sati toimikusse ka tolle süüdistuskokkuvõte. Selle koostamiseks vajalike materjalide kogumisel kasutati muide Eesti arhiivide materjale.⁵⁷ Kuna vangilaagrite arhiivid on väideravalt suures osas hävinud, võiksid küüditatute toimikutes esitatud andmed aidata seda lünka täita.

– Helgi Jaani t (asjaajamises Ivani t) Neggo toimik. Sellest selgub, et 1941. aastal arreteeriti Tartu poeglaste gümnaasiumi endise direktori Viktor Neggo perekonnast 7 liiget, kusjuures mehed eraldati perekonnast ja saadeti vangilaagrisse, ülejäänud küüditati Tomski oblastisse (vt tabel 1).⁵⁸

Suur osa arreteeritud perekonnapeadest olid endised politseinikud ja kaitseliitlased, ka *suurmaaomanikud* ja *kapitalistid*. Erinõupidamise otsustes süüdistati endisi politseinikke näiteks *võitluses revolutsioonilise liikumise vastu*.⁵⁹ Ferdinand Veer-Velt mõisteti surma ja lasti 1942. aasta detsembris maha, kuna oli *endine vabs, osales 1934–1935 fäšistlikus liikumises*.⁶⁰ Juhan Estami, Valdur Hüvato jt on oma süüd raskendanud sellega, et pälvisid Vabadussõjas *Risti*.⁶¹

Hilisemad kohtuotsused. 1950. aastate teisel poolel on represseeritud julgenud isegi enda õigusi kohtu kaudu taga ajada. Vastavalt nõukogude õigussüsteemi tavadele järgnes vangilaagrist vabanemisele sageli veel asumisele saatmine. Asjaosalistel endil ei olnud sellest sageli täpset arusaamist, mõnikord neid lihtsalt peteti.

– Leida Toomi kohtuasi. L. Toom viibis vangilaagris ja vabastati 1956. aastal ning soovis järele sõita oma asumisel viibivale emale (ema oli asumisel just selle sama, nüüdseks juba karistusaja äraistunud tütre tegevuse pärast). Kohale jõudes sai ta aga teada, et on kantud samuti asumiselviibijate nimekirja.⁶²

– Evald Roopliku kohtuasi. E. Rooplik, kes mõisteti 1945. aastal Vene NFSV kriminaalkodeksi §58a ja 58b alusel 10 aastaks vangilaagrisse, sai 1957. aastal laagrist vabanedes korralduse suunduda asumisele oma Krasnojarski kraisse Balahtinski rajooni küüdi-

⁵⁸ Its UVD TO. 18960.

⁵⁹ Vt nt: ITs UVD TO. 18217 (endise Petseri konstaabli lese Veera Sergei t Pusunkevits-Kald-Mändvee toimik).

⁶⁰ ITs UVD TO. 52681 (Virve Veer).

⁶¹ ITs UVD TO. 38775 (Lorentina Estam-Kivistik), 41729 (Linda Hüvato).

⁶² ITs UVD TO. 31294 (Leida Toom). L 71.

tatud perekonna juurde. Mees on keeldunud otsust täitmast, mispeale Rakvere rajooni rahvakohus (kohtunikud Lepisto, Lauri, Batakova) on mehe Vene NFSV kriminaalkoodeksi §82-1 ja -2 alusel kaheks aastaks vangi mõistnud.⁶³

Ülekuulamisprotokollid on sageli üsna mahukad, sisaldades ülevaadet inimese kogu senisest eluloost: vanematest, hariduskäigust ja tööst, õpingu- ja töökaaslastest, varanduslikest oludest, sugulastest ja sõpradest, represseerimise protsessist, viibimisest vangilaagrites ja asumisel.

Represseerimise läbiviimise käigus koostatud materjalidest pakuvad huvi nt 1941. aasta küüditatute toimikutes leiduvad eestikeelsed varanduse loetelud.

Ametlik kirjavahetus pakub lisaks oma sisulisele küljele huvi ka puht dokumendiõpetuslikust aspektist (nt suur valik ENSV keskasutuste venekeelsetele blankettidele venekeelsete nimedega ametimeeste poolt kirjutatud venekeelsed kirju).

Diplomid ja tunnistused, mis leiduvad toimikutes, on hangitud ja esitatud kas represseeritute eneste poolt millegi tõestamiseks, või siis saadud repressiivorganite poolt järelvalve teostamise käigus. Koolitunnistuste hulgas on Eesti Vabariigi haridusametuste diplomeid, meelde jäi väga kena Oru kodumajanduskooli tunnistus.⁶⁴ On perekonnaseisudokumente, sünni- ja abielutunnistusi. Arvestatav osa sobivas eas inimesi on ka Siberis olles abiellunud. Abielluti nii oma rahvusaaslaste, teistest rahvustest saatusekaaslaste (nt Lätist, Leedust või Armeenias küüditatutega), aga samuti kohalike vabade, reeglina vene rahvusest inimestega.⁶⁵ Viimast nähtust peeti ametimeeste poolt positiivseks näitajaks. Leidub surmatunnistusi ja küüditatuna surnute passe.⁶⁶ Lisaks nõukogude passidele leidub ka Eesti Vabariigi isikutunnistusi. Mõnikord on isikutunnistusest foto välja rebitud, sest Siberis oli üldse kombeks ühte ja sama dokumendifotot korduvalt kasutada.⁶⁷

⁶³ ITs UVD TO. 55802 (Evald Rooplik).

⁶⁴ ITs UVD TO. 47950 (Inna Kann-Rinne). L 8.

⁶⁵ ITs UVD TO. 346 (Hilda Kadak-Orlov).

⁶⁶ Vt nt: ITs UVD TO. 34629, 34649, 34781.

⁶⁷ Vt nt: ITs UVD TO. 52970.

Režiim

Erikomandantuuride põhiülesandeks oli tagada küüditatute tingimusteta kuuletumine, mistahes rahulolematuse või põgenemise vältimine, režiimi vastu eksinute peale kaebuse esitamine (mis lõppes süüdistatu vangilaagrisse saatmisega⁶⁸) jm. Põgenenud küüditatute jälitamine, avalik ja salajane järelvalve, erikomandantuuride poolt teostatud küüditatute kohaloleku kontroll, mitmesugused ettekanded, agentuurandmed küüditatute meeleolude kohta, kirjade perlustreerimise kokkuvõtted jms võtavad enda alla olulise osa toimikutest.

Küüditatud olid kohustatud kord kuus ennast komandantuuris ette näitama ning andma allkirja vastavale kontroll-lehele. Asumiselt põgenemise juhtumid löid kihama kogu järelvalvesüsteemi, enamasti on pagedad tabatud juba Siberis, mõned siiski ka Eestis. Põgenemine tõi tabamise korral kaasa arreteerimise ja vangilaagrisse saatmise.⁶⁹ Samas on olulisi erandeid. Aja jooksul põgenejate ja küüditamisest pääsenute jälitamise innukus rauges. Kohati jätaavad läbivaadatud toimikud kõikvõimsaks peetud julgeolekust koguni abitu mulje.

– Ella Ranna jälitustoimik. 1941. aasta küüditamise nimekirja oli kantud Ella Juhani t Rand, kelle mees Elmar oli olnud politsei konstaabel ning mõistetud selle eest 10 aastaks vangilaagrisse. Naisel õnnestus aga küüditamisest pääseda. 1951. aastast on julgeolekuorganid kadunud naise otsingud tõsisemalt käsile võtnud, kuna nendeni jõudnud andmete kohaselt oli ta endiselt Eestis. Viljandi julgeolekuorganite andmetel on ta sõitnud Tuhalaanest Tallinnasse (Liivalaia põik 4). Seal naist pole. Selgub, et ta on olnud hoopis Tõrva rajoonis Kärstna koolis õpetaja. Toimikus järgneb seeria aadresslausele esitatud päringuid. Aadresslaud vastas, et *adressaat on tundmatu*. Poole aasta pärast korraldati küsimust samade tulemustega. 1954. aastal lõpuks selgus, et naine töötas Võhma lihakombinaadis raamatupidajana. Jälitamine aga lõpetati, kuna juurdluse käigus selgunud, et naine polevat vahepeal oma 1941. aastal arreteeritud mehega sidemeid omanud, lisaks oli ta saanud nii koolist kui lihakombinaadist positiivse iseloomustuse.⁷⁰

⁶⁸ Vt nt: ITs UVD TO. 32854 (Meeta Puusepp).

⁶⁹ Vt nt: ITs UVD TO. 52681 (Virve Veer).

⁷⁰ ITs UVD TO. 58511 (Ella Rand).

Salajane järelevalve, kompromiteerivad materjalid ning kaasvastutus. Vastavalt aruannetele oli represseeritute hulgas rohkesti informaatoreid. Konkreetsete toimikute läbivaatamisest jääb mulje, et väga suur osa neist eksisteeris vaid paberil. Tüüpiline eestlasest *koputaja* ettekanne nuhkimisülesande täitmisest koosneb peamiselt põhjendustest, miks operatiivtöötaja poolt antud korraldust täita ei õnnestunud (*jõudsin just selle küsimuse esitamiseni, mida te käskisite, aga just sel hetkel astus ootamatult tuppnaabritüdruk ja me ei saanud enam sundimatult rääkida*). Ometi leidub üksikuid ettekandeid, mis on saanud aluseks küüditatute arreteerimisele ja vangilaagrisse saatmisele.

Asumisel viibijate kirjavahetust on süstemaatiliselt kontrollitud. Perlustreerimise käigus konfiskeeritud kirjad on köidetud toimikutesse ja moodustasid ühe osa kompromiteerivatest materjalidest. Kohati on neid rohkesti. Kirjade konfiskeerimise põhjuseks on olnud *nõukogude korda ja elulaadi halvustavate väljendite kasutamine, rahvustevahelist vaenu väljendavad ütlused* jm.⁷¹ Materjale ilmestavad amatöörfotod.

Iseloomustused ja õiendid näitavad, et mõne dokumendi koostamisel on päris hoolega uuritud inimeste omavahelisi suhteid ning seda, kes kellega formaalses abielus on ja kellega tegelikult kokku elab (Eesti Vabariigis kehtiva Isikuandmete kaitse seaduse kohaselt on tegemist delikaatsete isikuandmetega). Rõhutamist väärrib mitmel korral riivamisi puudutatud tõsiasi – iseloomustustel oli tollases asjaajamises hoopis suurem jõud, kui minu põlvkond seda ette oskab kujutada. Iseloomustuse allakirjutatule pandi kaasvastutus selle saaja tulevaste võimalike *kuritegude* suhtes, võimude silmis patustanu positiivsele iseloomustusele allakirjutanu *riskis oma nahaga*.⁷²

Küüditatute paiknemine. Küüditatute paiknemine ja rakendamine rahvamajanduses omas nende edasise saatuse seisukohalt määravat tähtsust. Vedas neil, kes sattusid Tomski oblasti lõunaossa. Seevastu Narõmimaale sattunute elamistingimused olid hoopis raskemad, tõe-

⁷¹ Kirjade salajasest kontrollimisest nõukogude asjaajamispraktikas ning selle tulemusena säilinud arhivaalidest on aga autoril kavas publitseerida eraldi artikkel, mistõttu teemat siinkohal pikemalt ei käsitleta.

⁷² 1970.–80. aastatel vähemalt Tartu ülikoolis valitsenud tavade kohaselt pidime oma arvukad iseloomustused ise valmis kirjutama, millele kateedri juhataja, mõnikord dokumenti läbi lugemata, alla kirjutas.

näosus elusana koju tagasi jõuda väiksem.

Narõmimaa. Suur osa eestlastest sattus Tomski oblasti põhjapoolsesse ossa, ajaloolisele Narõmimaale, mis oli olnud alates 18. sajandist Vene Impeeriumi poliitiliste väljasaatmiste kohaks. Ajalookirjandusest võib leida enam andmeid sellesse piirkonda saadetud dekabristidest, Poola ülestõusudest osavõtnutest.⁷³ 1929. aastal oli Narõmis olnud elanikke 75 600, aastatel 1930–41 asustati Narõmimaale üle 200 000 inimese ja 1940. aastate algul ületaski sealne rahvaarv 200 000 piiri.⁷⁴ Juba 1941. aasta aprillis on ametlikes dokumentides ridamisi teateid Narõmimaad kollitavast näljast. Sellele vaatamata on otsustatud juuni algul sinna juurde saata 4000 sundasukat. Kuu keskpaigaks oli see arv suurenenud 9000ni, juuli algul 21 000ni.⁷⁵

1941–49 veeti oblastisse juurde *uus kontingent* (sakslased, lätlased, eestlased, leedulased, kalmõkid, sektandid, vlassovlased, *ounlased*,⁷⁶ türklased, tšetšeenid, vangiaja äraistunud isikud jne). Aleksandrovski ja Kargasoki rajoonides moodustasid nad üle poole kolhooside elanikkonnast.⁷⁷ 1941–49 vähenes rahvaarv Narõmimaal 47 protsendile. Mida kaugemal rajoon oblasti keskusest asus, seda suuremad olid ka rahvastikukaotused.

1942. aasta esimestest kuudest on säilinud mitmesuguseid ametlike dokumente näljast Narõmimaal. Ka publitseeritud materjalidest võib leida nälgja surnud eestlaste nimesid (nt Endel ja Marta Kallismaa).⁷⁸ Oli ametimehi, kes selle üle muret tundsid, oli aga ka hoopis teistsuguseid. Lausa šokeerivalt mõjub olukorraga tutvumas käinud VK(b)P partei rajoonikomitee orgosakonna juhataja Serebrennikovi seletuskiri. Sellest selgub, et 23. jaanuaril oli kohale komandeeritud asjaosaline kodanik Agajeva korteris joonud, *naljatanud* perenaisega, tõugates ta voodisse ning rebinud puruks särki. *Laupäeval, 24. jaanuaril jõime hommikul, lõuna ajal ja õhtul peale sauna. Pühapäeval 25. [jaanuaril] seadsime sõitma, tuli jälle juua. Esimese pooleliitri se jõime hommi-*

⁷³ Нарымская хроника. С. 10.

⁷⁴ Samas. Lk 11, 183.

⁷⁵ Samas. Lk 98, 99, 115.

⁷⁶ OUN (*Организация Украинских Националистов*) – Ukraina Natsionalistide Organisatsioon.

⁷⁷ Из истории земли Томской. С. 110.

⁷⁸ Нарымская хроника. С. 140–144.

kul, teise päeval, kolmanda õhtul peatuspaigas Raguzinos. 26. [jaanuaril] Stalinkas võtsime pool liitrit, siis Petrovkas kaks topsi. Õhtul Kalganakis keegi organiseeris joomingu. Toodi neli pooleliitrit. [...] 2. [veebruari] hommikul jõime veel 3 pooleliitrit. Katalgas hakkas mulle haigus peale tulema, pea läks hämaraks, rohkem juua ei jaksanud,⁷⁹ kurdab parteifunktsionäär. Nii ei saanudki ta anda oma panust võitlusse näljahädaga. Sellises olukorras puudus isegi korralik ülevaade sellest, kes elus, kes surnud.

– Erika Varju toimik. E. Varju (1905), vangilaagrisse saadetud politseiametniku Voldemar Varju naine, ja tema neli last Ella, Enn, Peep ja Pearu küüditati Vasjugani rajooni. Juba seal sündis peagi poeg Jaak. 1942. aasta jaanuarist aprillini surid nii ema kui tema neli last. Näljahäda elas üle vaid kuue aastane Peep, kes saadeti lastekodusse. Kuid veel 1951. aastal oli julgeolekuorganitel nii Siberis kui Eestis käed-jalad tööd täis, et kindlaks teha mitte ainult kõigi nende juba ammu hukkunud *sotsiaalselt ohtlike elementide* asukoht, vaid ka võimalik suhtlemisring.⁸⁰

Küüditatute ellujäämisvõimalused Narõmimaal olid tugevas korrelatsioonis kaasavõetud vara hulgaga. Inimesed hankisid toitu eelkõige kaasavõetud riideid ja asju müües. Suveriides ja napi kompsuga saabunud inimestel oli vähe ellujäämislootust. Jurist, kellel kaasas vaid kohver raamatutega, suri peagi nälga. Kui lähikonnas vahetускаpa enam teha ei saanud, käidi kaugemal. Ent ka kohalikud ise olid hädas. Siis ilmusid need, kes teiste häda pealt teenisid ja käisid küüditatute paremaid asju kokku ostmas. 1943. aasta märtsis näiteks selgus, et ka partei rajoonikomitee 2. sekretäri naine ostnud küüditatutelt asju kokku, et neid siis Novosibirskis juba kasudega edasi müüa.⁸¹

Ülalöeldut arvestades pole midagi imestada, et Narõmimaa majanduslik *kasutuselevõtmine* läks visalt, inimressurssi ikka ei jätkunud ja 1950. aasta veebruaris pöördus VKP(b)P Tomski oblastikomitee N Liidu Siseministeriumi poole järjekordse taotlusega saata oblasti põhja-

⁷⁹ Нарымская хропика. С. 145.

⁸⁰ ITs UVD TO. 53253 (Erika Varju). Vt ka: Нарымская хропика. С. 189–196.

⁸¹ Нарымская хропика. С. 161.

rajoonide tarbeks kolme aasta jooksul 50 000 uut küüditatut.⁸² 1951. aasta aprillis Eestist Tomski oblastisse viidud küüditatutel siiski vedas – vastavalt Tomski oblasti Täitevkomitee 10. aprillist pärinevale salajasele otsusele sai nende sundasumise paigaks oblasti lõunaosa, eelkõige Tugani rajooni metsatööstuspiirkond.⁸³

Kokkupuuted eesti külade asukatega. Võimud on vältinud Eestist pärit sundasukate saatmist sellistesse piirkondadesse, kus leidis eestlaste asundusi. Juba tsaari ajast pärit põhimõte, et mistahes rahvuse, elukutse või maailmavaate esindajaid tuleb võimalikult laiali pihustada, elas ka nõukogudeaegsetes instruksioonides edasi. Ometi esines möödalaskmisi ja kohe oli ka pahandus käes. Zõrjanski rajooni, mille 20. sajandi algul rajatud neljas ümberasujate asulas elas kokku umbes 800 eestlast, sattusid ka mõned 1941. aasta küüditatud, *nõukogude korra vaenlased*. 1946. aastal oli kohalik julgeolek hädas – küüditatud tegevat aktiivset propagandat *Zõrjanski eestlastest põlisasukate seas*, kutsudes üles kõiki kel võimalik Eestisse ära sõitma. Küüditatud levitanud kuuldusi Eesti peatset eraldumisest N Liidust ja seal kodanlik-demokraatliku vabariigi taastamisest. Umbes 50 perekonda oligi juba ära sõitnud, 16 pakkivat asju.⁸⁴

Ümberpaiknemised. Olulise osa toimikute materjalidest moodustavad mitmesugused palvekirjad elukohavahetuseks küll perekondade ühendamise, õppimaasumise, halvale tervisele või erialale vastava töökoha saamise vm eesmärgil. Loa andmisel on olulisemaks kriteeriumiks olnud kompromiteerivate materjalide puudumine vastava isiku kohta, aga samuti positiivse iseloomustuse saamine kohalikelt ülemustelt. Ümberpaigutamist on võimaldatud eelkõige vanadele ja töövõimetutele, alaealistele, vangilaagrist vabanenud perekonnapeadele (ja teistele perekonnaliikmetele) kolimiseks küüditatud perekonna juurde. Ka vangilaagris viibivatele parandamatutel haigetel on lubatud sõita asumisel viibivate perekondade juurde. Perekondade ühendamine on kulgenud kampaaniatena. Seda on praktiseeritud nt 1950. aastal.⁸⁵ 1951. aasta analoogilisel avaldusel leiame aga märkuse, et varem olnuks see võimalik, ent

⁸² Из истории земли Томской. С. 115.

⁸³ Samas. Lk 171.

⁸⁴ Samas. Lk 261.

⁸⁵ Vt nt: ITs UVD TO. 32151 (Miina Lipp), 52983 (Linda Eigo).

nüüd enam mitte. Vanemate (ema) arreteerimise või surma korral on lapsed paigutatud lastekodusse.

Eestlastest küüditatute rändesuund on olnud, vaatamata kõikvõimalikele keeldudele ja takistustele, kolkast asulatesse ja linna, sealt oblasti-keskusse.

Töölerakendamine. Küüditatuid kasutati ootuspäraselt kõige raske-
matel töödel kolhoosides, metsa-
majandites jm. Sagedased on nen-
de mobiliseerimised mitmesugus-
tele erakorralistele töödele, nagu
talvistele metsatöödele või keva-
disele parvetusele.⁸⁶ On olnud ka
õnnelikke juhuseid, kus küüditat-
tud pääsesid paremale tööle. Ikka
ja jälle on võimudeni jõudnud
andmed sellest, et küüditatuid on
rakendatud kooliõpetajatena (üks
pandud kogemata koguni direk-
toriks), raamatupidajate, maksu-
ametnike või meistritena.⁸⁷ Nende
ametissemäärajaid ähvardati kar-

Joonis 6. Lydia (Liidia) Kompus. Foto
toimikust.

mideme karistustega. Aga mida teha, kui isegi rajooni ajalehe toimetajaks oli vaid 3-klassilise haridusega tegelane? Üks, kelle peale kaevati, oli Lydia Kompus (vt joonis 6), kes töötas aastatel 1946–47 Aleksandrovski rajoonis 5.–8. klassi laulmise õpetajana ning keda Tomskimail tänaseni tema kunagiste õpilaste poolt tänuga meenutatakse.⁸⁸

Küüditatute tööjõu üle on erinevate ametkondade vahel esinenud tõsisemaid kemplemisi, mõnikord on ähvardatud ajutiseks erakorralistele töödele laenatud tööjõud, kui muidu ei saa, konvoiga tagasi tuua.

Aegamööda on eestlastest küüditatud teinud teatud karjääri ning

⁸⁶ ITs UVD TO. 49272 (Jelena Kokk).

⁸⁷ Нарымская хроника. С. 134.

⁸⁸ ITs UVD TO. 51350 (Liidia Kompus). Tomskis viibides oli mul juhus kohtuda tema kunagise õpilase Tamara Jefimovnaga, kes rääkis vaimustusega oma kunagisest õpetajast. Vt ka: Из истории земли Томской. С. 77.

leidnud rakendust loomakasvatuses ja enam oskusi nõudvatel erialadel (raamatupidajad, elektrikud, traktoristid). Türi-Allikult küüditatud 12 klassi haridusega ja vahepeal 3 aastat vangilaagris istunud rätsep Ella Karuks on näiteks saanud ametisse rajooni tööstuskombinaadi rätsepaks.⁸⁹ 1950. aastate algul on paljud hariduslembesed eesti noored pääsenud mitmesugustele (elektrikute, traktoristide, kombainerite) kursustele.⁹⁰ Isegi partei funktsionäärid kiidavad oma ametlikes aruannetes eestlaste haridusepüüdu, mis olnud suurem kui sakslastel,⁹¹ mis seal veel kohalikest rääkida.

Edasiõppimine. Üheks elukohavahetamise (ja parematesse elamistingimustesse pääsemise) võimaluseks oli edasiõppimine. Õppimisvõimalusi on erikomandantuuris hoolega kaalutud. Õppimisloa saamise eelduseks oli hea õppeedukus ja ikka ning jälle kompromiteerivate materjalide puudumine. Ilmselt ka kohalike ülemuste heatahtlik suhtumine. Loomulikult ei tohtinud keegi perekonnaliikmetest olla liiga silmapaistev nõukogude korra vaenlane. Maido Rahula pääses ülikooli. Mitmed Eestist pärit noored (Juuli Neggo, Teo Maiste, Gunnar Pedraudse, Urve Henno jt) on õppinud Tomski muusikakoolis,⁹² samuti mitmetes Tomski tehnikumides.

Laste kodumaale saatmine 1947. aastal. See on üks teemadest, mis tekitas võimudele väga palju sekeldusi ning sellest tulenevalt on toimikutes antud teemavaldkonna kohta ka üsna palju pabereid. 1947. aasta vabanemiste laine puudutas lapsi, kes, nagu dokumentide korrastamise käigus selgus, ei olnudki ametlikesse väljasaadetute nimekirjadesse kantud. Esialgu interpreteeriti asja nii, et nad on ülejäänud perekonnaga lihtsalt kaasas, aga võivad samahästi ka kusagil mujal olla (kui keegi on nõus neid vastu võtma).⁹³ Kes jõudis, saatiski lapsed kodumaale. Laste vabastamine tekitas hiljem suurt segadust. Kohalike kolhooside ja sovhooside asjamehed olid väga rahulolematud: alaealistena oli ära lubatud

⁸⁹ ITs UVD TO. 6338 (Ella Karuks).

⁹⁰ Vt nt: ITs UVD TO. 50031 (Endel Kaur).

⁹¹ Из истории земли Томской. С. 298.

⁹² ITs UVD TO. 18960 (Helgi Neggo), 25340 (Urve Henno), 42573 (Teo Maiste), 43340 (Gunnar Pedraudse).

⁹³ Vt selle kohta: A. Järvik. Siberiaastad. Lk 120–121.

suur osa tööjõust. Ja sõjakomissarid avastasid, et nende kutsealused on kaduma läinud. Varsti ei saanud siseministeeriumi ametkonna tegelased isegi enam aru, kui võrd seaduslik või ebaseaduslik laste Siberist lahkumine oli olnud. Järgnesid asja selgitavad ringkirjad. N Liidu Siseministri ringkiri 22. detsembrist 1948 nr 001475/279 ja N Liidu aseprokuröri sm Vavilovi seletus nr 16-832-17/10317/s teatasid, et lahkunud tuleb kuulutada tagaotsitavaks, tabatud isikud arreteerida, *etapeerida* tabamiskoha lähimast vanglast sundasumiskoha (antud juhul Tomski) vanglasse ning suunata sealt endisesse sundasumise paika. Oluline on see, et kohtu alla ei tulnud neid *pagejaid* anda, kuna nad ei põgenenud *päris ebaseaduslikult*, vaid omasid kohaliku siseasjade osakonna või erikomandantuuuri *ekslükult väljaantud luba*.⁹⁴ 1949. aasta küüditamise ajendil on *põgenenute* ja *omavoliliselt lahkunute* probleem taas teravalt päevakorrale tõusnud, suur osa neist on kuulutatud tagaotsitavateks, osa ka tõepoolest 1950. aastatel senisesse asumispaika tagasi toimetatud.⁹⁵

Ka mitmete 1947. aastal Siberist omavoliliselt lahkunud täiskasvanutega on käitunud armuliselt: nt endise Petseri konstaabli abikaasa on tabatud ja tagasi viidud, arreteerimist ja vangilaagrisse saatmist antud juhul ei järgnenud.⁹⁶

– Olaf Ressari juhtum. Olaf Ressari (dokumentides ka *Rossar*), tema ema ja venna küüditamise põhjuseks oli isa kuulumine Kaitseliitu. 1947. aastal õnnestus noormehel olukorda kasutades asumiselt lahkuda ja sõita Tallinnasse, kus ta elas aadressil Lasteaia 15–7 oma onu Voldemar Rosenbergi juures. 1950. aastal võeti ta nõukogude armeesse aega teenima. Noormees on olnud energiline ja edasipüüdlik ning tõusnud seersandiks. Sõjaväes on ta olnud pideva salajase järelvalve all. Seetõttu sisaldab toimik (ca 300 lk) rohkesti jälitusmaterjale: konfiskeeritud kirju, ettekandeid (tüdrukute aadressid, keda linnaloo saamisel külastas; andmed samuti varem asumisel viibinud sõduri kohta, kellega Ressar vestles; andmed sõprade kohta; eravestluste sisu jne). Järelvalve alla võeti

⁹⁴ Vt nt: ITs UVD TO. 57278. L 18; ITs UVD TO. 54966, L 21 jj. Dokumentides on korduvalt nimetatud erikomandantuuuri nr 42 õiendeid.

⁹⁵ Vt nt: ITs UVD TO. 61456 (Erik Ausma); 38940 (Pilvi Toomasson); 49730 (Hella Tibin-Virkus); 49273 (Jüri Kokk); 54966 (Vaie Virula); 44490 (Lilian Ionet-Koger) jne.

⁹⁶ ITs UVD TO. 18217 (Veera Kald).

temaga tihedamalt läbi käinud kaasteenijad (väeosa relvameister Hans Puussepp, nooremseersant Suurkivi jt). Informaator *Seeder* kannab ette, et elavad viiekesi, Ressar, Lauska, Lesajev, Nosik ja tundmatuks jääda sooviv informaator *Seeder* ise, ühes telgis ning Ressari ja Lauska omavaheliste (eestikeelsete?) juttude põhjal võib väita, et Lauska on eesti natsionalist.⁹⁷ Osa ettekandeid ei sisalda kompromiteerivaid andmeid (väeosas linastatud *Tallinnfilmi* filmile *Valgus Koordis* reageeris Ressar *positiivselt*).⁹⁸ Enne demobiliseerimist on Ressar *karauulis* olles öelnud, et talle on Siberist ja Venemaast kõrini ning lubanud Tallinna jõudes kaugsõidu mere-meheks õppida ja Aafrikasse elama minna.⁹⁹ Järgnes arreteerimine.

– Salme Ritso juhtum (vt joonis 7). Salme Ritso (s 1930 Kolga-Jaanis) küüditati koos ema, Anna Ritsoga 14. juunil 1941. aastal kui endise politseiniku perekonnaliige. Isa lahutati perekonnast ning saadeti *Sevurlagi*. 1942. aastal mõistis erinõupidamine talle 10 aastat vangilaagrit. Suri 23. mail 1944.¹⁰⁰ 1947. aastal on Salme Ritso lahkunud, taskus Podgornõis resideerivalt komandandilt hangitud luba, oma sundasumise paigast, Tšaina rajooni Kolomenskije-Grivõ asulast ja naasnud Eestisse. 21. märtsist 1950. aastast pärineb Salme Ritso allkiri paberil, milles ta teatab, et ilmus Viljandi vangimajja etapeerimiseks Tomski vanglasse.¹⁰¹ Järgnevad vabastamistaotlused on jäänud positiivse tulemusteta. 1956. aasta 26. aprillil on

Joonis 7. Salme Ritso. Foto toimikust.

⁹⁷ ITs UVD TO. 57912 (Olaf Ressar). L 20.

⁹⁸ Samas. L 85.

⁹⁹ Samas. L 81, 95.

¹⁰⁰ ITs UVD TO. 57278 (Salme Ritso). L 18, 31.

¹⁰¹ Samas. L 16. Kohalike võimurite kaasabi on toimikus maha vaikitud.

Salme Ritso abiellunud Kurski oblastist pärineva Ivan Kuzminiga ja samal aastal sündis neil poeg. 1957. aasta märtsis on nad järelvalvealuste nimekirjast kustutatud. Salme sõitis Eestisse, Ivan Ukrainasse.¹⁰²

– Helgi Habichti toimik. Helgi Habichti (1917) mees, Valgemaal asuva Solli talu peremees Ernst (1907) oli 1942. aasta 17. juunil vangilaagris endise kaitseliitlase ja *suurmaaomanikuna* surma mõistetud ja 25. augustil maha lastud (ülekuulamisel selgus, et nn *suurmaaomanikul* olnud 6 hobust, 15 lüpsilehma, 8 tõusiga, 60 ha põllumaad ja 2 sulast). 1947. aastal on Helgi Habicht tubli töö eest preemiaks saanud tuusiku *Basandraika* puhkekodusse, kuid, jättes Griškino külla maha poeg Tõnise (1941), lehma ja põrsa, otseselt Eestisse sõitnud. Hiljem on Pärnust Griškino külla tulnud Pärnus Riia t 219 elav Aime Villem, müünud vara ja viinud Tõnise ära Eestisse. 1956. aastal on julgeolekuorganid teada saanud, et Helgi Habicht töötab Eestis, Tõrva lähedal *Võidu Tee* kolhoosis. Tundus, et uuest Siberi-sõidust pole pääsu, kuid 20. veebruaril 1957 tühistati Helgi Habichti Siberisse tagasisaatmise otsus, kuna kolhoos oli teda nõus käendama ja naine ise polevat süüdi (mees aga küll).¹⁰³ Olulisem oli vast siiski see, et oli juba 1957. aasta ja *sula*.

Vabastamine. Vabastamistaotlused ja nende menetlemine on tekitanud küüditatute toimikutesse rohkesti lehekülgi. Ulatuslikum küüditatute vabastamine algas teatavasti 1950. aastate teisel poolel, Hruštšovi *sula* ajal. Vabastamismenetluse alustamiseks oli vajalik inimese isiklik avaldus. Küüditatute poolt on mitmesuguseid vabastamistaotlusi saadetud nii N Liidu juhtivatele seltsimeestele kui ka erinevatele institutsioonidele. Kõik toimikutesse jõudnud avaldused, olgu siis või rebitud servaga ruudulisel vihikulehel, on võetud menetlusse. Materjalide läbivaatamisel on lähtutud nii instruksioonides esitatud süüdimõistetute kategoor-

¹⁰² ITs UVD TO. 57278. L 34–35. Väga sarnane on nt 1950. aastal samast vanglast Tomski vanglasse saadetud Hella Tibingi saatus, kes samuti oli koos õe ja vennaga 1947. aastal erikomandantuuri nr 42 õiendiga Eestisse sõitnud. Õde ja vend on olemasolevate andmete kohaselt nähtavasti Eestisse jäänud, Hella aga tagasi viidud ja 1956. aastal Siberis abiellunud.

¹⁰³ ITs UVD TO. 55486 (Helgi Habicht).

riatest kui ka isikute kohta toimikutes leiduvatest materjalidest. Avalduse esitaja kohta on välja nõutud *kompromat* (kompromiteerivad materjalid) ja iseloomustus, hindamaks isiku *ümberkasvamist*. Kui ilmnes, et isik või mõni temaga kooselavatest perekonnaliikmetest on nõukogude võimu suhtes kriitiliselt väljendunud, lükati vabastamispalve tagasi.¹⁰⁴ Vabastamistaotlusi on tagasi lükatud ka põhjendusega, et perekonda kuuluvad lapsed on 1941. aastal *asumiselt põgenenud*.¹⁰⁵ Välja nõutati ka õiend perekonna peaaegu saatuse kohta. Sageli on perekonna peaaegu vangilaagris surnud või hukatud, kuid perekond seda ei tea. Perekonna peaaegu surm on avalduse lahendamisele mõjunud positiivselt. Eeliskorras vabastati ka need vanad ja töövõimetud inimesed, kelle vabastamist taotles mõni kodumaal viibiv ja vanainimesele hooldust lubav sugulane.¹⁰⁶

– Emma Raudsepa juhtum. E. Raudsepa (66 aastat vana) vabastamispalve sai positiivse vastuse järgmistel põhjustel: ta *polnud küüditatute nimekirja kantud*, vaid oli ise tütre ja tema väikese pojaga kaasa läinud; kompromiteerivaid andmeid tema kohta ei leidunud; tütar oli asumisel surnud; lapselaps oli kommunistlik noor.¹⁰⁷

– Endel Rehevälja juhtum. E. Rehevälja vabastamisotsuse langetamisel lähtutakse asjaolust, et ehkki tema isa Voldemar Rehevälgi oli Kõo vallas kiriku diakon, pidas ühe *nõukogudevastase jutluse* ja hoidis kodus *kodanliku Eesti* lippu, suri ta 1941. aastal vangilaagris enne kohut, seega polnud ametlikult süüdi mõistetud, ning seetõttu ei pruugi tema süü poja vabastamisele takistuseks olla. Pealegi oli poeg tubli ja edasipüüdlik (lõpetanud elektrikute kursused).¹⁰⁸

Seoses küüditatute ulatusliku vabastamisega alustasid võimud meile küllap naiivsena tunduva kampaania küüditatute vabade inimestena Siberi rahvamajandusse integreerimiseks. Dokumentidest jääb mulje, et nad ise ilmselt esialgu uskusidki selle edusse. Tõsi, juba 1950. aastal oli riigieelarvest küüditatutele normaalsemate elamistingimuste loomiseks

¹⁰⁴ Vt nt: ITs UVD TO. 57381 (Jüri Auli).

¹⁰⁵ ITs UVD TO. 58260, 58290 jt.

¹⁰⁶ ITs UVD TO. 32151. L 26.

¹⁰⁷ ITs UVD TO. 34929 (Emma Raudsepp).

¹⁰⁸ ITs UVD TO. 58513.

vastavad summad ette nähtud, aga näiteks Vasjugani ja Kargasoki rajoonis neid sihipäraselt ei kasutatud.¹⁰⁹ Nüüd oli asjaga tõi taga.

1955. aasta Baktšari rajooni aruandest loeme, et kõige töökamad on eestlastest, lätlastest ja leedulastest traktoristid ja kombainerid. *Parim on Endel Kaur, kes suhtub väga kohusetundlikult talle usaldatud tehnikasse ja ületab süstemaatiliselt plaane.* Dokumendi autorid uskusid, et türklased, aserid ja assüürlased kaovad piirkonnast esimesel võimalusel, aga eestlased, lätlased ja leedulased olevat hästi kohanenud ja jäävatki paigale.¹¹⁰ Ka Kargasoki rajooni juhid kiitsid eestlasi, nimeliselt leidis äramainimist kolhoosi *Uus kogemus* lüpsja Kivimäe.¹¹¹ Rajoonis käis tõsine töö komandantuuri järelvalve alt vabastatud inimeste seas, et neid kohapeal kinnistada: tõsteti palka, üritati parandada olmetingimusi, lubati erialast tööd. Ja ometi jõudsid rajooni juhid 1956. aasta veebruaris kurva tõdemuseni – eriarvelt vabastatud eestlased, lätlased ja leedulased ei kavatsegi vabatahtlikult Siberisse jääda, vaid on orienteeritud ärasõidule ja mõned ongi juba, ootamata ära isegi navigatsioonihooaja algust, minema sõitnud. Leiti, et kõik see *tekitab rajooni ettevõtetele ja eriti kolhoosidele raskusi tööjõuga varustamisel.*¹¹² Mõned nõukogude ametnikud võisid sellise ebaõnne peale küll demokraatias lõplikult pettuda.

Kokkuvõtteks

Üheks tähtsamaks ning esinduslikumaks allikmaterjalide kogumiks Eestit tabanud stalinlike repressioonide ajaloo uurimisel on Tomski Oblasti Siseasjade Valitsuse Infokeskuse arhiiv. Seal säilitatavad eestlaste ja Eesti kodanike isikutoimikud võimaldavad uurida eestlasi ja Eesti kodanikke tabanud stalinlikke repressioone alates 1930. aastatest kuni 1960. aastate alguseni, haarates erinevaid represseeritute kategooriaid: 1930. aastatel represseeritud venemaa eestlasi, 1941., 1945. (sakslased) ja 1951. aasta küüditamiste ohvreid. Seni on nimetatud arhiivist väljas selgitatud 1750 toimikut. Kuna enamikul juhtudel on sisuliselt tegemist perekonnatoimikutega, kajastavad need ca 6000 represseeritu saatust. Nimetatud materjalid aitavad olulisel määral kompenseerida ka vangilaagritesse

¹⁰⁹ Из истории земли Томской. С. 149.

¹¹⁰ Samas. Lk 280–281.

¹¹¹ Samas. Lk 282.

¹¹² Samas. Lk 302.

saadetud meeste saatuses esinevaid lünki, sest needki andmed on kühüditatud perekonnaliikmete toimikutes dubleeritud. Tegemist pole pelgalt kuiva ametkondliku dokumentatsiooniga, vaid kohati vägagi emotsionaalse inimsaatusi kirjeldava teabega, mis võimaldab avada vähetuntud tahke nõukogude asjaajamise praktikast ning terroriühiskonnas valitse nud mentaliteedist.

Väljaselgitatud materjalide nimistud asuvad Tartu Ülikooli arhiivinduse õppetoolis. Loodame need avada ka Rahvusarhiivi teabesüsteemis. Kirjeldatud materjalide põhjalikum uurimine seisab veel ees.

Eestikeelse trükise seisund

Kurmo Kansa

Informatsioon on muutunud tänapäeva ühiskonna arvestatavaimaks ressursiks. Kultuurilise ja laiemalt võetuna igasuguse informatsiooni säilitamine on iga ühiskonna, mis soovib mõttekalt peegeldada enda minevikku, hinnata õigesti olevikku ja teha põhjendatud otsuseid tulevikuks, olemuslikuks ülesandeks.

Suur osa ühiskonnas säilitatavast teabest asub raamatukogudes ja arhiivides, mis moodustavad informatsioonilise infrastruktuuri selgroo veel pikaks ajaks. Nagu on näidanud ajalooline kogemus, ei tõrju uued infotehnoloogiad seniseid välja, vaid tulevad nende kõrvale, muutes sellega kommunikatsioonisüsteemid veelgi komplitseeritumateks.

Informatsioon esineb alati mingisuguste artefaktide kujul, olgu nendeks siis raamatud, dokumendid, audiovisuaalsed teavikud, kompaktplaadid, museaalid või ajaloolised paikkonnad. Mitte ükski nendest ei säili igavesti. Happeline paber laguneb 50–80 aastaga, kompaktplaatide eluiga on isegi seadmete ja tarkvarasüsteemide vananemist mitte arvestades ikkagi 10–15 aastat. Vaatamata sellele, et teatud osa informatsioonist kaob paratamatult, on siiski õige tegutsemise korral võimalik tagada suure osa teaberessursside säilitamine tuleviku tarbeks.

Valdav enamus eesti kultuuriruumis loodud ja sellega seotud informatsioonist esineb kirjalikul kujul. Eesti Kirjandusmuuseumi direktriisi Krista Aru sõnul on *Eesti raamatu ajalugu Eesti väiksust arvestades suuresti kogu ühiskonna ajalugu. Seetõttu on igal kirjutatud sõnal eriline vastutus ja kohustus ühiskonna ning selle liikmete ees.*¹

¹ **Krista Aru.** Milles seisneb eesti kirjaliku kultuurivara erilisus? / Eesti raamatu seisund. Projekt THULE. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000. Lk 5.

Raamatute säilitamise probleem tõsis uue teravusega esile 1970. aastatel just tänu kogude seisundi uuringutele. USA Kongressi Raamatukogu teatas 1973. aastal, et kolmandik neil säilitatavatest raamatutest (üle 6 miljoni köite) on muutunud paberi happelise lagunemise tagajärjel kasutamiskõlbmatuks ning et iga päevaga lisandub üle 200 kahjustatud raamatu. Esimene laiaulatuslik ning statistiliselt usaldusväärne kogude seisundi hindamine viidi läbi 1983. aastal Yale'i Ülikooli Raamatukogus. Leiti, et 37% raamatutest on hapra ning 83% liiga happelise paberiga. Sellised alarmeerivad tulemused ärgitasid ka teisi raamatukogusid pöörama tähelepanu raamatute olukorrale. Mida on tehtud trükiste seisundi väljaselgitamiseks Eestis?

Kogude uuringud Eestis

Kogude seisundi uuringutega Eestis alustati teadaolevalt Tartu Ülikooli Raamatukogus 1980. aastate alguses. Töötati välja meetodika ja uuriti vanemat fondi (umbes 350 000 raamatut).² Hiljem on uuritud ka Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas asuva Gustav Bergmanni memoriaalkogu köidete seisundit.³ Rahvusvahelistele meetodikatele tuginevate kogude seisundi uuringutega alustati aastatel 1992–93 Tartu Ülikooli Raamatukogus ja Eesti Rahvusraamatukogus. Testimisel võeti aluseks Stanfordini Ülikooli poolt välja töötatud nn Stanfordini test, mis põhineb säiliku visuaalse vaatluse tulemustel ja paberi pH- ning murdetestil.⁴ Tartu Ülikooli Raamatukogus on uuritud ka geograafiliste kaartide kogu seisundit, milleks töötati välja eraldi meetodika.⁵

1998. a. detsembris käivitus Eestis esimene teadusraamatukogude raamatuvarade säilimise tagamise ühisprojekti THULE esimene alapro-

² **Naresh Mody.** Fondide kahjustuste väljaselgitamise ning konserveerimise ja restaureerimistööde mahu kindlaksmääramise meetodikast. // Raamat-aeg-restaureerimine. Vihik 5. Tartu, 1984. Lk 56–63.

³ **Jaani Lott.** Gustav Bergmanni memoriaalkogu köited ja nende kahjustused. // Raamat-aeg-restaureerimine. Vihik 6. Tartu, 1990. Lk 78–103.

⁴ **Kurmo Konsa.** Säilike seisund Tartu Ülikooli Raamatukogus. // Tartu Ülikooli Raamatukogu aastaraamat 1997. Tartu: Tartu Ülikool, 1998. Lk 133–161.

⁵ Loe selle kohta: **Tiina Tensing, Kurmo Konsa.** Geograafiliste kaartide füüsilise seisundi hindamine Tartu Ülikooli Raamatukogus. // Raamat-aeg-restaureerimine. Vihik 8. Tartu, 1997. Lk 108–118.

jekt enamkahjustatud kogude väljaselgitamiseks (*Kultuuriväärtuste seisund Eesti suuremates raamatukogudes*). Projektis osalevad neli peamist Eesti raamatupärandi säilitamisega tegelevat raamatukogu:

- Eesti Rahvusraamatukogu (RR);
- Tartu Ülikooli Raamatukogu (TÜR);
- Akadeemiline Raamatukogu (AR);
- Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu (KM).

Projekti THULE üldeesmärgiks oli uurida eestikeelsete trükiste seisundit ja säilitustingimusi üldnimetatud raamatukogudes.⁶ Projekt sai võimalikuks tänu UNESCO ja Avatud Eesti Fondi toetusele.

Projekti eesmärkide püstitamisel lähtuti järgmistest eeldustest:

1. Uuring peaks haarama kogu Eesti raamatupärandi alates 1525. aastast (mil ilmus esimene teadaolev eestikeelne raamat) kuni tänapäevani. Uuritavatele trükistele ei seatud ajalisi piiranguid, kuna eestikeelse trükise nimetuste üldhulk ei ole väga suur.
2. Eesti trükisepärandit käsitletakse tervikuna, ühtse koguna, sõltumata tema füüsilisest asukohast.
3. Trükist käsitletakse nii füüsilise objektina (eksemplar) kui ka informatsioonilise ühikuna (nimetus).
4. Trükised valitakse välja nimekirjadest ja seejärel uuritakse identsete nimetuste leiduvust ja seisundit eelpoolnimetatud raamatukogudes.
5. Metoodika koostamisel lähtutakse senistest uuringutest Tartu Ülikooli Raamatukogus, Eesti Rahvusraamatukogus aga samuti erinevatest metoodikatest, mida on kasutatud kogude uurimisel Ameerika Ühendriikides, Inglismaal ja Rootsis.
6. Projekt keskendub trükiste leiduvuse ja füüsilise seisukorra analüüsile. Tugevasti kahjustatud raamatugruppide juures uuritakse täiendavalt paberi ja naha füüsikalise-keemilisi ning morfoloogilisi näitajaid.
7. Kõik projekti raames teostatavad testid ja analüüsid viiakse läbi vastavuses rahvusvahelistele standarditele.

⁶ Käesolevaks ajaks on uuringu tulemusena koostatud andmebaas, mis sisaldab infot 1982 trükisenimetuse leiduvuse ja seisundi kohta neljas raamatukogus. Samuti on olemas andmed põhiliste keskkonnatingimuste kohta uuritavate kogude hoiuruumides. Koostatud on projekti aruanne: Projekt «THULE» – Kultuuriväärtuste seisund Eesti suuremates raamatukogudes. Aruanne projektidele 98 ENA 301, E98-5. 03-01-06. Tallinn-Tartu, 2000.

Enne kui asuda eestikeelse trükise seisundi kirjeldamise juurde, oleks ilmselt otstarbekohane anda lühike ülevaade säilitamisest ja säilitusuuringutest.

Mis on säilitamine ja säilitamise korraldus?

Mõistega *säilitamine* tähistatakse kõiki tegevusi ja protseduure, mis aeglustavad objektide vananemist, takistavad lagunemist, kaitsevad kõikvõimalike kahjustuste eest ja pikendavad seeläbi nende kasutusiga.⁷

Säilituskorraldus arendab ja viib ellu põhimõtteid, tegevusi ja protseduure, mis võimaldavad arhiivil või raamatukogul suurendada juurdepääsu säilikutele ja kogudele nende säilitamisega vastavalt ettenähtud ajale.⁸

Säilituskorralduse edukaks toimimiseks teabeorganisatsioonis on vajalik omada teavet terve rea valdkondade kohta. Ilma adekvaatse informatsioonita on võimatu säilitamist edukalt korraldada ja kogusid tulemuslikult hallata. Vajaminev informatsioon puudutab ennekõike:

- säilitustingimusi (hoone ja hoiuruumid, keskkonningimused);
- kogusid;
- säilitamistegevusi;
- kasutamist.

Säilituskorralduseks vajaminev info kogutakse säilitusuuringute (*preservation surveys*) käigus. Säilitusuuringute läbiviimine sõltub suuresti asutuse tüübist ja vajatavast infost. Säilitusuuringute läbiviimise kohta on olemas küllaltni ulatuslik kirjandus.⁹ Ühe, ja enamikul juh-

⁷ John Feather, Graham Matthews, Paul Eden. Preservation Management: Policies and Practices in British Libraries. Gower Publishing Limited, 1996. P. 3–5.

⁸ Kurmo Konsa, Ruth Tiidor. Säilitamine arhiivis – mis see on? // Arhiiv riigi-asutusena eesti ühiskonnas. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. 1999. 4 (11). Lk 59–70; vt ka: Kurmo Konsa, Ruth Tiidor. Säilitamine arhiivis – süsteemianalüütiline ülevaade. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 3/4 (106/107). Lk 153–168.

⁹ Graham Matthews. Surveying collections: the importance of condition assessment for preservation management. // Journal of Librarianship and Information Science. Vol. 27. 1995. 4. P. 227–236.

tudest ka kõige olulisema osa säilitusuuringutest moodustavad kogude seisundi uuringud.

Mis on kogude seisundi uuring?

Kogude seisundi uurimise all mõistetakse igas säilitusüksuses toimunud ja toimuvate kahjustusprotsesside iseloomu ja ulatuse kindlaksmääramist. Kogude seisundi uurimist raskendavad järgmised asjaolud:

- Säilitatavate materjalide suur mitmekesisus, reeglina koosneb isegi üksik objekt mitmetest erinevate füüsikalise-keemiliste omadustega materjalidest.
- Kahjustumisprotsesse mõjutavate tegurite mitmekesisus ja nende toime mitmetasandilisus. Enamikul juhtudest on kahjustamine mitmete omavahel seotud protsesside koostoime tulemuseks.
- Kogudes säilitatavad objektid on erineva ajalooaga.¹⁰

Milleks on kogusid üldse vaja uurida? Eiluned Rees ja Julian Thomas kirjutavad oma artiklis kogude seisundi uurimise kohta, et majanduslikult headel aegadel võetakse kogude uuringud ette lihtsalt vaba aja täiteks. *Kitsastel* aegadel on need uuringud aga hädavajalikud tagamaks kõige väärtuslikumate kogude säilitamine.¹¹ Säilitamise planeerimine tugineb kogude kohta olemasolevale informatsioonile, millest ühe olulisema osa moodustab teave kogude seisundist. Kogude seisundi analüüsi tulemuseks on teave põhiliste kahjustusliikide ja kahjustatud objektide hulga kohta. Saadud andmeid on võimalik kasutada konserveerimistööde planeerimisel nii lühemas kui ka pikemas perspektiivis. Tänapäevaste kogude mahtude juures on muutunud oluliseks eeskirjade koostamine, mille alusel toimuks konserveerimist vajavate objektide selektsioon. Vastavate valikueeskirjade tegemisel võetakse arvesse säilikuete seisund, kogude moodustamise üldine poliitika, säilikuete unikaalsus, tähtsus, intellektuaalne sisu ja kasutamise intensiivsus. Lihtsate valikueeskirjade loomine on eriti oluline massiliste töötlemismeetodite (neut-

¹⁰ **Kurmo Kõnsa.** Trükiste kahjustumine. // Eesti raamatu seisund. Projekt THULE. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000. Lk 40–47.

¹¹ **Eilund Rees, Julian Thomas.** Surveying the collections. // A reading guide to the preservation of library collections. Library Association Publishing, London, 1991. P. 23–29.

raliseerimine, stabiliseerimine, mikrofilmimine, digitaliseerimine) kasutamise korral. Kultuuripärandi säilitamine eeldab nii vastavate asutuste töötajate (sh juhtkonna) kui ka laiema avalikkuse teadlikkust probleemi olulisusest ja ulatusest. Kogude seisundi uurimisel kogutud andmeid saab väga hästi kasutada ja on ka edukalt kasutatud säilitusprobleemide teadvustamisel väga erinevatel tasanditel. Kogude füüsilise seisundi uurimisel saadud andmeid on võimalik kasutada objektide vananemise üldiste probleemide uurimisel.

Kokkuvõtlikult on kogude uuringute eesmärgid järgmised:

- anda teavet säilitamisprioriteetide kehtestamiseks;
- hinnata kogude füüsilist seisukorda;
- hinnata vajalike säilitusmeetmete ressursimahukust;
- aidata hinnata erinevate säilitusmeetmete efektiivsust.

Kogude uuringute meetodid

Kogude uuringuteks kasutatavad meetodid sõltuvad:

- kogude suurusest;
- säilitatavatest teavikutest;
- uuringu läbiviimiseks kasutada olevatest ressurssidest.

Kogude uuringud võib jagada järgmiselt:

- **Tervet kogu haaravad uuringud** (kõiksed uuringud), mille korral vaadatakse läbi ning hinnatakse eraldi iga säilik. Suurte kogude korral on see väga töö- ja ajamahukas. Kasutatakse väikeste, väärtuslike kogude või suuremate kogude mõnede osade uuringutel. Sellisel juhul langeb valik kokku üldkogumiga ning puudub vajadus statistiliste meetodite kasutamise järele otsustuste tegemisel.
- Eksperthinnangutel baseeruvad uuringud. Uuritavaid kogusid hästi tundvad eksperdid annavad kogu seisundile hinnangu. Sellisel teel saadud hinnangud võivad osutada subjektiivsemateks, võrreldes teistel meetoditel hangitud andmetega.
- Statistilised uuringumeetodid. Kuna isegi keskmise suurusega raamatukogus ja arhiivis säilitatavate teavikute arv võib ulatuda sadadesse tuhandettesse, on täiesti mõeldamatu nende kõi-

kide läbivaatamine. Seepärast rakendatakse reeglina statistilisi hindamismeetodeid.

Projekti *THULE* meetodika

Statistiliselt kujunduselt oli tegemist süstemaatilise valikuga nimekirjadest, mis moodustati Rahvusbibliograafia ja Eesti Kirjandusmuuseumi kartoteekide alusel.¹² Trükiste mahu järgi võeti loendisse kõik nelja- ja enamaleheküljelised trükised. Loendisse ei arvatud ja seega jäid uuringu alt välja ajalehed, ajakirjad, graafilised trükised, separaadid, noodid, kaardid, mikrofilmid ja muud mitteraamatud. Valimi suuruseks oli 1982 nimetust. Antud uuringu raames hinnati arhiivieksemplari¹³ seisundit. Kui selliseid eksemplare oli mitu, valiti uuringuks kõige originaalilähedasem ja/või kõige paremas seisukorras olev trükis. Iga trükise kohta kogutavad andmed jagunevad kuude suuremasse rühma:

- 1) identifikatsioon ja leiduvus;
- 2) trükise kirjeldus;
- 3) paberi seisund;
- 4) sisuploki kinnituse seisund;
- 5) köite seisund;
- 6) paberi füüsikalise-keemilised omadused.

Trükiste füüsilise seisundi hindamiseks kasutati eksperthinnangute meetodit, mille korral vaatleja hindab teatud eeskirju järgides objektide

¹² Terviklik, kogu eestikeelset raamatut haarav loend puudub, seetõttu koostati loend järgmistest nimekirjadest ja kartoteekidest: Eestikeelne raamat 1525–1850. Eesti retsprospektiivne rahvusbibliograafia. I osa. Toimetanud E. Annus. Tallinn: Eesti akadeemiline Raamatukogu, 2000; Eestikeelne raamat 1851–1900. Toim. E. Annus. I ja II köide. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1995; Eestikeelne raamat 1901–1917. Toim. E. Annus. I ja II köide. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1993; Eestikeelne raamat 1917–1940. Kaartkataloog Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus; Eesti raamatud Venemaal. Kaartkataloog Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus; Eestikeelne raamat 1941–1987. Kaartkataloog Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus; Eestikeelne raamat 1988–1996. Kaartkataloog Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus; Eestikeelne raamat 1997 kuni tänapäev. Arvutikataloog Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus.

¹³ Eksemplariid, millele on kehtestatud kõige rangem kasutus- ja hoiukord antud asutuses.

(trükiste) kuuluvust vastavasse rühma. Trükiste juures hinnati eraldi sisuploki paberi, sisuploki kinnituse ning köite seisundit neljaastmelisel skaalal:

- 1 – kahjustamata;
- 2 – osaliselt kahjustatud;
- 3 – kahjustatud ehk ohustatud;
- 4 – tugevasti kahjustatud.

Paberi füüsikalise-keemilise omadusi testiti murdetesti ning paberi pH mõõtmise teel. Lisaks teostati osadel trükistel täiendavaid materjaliuuringuid.¹⁴

Tulemused

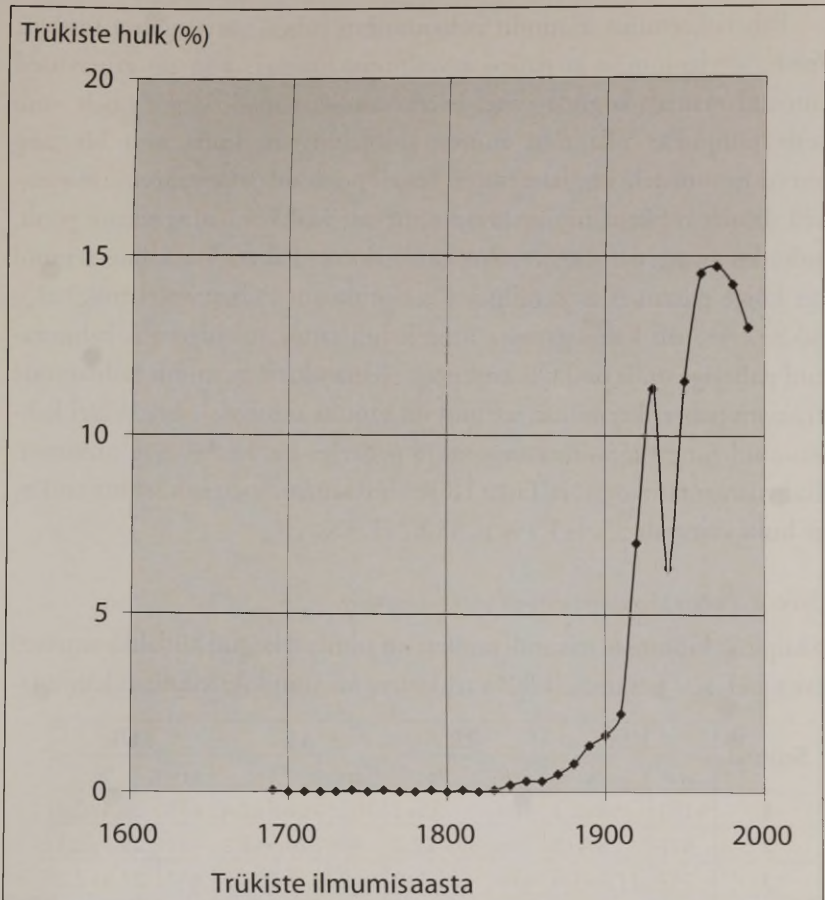
Ilmumisaeg oli üheselt määratud 1967 nimetusel, mille ajaline jaotumine on näha jooniselt 1.

Ilmunud trükiste nimetuste hulk suureneb märgatavalt 1870. aastatest. Ajavahemikul 1920–90 on ilmunud 92,5% ning ajavahemikul 1950–90 68% trükistest. Küllaltki suur osa trükistest on seega ilmunud perioodil, mil Eesti kuulus Nõukogude Liidu koosseisu. Nõukogude majandussüsteemi eripärad peegelduvad selgelt ka eesti trükise seisundis ja põhjustavad suures osas erinevusi, mis ilmnevad võrreldes näiteks Lääne-Euroopa või Ameerika Ühendriikidega.¹⁵

Paberi mehaanilise seisundi järgi (vt tabelid 1 ja 2) on kõige paremas olukorras trükised Eesti Kirjandusmuuseumis, kus 88,9±1,4% trükistest on mehaaniliselt kahjustamata paberiga ja kahjustatud ning tugevasti kahjustatud paberiga on kõigest 2,4±0,3% trükistest. Teistes

¹⁴ **Mari Siiner.** Materjaliuuringutest säilikute seisundi määramisel. // Eesti raamatu seisund. Projekt THULE. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000. Lk 48–50; **Jaan Lehtaru.** Paberi analüüsi ja vananemisastme määramise meetodid. // Eesti raamatu seisund. Projekt THULE. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000. Lk 51–52; **Urve Kallavus.** Paberi struktuuriuuringud. // Eesti raamatu seisund. Projekt THULE. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000. Lk 53–62.

¹⁵ **Rein Reiska.** Eestis kasutatud trükipaberitest ja nende valmistamise iseärasustest alates 1940. a. // Eesti raamatu seisund. Projekt THULE. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000. Lk 33–39.

Joonis 1. Trükiste ajaline jaotus valimis.

uuritud raamatukogudes on mehaaniliselt kahjustamata paberiga umbes pool trükistest ja kahjustatud ning tugevasti kahjustatud paberiga keskmiselt 15% trükistest. Paberi mehaanilise seisundi hindamise juures võeti arvesse rebendid, puuduvad lehesoad, leheservade kulumine, lehe määrdumus ja sisuploki deformeeritus.

Tabel 1. Paberi mehaaniline seisund uuritud kogudes.

Seisund	KM		RR		AR		TÜR	
	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%
1	1811	88,9±1,4	1025	55,1±2,3	809	52,8±2,5	646	41,6±2,4
2	177	8,7±1,2	605	32,5±2,1	479	31,3±2,3	655	42,2±2,4
3	45	2,2±0,6	164	8,8±1,3	197	12,9 ±1,7	182	11,7±1,6
4	5	0,2±0,2	65	3,5±0,8	46	3±0,8	68	4,4±1

Paberi keemilist seisundit iseloomustati paberi värvuse muutustega, foksingu¹⁶ leidumise ja paberi murdumisnäitajaga. Siin on erinevused uuritud raamatukogude vahel tunduvalt suuremad. Ühelt poolt võib selle põhjuseks olla testi suurem subjektiivsus, kuna anti hinnang värvusmuutustele ühe lehe piires. Teiselt poolt on paberi värvuse muutused ilmselt rohkem mõjutatavad erinevate keskkonnatingimuste poolt, sõltudes suuresti trükiste eelnevast ajaloost. Paberi keemiline seisund on kõige parem Akadeemilises Raamatukogus säilitatavatel trükistel – 66,8±2,4% on kahjustamata ning kahjustatud või tugevasti kahjustatud paberiga on 6,6±0,6% trükistest. Kirjandusmuuseumis säilitatavate trükiste paberi keemiline seisund on samuti suhteliselt hea, kuigi kahjustatud ning tugevasti kahjustatud paberiga on 13,7±0,8% trükistest. Rahvusraamatukogus ja Tartu Ülikooli Raamatukogus on selliste trükiste hulk vastavalt 35,4±1,1% ja 43,87±1,3%.

Tabel 2. Paberi keemiline seisund uuritud kogudes.

Sisuploki kinnituse seisundi poolest on uuritud kogud küllaltki sarnased (vt tabel 3) – keskmiselt 80% trükistest on sisuploki kinnitus kahjusta-

Seisund	KM		RR		AR		TÜR	
	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%
1	1181	58±2,1	464	25±2	1023	66,8±2,4	409	26,4±2,2
2	578	28,3±2	738	39,7±2,2	406	26,5±2,2	461	29,7±2,3
3	237	11,6±1,4	454	24,4±2	94	6,1±1,2	432	27,8±2,2
4	42	2,1±0,6	203	11±1,4	8	0,5±0,3	249	16±1,8

mata, kahjustatud ning tugevasti kahjustatud sisuploki kinnitusega on keskmiselt 15% uuritud trükistest.¹⁷

¹⁶ Foksing (ka rebaseplekid) – pruunid või punakaspruunid laigud, plekid või täpid paberil. Esineb peamiselt 18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandil valmistatud paberil. Foksingu täpsed tekkemehhanismid ei ole teada, kuid sellega on seotud nii paberis leiduvad metalliioonid (eriti rauaioonid) kui ka miskroseened. Samuti on foksingu tekkes oluline osa keskkonnatingimustel, eriti niiskusel.

¹⁷ Sisuploki kinnitus iseloomustab trükise lehtede kinnitamist plokiks kas õmblemise, traatimise, liimimise või kombineeritud meetodil. Sisuploki kinnituse seisundit hinnati lahtiolevate lehtede ja kinnituse olukorra kaudu.

Tabel 3. Sisuploki kinnituse seisund uuritud kogudes.

Seisund	KM		RR		AR		TÜR	
	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%
1	1659	84,3±1,6	1453	80,1±1,8	1231	81±2	1156	75,1±2,2
2	39	2±0,6	66	3,6±0,9	59	3,9±1	132	8,6±1,4
3	240	12,2±1,4	265	14,6±1,6	205	13,5±1,7	212	13,8±1,7
4	30	1,5±0,5	29	1,6±0,6	25	1,6±0,6	39	2,5±0,8

Köite seisundi poolest on teistest uuritud kogudest tunduvalt paremas seisukorras Kirjandusmuuseumi kogu – kahjustamata on 91,7±1,2% ja kahjustatud ning tugevasti kahjustatud köitega kõigest 1±0,2% trükisest (vt tabel 4).¹⁸ Kõige halvem on olukord trükiste köite osas Tartu Ülikooli Raamatukogus, kus kahjustatud ning tugevasti kahjustatud köitega trükiste osa on 25,1±1,1%. Kõige enam on uuritud kogudes paberi keemiliste ja mehaaniliste kahjustustega trükiseid, sellele järgnevad köite kahjustused ning kõige paremas seisukorras on trükiste sisuploki kinnitus.

Tabel 4. Köite seisund uuritud kogudes.

Seisund	KM		RR		AR		TÜR	
	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%
1	1733	91,7±1,2	698	38,8±2,2	533	36,3±2,5	316	20,7±2
2	139	7,4±1,2	749	41,7±2,3	671	46±2,5	828	54,2±2,5
3	13	0,7±0,4	316	17,6±1,8	230	15,6±1,8	353	23,1±2,1
4	5	0,3±0,2	34	2±0,6	35	2,4±0,8	29	2±0,7

Trükiste üldseisund uuritud kogudes on toodud tabelis 5.¹⁹ Kõige paremas füüsilises seisukorras on trükised taas Kirjandusmuuseumis, kus kahjustamata trükiste osa on 47±2,2% ja kahjustatud ning tugevasti kahjustatud trükiste osa 26,3±1%. Akadeemilises Raamatukogus on

¹⁸ Köite seisundi hindamisel lähtuti järgmistest tunnustest: kaante olemasolu ja seisund; kaanesoone seisund; nurkade ja kaaneservade olukord; selja seisund; kaante kattematerjali seisund ja lukkumite (kui neid leidis) seisukord.

¹⁹ Trükise üldseisund on integratiivne näitaja, mis iseloomustab trükist kui tervikut. Lisaks eelpoolnimetatud paberi, sisuploki kinnituse ja köite seisundile sõltub raamatu üldseisund veel järgmistest tunnustest: paberi ja köite eelnevad parandused; kaptalihakajustused ning bioloogiliste kahjustuste olemasolu.

kahjustamata trükiste osa $26,4 \pm 2,2\%$ ja kahjustatud ning tugevasti kahjustatud trükiste osa $35,4 \pm 1,2\%$. Rahvusraamatukogus on kahjustamata trükiste osa $17,5 \pm 1,7\%$ ja kahjustatud ning tugevasti kahjustatud trükiste osa $50,7 \pm 1,2\%$. Kõige halvemas füüsilises seisukorras on trükised Tartu Ülikooli Raamatukogus, kus kahjustamata trükiste osa on $11,3 \pm 1,6\%$ ja kahjustatud ning tugevasti kahjustatud trükiste osa $60,5 \pm 1,2\%$. Toodud andmetest on näha, et küllaltki suur osa trükistest on kas tõsiselt kahjustatud või kahjustusohus.

Tabel 5. Trükiste üldseisund uuritud kogudes.

Seisund	KM		RR		AR		TÜR	
	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%
1	954	$47 \pm 2,2$	325	$17,5 \pm 1,7$	405	$26,4 \pm 2,2$	175	$11,3 \pm 1,6$
2	547	$27 \pm 1,9$	591	$31,8 \pm 2,1$	586	$38,3 \pm 2,4$	437	$28,2 \pm 2,2$
3	444	$21,7 \pm 1,8$	681	$36,6 \pm 2,2$	426	$28 \pm 2,2$	591	$38,1 \pm 2,4$
4	93	$4,6 \pm 0,9$	262	$14,1 \pm 1,6$	114	$7,4 \pm 1,3$	348	$22,4 \pm 2,1$

Kuna uuring oli suunatud kõige paremas seisukorras ja kõige vähem kasutatavate trükiste nn arhiivieksemplaride seisundi väljaselgitamisele, võrreldi erinevates raamatukogudes leiduvaid nimetusi ning valiti kõige paremas seisukorras olev eksemplar. Mitmekõiteliste trükiste korral valiti kõige halvemas seisukorras kõiide, kuna see määrab ära informatsiooni tervikliku säilimise. Saadud tulemused on toodud tabelis 6. Kahjustamata on natuke üle poole ja kahjustatud ning tugevasti kahjustatud ligikaudu 15% trükistest. Siit on näha, et isegi kõige paremas seisukorras nimetuste hindamisel ulatub riskigrupis olevate nimetuste hulk kuni 35 901.

Tabel 6. Trükiste seisund kõige paremas olukorras nimetuse järgi.

Seisund	arv	%
1	1043	$53 \pm 2,2$
2	636	$32,3 \pm 2,1$
3	255	$13 \pm 1,5$
4	37	$1,9 \pm 0,6$

Üheks olulisemaks moodsaid trükiseid kahjustavaks teguriks on nende paberi happeline reaktsioon.²⁰ Happeline paber vananeb kiiremini, on mehhaaniliselt vähevastupidav ning tundlik erinevate kahjulikult mõjuvate keskkonnafaktorite toime suhtes. Paberi reaktsiooni hindamisel eristatakse järgmisi alagruppe:

pH > 7,0 – neutraalne ja aluseline paber;

pH 7,0 – 6,0 – nõrgalt happeline paber;

pH 6,0 – 5,0 – happeline paber;

pH < 5,0 – väga happeline paber.

Väga happelise paberiga trükiste hulk uuritud raamatukogudes on toodud tabelis 7. Kõige suurem on sellise paberiga trükiste osa Akadeemilises Raamatukogus ($87 \pm 1,7\%$) ja kõige väiksem Tartu Ülikooli Raamatukogus ($76 \pm 2\%$). Uuritud näitajatest on paberi happelisuse probleem üheks teravamaks, kuna happeline paber muutub teatud aja möödudes ka mehaaniliselt hapraks, mis omakorda mõjutab juba otseselt tema säilivust.

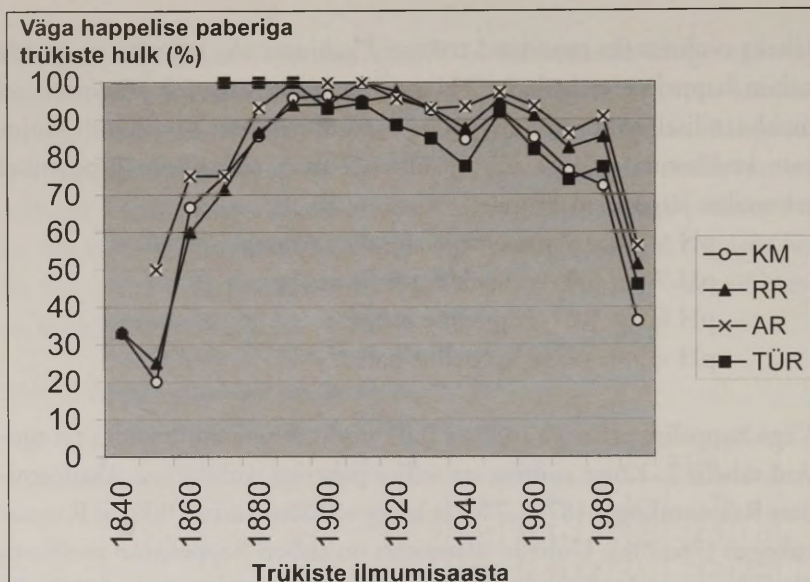
Tabel 7. Väga happelise paberiga (pH<5,0) trükiste hulk uuritud raamatukogudes.

Raamatukogu	arv	%
KM	1590	$78 \pm 1,8$
RR	1559	$83,8 \pm 1,7$
AR	1331	$87 \pm 1,7$
TÜR	1179	76 ± 2

Väga happelise paberiga trükiste jaotumine ilmumisaja järgi on toodud joonisel 2.

Iseloomulik on väga happelise reaktsiooniga paberi domineerimine aastatel 1850–1990. Võrrelduna teiste riikidega on periood, mille vältel trükiste valmistamiseks kasutati väga happelist paberit tunduvalt pikem.

²⁰ Christer Fellers, Tommy Iversen, Tom Lindström, Mikael Rigdahl. Ageing/ degradation of Paper. Stockholm, 1989. P. 98.

Joonis 2. Väga happelise paberiga trükiste osakaal valimis.

Kokkuvõte

Väljatöötatud metoodika osutus sobivaks trükiste leidumise ja seisundi kindlaksmääramisel ning seda on otstarbekas kasutada ka järgnevate analoogiliste projektide korral. Valdavas osas on Eesti raamatu korral tegemist nn kaasaegse paberi ja köitega, kuna ligikaudu 90% Eesti rahvustrükisest on ilmunud alates 1920. aastatest. Vanem trükis (ilmunud ajavahemikul 1525–1917) on kõige täielikumal kujul esindatud ainult Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus.

Tugevasti kahjustatud trükiste osa uuritud kogudes ulatub $4,6 \pm 0,9\%$ -st Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus kuni $22,4 \pm 2,1\%$ -ni Tartu Ülikooli Raamatukogus. Kahjustatud, st ohustatud trükiste osa ulatub $21,7 \pm 1,8\%$ -st Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus kuni $38,1 \pm 2,4\%$ -ni Tartu Ülikooli Raamatukogus. Enam kahjustatud on trükiste paber, millele järgneb köide ja kõige paremas seisukorras on sisuploki kinnitus. Väga happelise paberiga trükised moodustavad uuritud raamatukogudes väga suure osa – $76 \pm 2\%$ -st (Tartu Ülikooli Raamatukogu) kuni $87 \pm 1,7\%$ -ni (Akadeemiline Raamatukogu). Sellised trükised on ilmunud valdavalt ajavahemikus 1850–1990.

Seega – eestikeelse trükise seisund on halb ja väga suur osa trükistest on otseses füüsilises hävimisohus.

Retsensioonid ja tutvustused

Vaps ei olnud fašist

Kaido Jaanson

Andres Kasekamp. *The Radical Right in Interwar Estonia*. London: Macmillan Press Ltd, 2000. ix + 218 pp.

Me oleme vinge rahvas. Kõigepealt läksime ajalukku sellega, et andsime üldiselt vabadena käsitletud valimistel maailmas ületamatuks jäänud kõrgeima protsendi hääli kommunistide poolt – 40,4. Viisteist aastat hiljem olime rahvas, kelle seas fašistlikuks tituleeritud jõud olid legaalse teel omandanud absoluutse enamuse. Ja saanud vabaks, langes viimane tänavarahutuste ohver meie reaalse iseseisvuse teisel kuul, parteist aastat varem, kui sajandeid vabadel rootslastel, ning enam kui kolmkümmend aastat enne seda, kui soomlastel, kes iseenda isandad on ka kindlasti rohkem olnud kui meie siin nende lahe lõunakaldal. Seda esimest ja viimast teadsin ma varemgi, keskmisele hakkasin mõtlema Andres Kasekampi raamatut lugedes.

Raamat põhineb hiiglaslikul allikmaterjalil. Lisaks Eesti Riigiarhiivile ka Soome, Läti, Inglise ja Saksa arhiivid, enam kui kolmkümmend nimetust ajalehti ja perioodilisi väljaandeid. Dokumentide publikatsioonid, memuaarid (26 nimetust), üle 220 uurimuse ehk teisese allika. Ja kui võrrelda bibliograafiat viidetega, ilmneb, et tegelikult on neid rohkemgi – viidetes esindatud, kuid sisu seisukohalt ebaolulisemaga ei ole autor bibliograafiat koormama hakanud. Mis kõik peaks aitama tavaeestlases purustada lapselikku arvamust, mis nii kenasti paljastus üleelmisel sügisel, et ajaloolase töö seisneb üksnes mingi dokumendi leidmises ja ümberjutustamises ning kui see ümberjutustus ei meeldi, siis on dokument muidugi võltsitud.

Autor algab ajaloost, Eesti sõltumatuse kujunemisest, ingliskeelsele lugejale kindlasti vajaliku pildi andmisest. Edasi esimese Eesti Vabariigi poliitiline struktuur, siis paremradikaalsed organisatsioonid selles, konstitutsioonilised referendumid, 1934. aasta valimiskampaania, vapside ideoloogia, organisatsioon, seejärel riigipööre – *Coup d'État*, siis peatükk, mida ma nimetaksin *Alistumiseks*, ülevaade Konstantin Pätsi poolt

kujundatud autoritaarsest režiimist, vapslus ehk pigem vapsid Teise maailmasõja ajal ning kõik see regionaalses perspektiivis, teisisõnu – paremradikaalsed liikumised ja režiimid Soomes ja Lätis, võrrelduna Eestiga. Autori seletus, miks ta Leedu kõrvale jätab, on igati loogiline. Antud juhul seal toimunud vaadelda oleks kindlasti mehhaaniline.

Edasi sellest, mis huvitab inimest tänavalt – oli märtsipööre vajalik? Kujutanuks võimu saanud vapsid endast ohtu Eesti riigile ja ühiskonnale?

Lühidalt – vapsid ei andnud oma tegevusega mingit põhjust selliseks sammuks ja Päts teadis seda, teadis, et tema löök tabab vapse ootamatult. Teadis ka seda, et Riigikogu toetab teda, kuna selle liikmed kartsid vapside valimisvõitu. Väide, et vapside tegevus ohustas Eesti iseseisvust, ei pea samuti vett. Ainus ohustaja oli Nõukogude Liit (vapside sidemed hitlerliku Saksamaaga olid minimaalsed ja hiljem tugevasti ülevõimendatud, nemad ei kujutanud endast hitlerliku Saksamaa kätt), ent vaevalt oleks 1934. aastal olnud sealt lähtuv interventsioon tõenäoline (lk 102). Vettpidamatu on ka väide, nagu kukkunuks vapsid endakaevatud auku – et Päts lihtsalt kasutas ära nende koostatud põhiseadusega antud võimalused. Juba 12. märtsil ette võetud sammudega Päts ületas need: *Thus Päts and Laidoner's actions cannot be termed anything but a coup d'état* (lk 104).

Vapside tegevuse ebaseaduslikkust ja riigivastasust ei suutnud kinnitada ka hilisem juurdlus (lk 110–111). Nende ettevalmistused riigipöördeks 1935. aasta detsembris (mille nad jõudsid siiski katkestada enne tabamist) olid aga mõeldud katsena kõrvaldada ebaseaduslikult võimu haaranud valitsus ja taastada seaduslikkus: erakorraline seisukord oleks tulnud lõpetada 48 tunni jooksul, kolme nädala jooksul oleks tulnud korraldada referendum suhtumiseks ajutisse valitsusse ning kolme kuu pärast oleks pidanud toimuma Riigikogu ja presidendivalimised (lk 114–115).

Juhtunud elu jooksul lugema kümneid, kui mitte sadu teoseid, kindlasti aga tuhaneid lehekülgi nende kolmekümnendate aastate diktaatorite, eriti muidugi Hitleri, sealhulgas nende võimule pürgimise kohta, ei ole ma suutnud Artur Sirki küll nendega võrrelda. Ei suuda ka pärast Kasekampi teose läbilugemist. Tundub, et Sirk oli siiras, kui kinnitas, et *me ei ole fašistid* ja veenis, et *me jääme demokraatideks* (lk 71). Tema jäi. Ehk hakkab nüüd kaduma aga ükski neist veidratest müütidest, mis hulguvad ringi mööda Eesti ajalugu. Võib olla on sümboolne, et see

raamat juhtus ilmuma ja jõudma Eestisse aastal, mil Artur Sirgi sünnist möödus tähelepandamatult sajand. Samal sügiselgi.

Kasekampi lõppsõna viimane alapeatükk kannab küsivat pealkirja *Kas see oli fašistlik liikumine?* Autori analüüs lähtub Stanley Payne antud tüpoloogilisest kirjeldusest. Vastus on ei, vapslusel oli selle, enim aktsepteeritud definitsiooniga võrreldes liiga palju eripärasid, et seda pidada tõeliselt fašistlikuks liikumiseks (lk 159). Jumal tänatud, mõtled ja keerad lehekülje, et teada saada, mida oli siis Pätsi režiim. Aga seal oli juba *Notes* – viited ja märkused.

Ja ongi õigus. See polnudki Andres Kasekampi ülesanne. Aga ometi ei saanud ta peatükis *Autoritaarne režiim* mööda sellest, et Päts läks ka hiljem kui 12. märtsil kaugemale sellest, mida on teada vapside kavatsustest. Olgu seda nii oma põhiseaduse, korporatiivse süsteemi kui ka muuga. Teine vabariik tuli teistsugune, kui vapsid seda olid tahtnud, kinnitavad dokumendid ja teod. On veel töid, mis ootavad tegijaid.

Kuid minu peas hakkas meie ajaloo tollaseid sündmusi siduma kummaline loogika, mis ei pruugi olla sugugi helge. Vapsid ei tahtnud diktatuuri, rahvas ehk täpsemalt vapsid ja nende pooldajad alistusid nii kergesti ja Pätsi diktatuur oli tollase Euroopa leebeim.¹ Kuid leebeim võis see olla ka seepärast, et rahvas oli nii alistuv? Vastupidisel juhul oluaks režiim ehk karmikäelisemgi? Ent kui selline leplikkus on eestlase hingele, teisisõnu meie rahva identiteedile omane, siis kas ei või panna see muretsema ka tuleviku pärast?

Igal juhul pean aga ütleva, et selle raamatu läbi lugenud, hakkasin ma poliitilist eestlast paremini mõistma. Kas just hästi, see on iseasi.

Pisimärkusi ja -küsimusi. Miks *Maapäev*, miks mitte selle organi tegelik, ametlik nimetus *Maanõukogu*? Kas Rahvaerakonda on kõige õigem tõlkida kui *The Populist Party*? Inglise keel on siin vaesem, *Populist Party* on selles vene narodnikutest *right-wing party* deni Läänes välja.² Ja siis selle teose seisukohalt täiesti kõrvaline küsimus, aga siiski – kas Eesti Tööraha Kommuun oli ikka iseseisva riigina mõeldud, kusjuures iseseisvuse mõiste ma kitsendaksin isegi nii ahtakeseks nagu liiduvabariik? Lätis loodi jaanuaris 1919 Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, Lee-

¹ Alvin Isberg. Med demoktatin som insats. Politiskt-konstitutionellt maktspel i 1930-talets Estland. // Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia. 4. 1988. S. 138.

² Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Fifth Edition.

dus detsembris 1918 Leedu NSV, hiljem, veebruaris 1919 Leedu ja Valgevene NSV, Eestis üksnes Tööraha Kommuun. Venemaal oli territoriaalselt suuri kommuune rohkemgi. Teenistusvalmid nõukogude, täpsemalt sovietsed ajaloolased tegid sellest hiljem töölisklassi iseseisva riigi. Kuid see ei ole Kasekampi probleem. Mainisin seda üksnes selleks, et demonstreerida, et kõik me, eesti ajaloolased, oleme paratamatult mingi niidiga minevikus kinni. Isegi tema.

Küll on aga teosega seotud küsimus, miks *Veterans*? Miks mitte *Vabs*? Pealegi tekib mul kui vanemal inimesel termini veteran puhul, olgugi et ingliskeelses tekstis, isesugune seos, see, mida noorel ja välismaal kujunenud inimesel tekkida ei saagi. Siit probleem, kas ei peaks me oma ajaloo, ma mõtlen Eesti ajaloo, terminid ingliskeelsetena kunagi ja kusagil läbi arutama, vajaduse korral ka läbi vaidlema ja siis panema paika ning nõnda neist edaspidi ka kinni pidama. On valdkondi, kus sünonüümsus tuleb kasuks, nt luuletamine, ajalugu ei tohiks nende hulka kuuluda. Praegu liigub nii mõnigi meie sisemine nähtus, ma mõtlen selline, mis ei ole üldajalooline, teosest teosesse sõltuvalt tõlkija suvast. Kurioossem, mis kohanud olen, oli Maanõukogu eesti keelest inglise keelde ümberpandult *Landtag*'ina näha, seda tõlgi poolt, kes minu teada saksa keelt ei osanudki.

Ja nüüd võib-olla tähtsaimast – see raamat oleks vajalik ka eestikeelsetena. Kuid sellisena mitte tõlgitult, vaid uuesti kirjutatuna. Mõelduna laiemale lugejaskonnale, kuid ma ei mõtle, et just rahvaraamatuna. Lihtsalt vabana detailidest, mis tõestavad seda, mida on vaja tõestada teadlastele, need on juba olemas nende kaante vahel. See-eest tõmmetega, mis viivad Ajaloo inimeseni tänavalt. Kõlab triviaalselt, kuid täpselt nii. Seda enam, et see inimene seal tänaval saab fašismist aru teisiti, kui see, kellele lugemiseks on määratud see ingliskeelne uurimus. Näiteks peaks eestikeelses teoses leiduma kindlasti ka seda, mida praeguses kuidagi ei pidanudki olema – et missugused olid need Itaalia ja Saksa fašismid, vast ka Prantsuse, Poola ja Ungari omad. Seda enam ka, et ega need ingliskeelsedki eksemplarid nii kergesti kättesaadavad pole olnud.

Kroonika

Euroclio – Eesti ja Läti ajalooõpetajate ühisprojekt

Mare Oja

2000. aasta novembris jõudis lõpule 1998. aastal alguse saanud Eesti Ajalooõpetajate Seltsi ja Läti Ajalooõpetajate Seltsi ühisprojekt *Euroclio – Tagasivaade minevikku – erinevad vaatenurgad*.¹ Projekti eesmärgiks oli käsiraamatu koostamine ajalooõpetajatele ning materjali tutvustavate koolituskursuste läbi viimine.

Projekti koordineerija oli *Euroclio* – Euroopa Ajalooõpetajate Seltside Alaline Konverents. Projekti rahastas Hollandi Välisministeerium. Koolitusseminaride korraldamist toetas ka EV Haridusministeerium.

Eurocliost üldse

Euroclio alustas tegevust 1993. aastal 17 Euroopa riigi ajalooõpetajate seltselt ühendava organisatsioonina. Peamise eesmärgina nähti ette ajalooõpetuse edendamist läbi kogemuste vahetamise. 1999. aastal oli *Euroclio* liikmeteks juba 59 organisatsiooni, mis esindasid 36 riiki. Oma põhi-eesmärgist – ajalooõpetuse edendamisest – lähtuvalt, korraldab *Euroclio* igal aastal peaassamblee ja konverentsi, kuhu on kutsutud kõikide organisatsiooni kuuluvate seltside esindajad. 13.–18. märtsil 2001 toimus *Euroclio* aastakonverents Eestis. Teemaks oli *Igapäevaelu ja selle muutumine 20. sajandil*.

Teiseks suureks tegevusvaldkonnaks on projektid, mille sisuks on

¹ *Euroclio: New Ways to the Past.*

õpikute väljatöötamine, õpetajate täienduskoolituse läbiviimine, õppekavaarendus, hindamisküsimused, aktiivõppemeetodid ja infotehnoloogia kasutamine ajaloo tunnis. *Euroclio* korraldab ka õppekäike, väiksemaid konverentse ja seminare ning abistab liikmesmaid ajalooõpetuse ekspertide ja nõustajate leidmisel. Lähemat informatsiooni *Euroclio* tegevusest saab kaks korda aastas ilmuvast *Euroclio* bülletäänist, interneti koduleheküljelt² ja igal aastal ilmuvast tegevuse ülevaatest.

Koostöö algus

Koostöö Eesti ja Läti õpetajate vahel ning projektiks valmistumine algas 1996. aasta sügisel Lohusalus *Euroclio* toetusel toimunud ühisseminariga, kus õpetajakoolitusega tegelevad eksperdid Inglismaalt, Hollandist, Soomest ja Šotimaalt tutvustasid aktiivõppe meetodite kasutamise võimalusi koolitunnis. Samas arutati Eesti ja Läti ajalooõpetuse kitsaskohti ja kavandatava ühisprojekti sõlmküsimusi. Lahendamist ootavate probleemide nimekiri sai päris pikk. 1996. aastal tundsi puudust erinevatest õppe- ja metoodilistest materjalidest, metoodilisest nõustamisest, tehnilistest vahenditest. Probleemiks oli erinevate oskuste kujundamine ja hindamine, tööülesannete koostamine.

Samas tuli keskenduda siiski ühele konkreetsele, nii eestlastele kui ka lätlastele huvipakkuvale küsimusele. Sõelale jäi käsiraamat õpetajale. Väljapakutud teemadest valisime kaks: *Demokraatlikud ja autoritaarsed riigid Euroopas 1920. ja 1930. aastatel* ning *Nõukogude režiimi mõju Balti riikides 1945–1991*. Otsustasime, et käsiraamat peab tutvustama erinevaid ajaloo õpetamise ja õppimise meetodeid.

Projekt käivitus ametlikult 1998. aastal. Eesti poolt töötasid grupis autoritena Heli Aiaots (Põltsamaa Ühisgümnaasium), Mart Kand (Tartu Kommertsgümnaasium), Reet Kandimaa (Tartu Raatuse Gümnaasium), Ülle Kõiv (Rakvere Realgümnaasium), Eda Maripuu (Muhu Põhikool), Ivo Maripuu (Orissaare Gümnaasium), Eero Medijainen (Tartu Ülikool). Projekti koordinaatorid olid Reet Kandimaa ja Mare Oja (Haridusministeerium). Vene koole esindas Eesti grupis Igor Voltškov (Pärnu Vene Gümnaasium), kes hindas materjalide sobivust venekeel-

² Euroclio. European Standing Conference of History Teachers Association. [<http://www.glasnet.ru/~euroclio>] 4.04.2001.

setele koolidele. *Euroclio* poolt juhtisid projekti Joke van der Leeuw-Roord (*Euroclio* tegevdirektor) ja Huibert Crijns (*Euroclio* projektijuht). Ekspertidena töötasid meiega Sirkka Ahonen (Soome), Sue Bennett (Inglismaa), Harald Frode Skramm (Norra), Ian McKellar (Šotimaa).

Nõupidamisteks ja väiksemateks koolitusteks sai EAS MATRA projekti finantsilisel toel neljaks aastaks ruumi (Tallinnas, Karu tn 17), kus asub ka seltsi raamatukogu.

Seminarid

Esimene projektiaasta kulus materjali otsimisele, selekteerimisele ja valikute tegemisele. Seminaridel analüüsitati esitatavat materjali koos Läti kolleegide ja välisekspertidega. Ekspertidid tutvustasid oma kogemusi, erinevaid töövõtteid, õpilaste aktiveerimise võimalusi ja hindamise põhimõtteid ning püüdsid käsiraamatu koostamist metoodiliselt toetada.

Harald Frode Skrammi juhitud grupitööd seminaridel olid väga kaasahaaravad. Õppisime, kuidas lihtsate vahenditega keerulisi ajaloo-sündmuse õpilasele lähemale tuua, aidata ajastusse sisse elada, kuidas mängu võib panna tõsise eesmärgi teenistusse. Heaks näiteks on ideoloogiliste erinevuste selgitamine läbi ajalehe koostamise. Õpilased jagatakse väikesteks gruppideks ja neile antakse ülesanne koostada 4–6-leheküljeline päevalehe tüüpi ajaleht, mis hõlmab pikemat ajaperioodi (nt 1918–28, 1924–35 või 1930–40 Eesti ajaloos), kuid on välja antud perioodi viimasel aastal. Lepitakse kokku ka ajalehe erakondlik kuuluvus, mille ideoloogiat see kannab. Ajaleht peaks sisaldama pikki ja lühikesi artikleid, reportaaže, teateid, reklaami, juhtkirju, lugejakirju, järjejutte, kultuuri-, välis- ja spordiuudiseid vms. Taolist ülesannet lahendades peab õpilane põhjalikult tutvuma nii määratud ajalooperioodi sündmustega kui vastava erakonna poliitikaga, välja tooma eeldused, millele erakonna poliitika tugineb. Ilmselt on taolise empaatia-ülesande lahendamine õpilastele huvitavam kui poliitiliste erinevuste väljaotsimine õpikust või muust õppematerjalist. Enese samastamine konkreetse poliitilise vaatenurgaga annab ka põhjalikuma arusaamise minevikus toimunud. Kui õpilased oma töid klassis tutvustavad ja erinevaid lähenemisnurki võrdlevad, saavad nad ülevaate ka teistsugusest poliitilisest arusaamast ning jõuavad õpetaja juhendamisel erinevuste võrdlemisest erinevuste põhjuste analüüsimiseni laiemas kontekstis. Antud ülesannet tutvustas Harald Frode Skramm ka koolituskursustel. Ilmselt on seda

tüüpi ülesandeid tänaseks katsetatud juba ka meie koolides.

Ian McKellar tutvustas erinevate allikate kasutamisvõimalusi klassitunnis. Šoti koolide ajalootundides on töö allikatega väga tähtsal kohal. Õppimine tegevuse kaudu (*Learning by doing*) tõhusust õpetaja jutustuse ees illustreerib ilmekalt karikatuur, kus isa saadab oma poega koolist koju ja uurib: *Mida sa täna koolis õppisid?* Poeg aga vastab: *Täna ei õppinud ma midagi. Ma pidin terve päeva kuulama, mida õpetaja räägib.* Mitmeid teravaid probleeme soovitatakse käsitleda läbi erinevaid seisukohti esitavate allikate, et suunata õpilasi mõtlema, mil määral ja miks allikad esitavad erinevaid vaatenurki, esitama küsimusi, missugune allikas on objektiivsem ja usaldusväärsem, milline propagandistlikum ja vasturääkivam. Ja miks. Konkreetsete allikate analüüsilt jõutakse juba laiemalt tõlgenduse, tendentslikkuse ja objektiivsuse hingamise küsimusteni. Analüüsitakse põhjuse-tagajärje seoseid, otsitakse mingi seisukoha või hinnangu kinnituseks tõendusmaterjali ja põhjendatakse oma isiklikku arvamust.

Käsiraamat

Traditsiooniliselt on meie ajalooõpikud autori(te) nägemust kajastavad ülevaated ajaloo perioodidest, kirjeldused erinevatest sündmustest, millele on peatükkide lõpus lisatud õpilastele suunatud tööülesanded. Oma käsiraamatu tahtsime seevastu koostada Euroopas ilmunud õpikute eeskujul, mis eeldab allikakatkete, piltide, skeemide, kaartide jm teksti ilmetavate materjalide sissetoomist. Peamiseks eeskujuks sai Inglismaal ilmunud õppekirjandus, millega saime Manchesteris ja Yorkis toimunud seminaridel lähemalt tutvuda ning ka Eesti Ajalooõpetajate Seltsi raamatukokku osta. Eksperdid soovitasid meil sõnastada vaatluse alla tulevad teemad probleemi sisaldava küsimusena (n-ö *key question*). See osutus aga äärmiselt raskeks ülesandeks. Erinevate seisukohtade/käsitluste esitamine ei ole veel isenesest probleemikeskne õpetamine. Õpilasele on see ikkagi vaid faktiteadmine, kui me õpetajatena eeldame erinevate seisukohtade reprodutseerimist. Probleemikeskne õpetamine/õppimine on õpilastele niisuguste küsimuste ja ülesannete andmine, mis sunniksid neid mõtlema ja arutlema, edasi uurima ning ise seletusi ja põhjendusi otsima. Seega ongi kõik käsiraamatus esinevad pealkirjad esitatud küsimustena, millele õpilased ise või koos õpetajaga allikate toel peaksid vastuseid otsima. Näiteks: *J. Stalin: kas suur juht või kaval intrigaan?*

Kultuur – kas vaba looming või riiklik tellimus? Eesti ja Läti – kas etturid suures poliitikas? Õiget lahendust, vastust või ilmeksimatut tõde materjal ei paku. Loodetavasti suunab see otsima seoseid sündmuste ning põhjuste ja tagajärgede vahel, ärgitab otsima erinevaid võimalikke lahendusi.

Esmalt leppisime Läti kolleegidega kokku käsiraamatu teemade jaotuses. Eestlased valisid teemaks: *Euroopa valikud: 20. sajandi 20.–30. aastad*, mis omakorda jaotus kolmeks: *Demokraatia ja autokraatia Euroopas: poliitiline elu; Majandus, kultuur, haridus ja igapäevaelu; Rahvusvaheline koostöö ja konfliktid*. Lätlaste teema oli *Elu ilma valikuteta: Läti ja Eesti NSV Liidu koosseisus*. Esindatud olid argielu, majanduse, poliitika, kultuuri ja hariduse valdkonnad.

Eesti grupi nägemusel pidi käsiraamat sisaldama erinevaid allkaid: tekste, pilte, kaarte, karikatuure ja skeeme, samuti erineva raskusastmega tööülesandeid, mille hulgast õpetaja saab teha sobiva valiku.

Valikuid mõjutas õppekirjanduse hetkeseis ja õppekavad. Pidasime silmas hetkesituatsiooni, kus kooliraamatukogud on suhteliselt vaesed ja ka kohalik raamatukogu ei pruugi omada eriti arvestatavat ajalookirjanduse kollektsiooni, õpetaja töötab suure koormusega ega jaks täiendada õppematerjali koostada, koolide tehnilised võimalused aga ei toeta tundide mitmekesistamise püüdlusi.

Kuna ka Läti õpetajad pidasid silmas eelkõige just oma vajadusi, on materjalide esitamise lähenemisnurk mõneti erinev. Nemad pidasid oluliseks iga tööülesande metoodika detailset kirjeldamist, meie seevastu koondasime metoodilised artiklid eraldi kogumikku (osaliselt ka käsiraamatu sissejuhatavasse ossa). Kindlasti on õpetaja kohuseks diskussiooni raamides hoida, ent tuleks hoiduda tema tegevusvabaduse liigsest reglementeerimisest. Ilmselt on mõnikord otstarbekas kulutada huvitavaalt ja sisukalt arenenud vestlusele rohkem aega, kui reegel ette näeb. Eestlaste koostatud osas puuduvad viited läbitud õppekirjandusele, nõutavatele eelteadmistele, samuti mõistete seletused. Viimased on õpikutes olemas. Soovisime käsiraamatu mahtu kasutada maksimaalselt materjali esitamiseks. Projektis osalejad leidsid üksmeelselt, et just sellest tunneb õpetaja hetkel kõige suuremat puudust.

Erinevused eestlaste ja lätlaste osa vahel ei ole siiski nii suured, et esitatud materjal ei mahuks ühiste kaante vahele.

1999. aasta juulis oli käsiraamatu materjal üldjoontes koos. Vaatamata regulaarsetele aruteludele oli materjalides palju ebaühtlust. Ka

mõned võõrkeelsest õppekirjandusest laenatud loomingulised ülesanded ei sobitunud kuidagi meie õppekirjandusega – koolides kasutatav õppekirjandus ei pakkunud nende lahendamiseks vajalikku tuge. Raamatu piiratud maht sundis autoreid tegema väga raskeid valikuid ja oma tekste kärpima.

Ühistööd Läti kolleegidega raskendas keelebarjäär. Selleks, et ühiselt aru pidada, tuli kogu materjal tõlkida teise osapoole keelde. Meie tekstid tõlkis läti keelde Tartu Ülikooli ajalootudeng Ieva Spolite, Rūta Karma ja Imbi Strenga tõlkisid läti materjalid eesti keelde. Eesti keelest vene keelde Ludmilla Dubjeva. Enamus allikakatketest pärinesid inglise keelsetest väljaannetest, kuid tõlkijat ei abistanud alati ka originaaltekstide olemasolu, sest sõnumi edastamine lühikeses tekstilõigus nõudis paratamatult mõtte selguse huvides ka teatavat sõnastuse muutmist.

Kas soovitus tööülesande ees, et esmalt tuleb leida kaart, on tõlkeviga või pöördumine õpetaja poole? Kontrollida oli raske, sest eestlased ei osanud läti keelt ja vastupidi. Seetõttu seletasime seminaride käigus vene keelt appi võttes, mida ühel või teisel konkreetselt juhul on mõeldud. Parandusi ja muudatusi oli tõesti palju. Väga raske oli töö kõikidele keeletoimetajatele. Aitäh Kersti Kaldma! Pole siis ime, et plaanikohase 2000. a märtsis asemel jõudis esimene osa käsiraamatu tiraažist Eestisse augusti lõpul, kogu tiraaž alles septembri algul.

Käsiraamatu rakendamine

Käsiraamatu pidulik esitlus leidis aset 18. augustil haridusministeeriumi suures saalis. Külalistena osalesid esitlusel Eesti Vabariigi haridusminister Tõnis Lukas, Läti Vabariigi suursaadik Gints Jegermanis ja Vene saatkonna esindaja Aleksei Aleksejev.

Õpiku rakendamiseks toimus kokku üheksa kahepäevast koolituskursust: 10.–11. aprillil Narva-Jõesuus, 12.–13. aprillil Sagadis, 14.–15. aprillil Jänedal, 12.–13. juunil Pärnus, 14.–15. juunil Tartus, 16.–17. juunil Otepääl, 20.–21. augustil Tallinnas, 22.–23. augustil Tallinnas ning 25.–26. augustil Haapsalus. Neist Narva-Jõesuu voor oli venekeelne, Tallinna ja Tartu voorud lisaks eesti keelele ka venekeelsed. Igale seminarile kutsusime 40 õpetajat. Nagu ajakavast näha, toimusid esimesed koolitused tegelikult ilma käsiraamatuta.

Koolituskursuste eesmärk oli tutvustada käsiraamatu koostamise põhimõtteid ja esitatud tööülesannete rakendamise võimalusi. Huibert

Crijns tutvustas *Euroclio* ajalugu ja peamisi tegevusvaldkondi. Joke van der Leeuw-Roord esitas osalejatele *Euroclio* küsitluse ja Körberi Fondi projekti *Noored ja ajalugu* tulemusi. Mõlemad uuringud vaatlesid mitmesuguseid ajalooõpetusega seotud küsimusi. Selgub, et Eesti ja Leedu õpilased üldiselt usaldavad oma ajalooõpetajaid ja hindavad oma koolist saadud ajalooteadmisi kõrgelt. Hollandis küllalt madalalt. Meie õpetajad ei kasuta õpilaste arvates tunni aktiviseerimiseks eriti lisamaterjale ega rakenda mitmekesiseid töövõtteid (selles valdkonnas on esikohal Šoti õpetajad). Eesti õpetajad räägivad tunnis palju, Prantsusmaa õpetajad ise arvavad, et räägivad ise suhteliselt vähe, õpilased aga väitsid otse vastupidist. Huvitav oli kogeda, et ka enamus Euroopa ajalooõpetajatest kurdab samade probleemide üle, mis õpetajad Eestimaal: õppekava on üle koormatud, õpikud ei ole eakohased, riiklikud eksamid tekitavad pingeid ja sunnivad keskendumata vaid eksami teemadele ja muud valdkonnad jäävad kas sootuks kõrvale või käsitletakse pealiskaudselt. Projektis osalenud eestlased ja lätlased viisid läbi käsiraamatuga töötamise praktikume. Väliseksperdid tutvustasid oma kogemust. Kõik kooolitusseminarid said osalejatelt positiivse hinnangu. Tõsteti esile just tööd gruppides, arutelusid, tööülesannete läbitegemist õpilasena ja sisutiheidat ajakava.

Kokkuvõtteks

Mida *Euroclio* projekt meile andis? Projektis osalenud õppisid kolleegidelt ja jagasid oma kogemusi, said võimaluse osaleda rahvusvahelistel ajalooõpetajate konverentsidel. Käsiraamatu koostamine andis nii julgust, enesekindlust kui ka oskusi oma häid ideid ja kogemusi õppematerjaliks kujundada ning kursustel kolleegidega jagada. Emotsionaalselt oluline on ka sõpruskonnaks kujunemine ja sidemete tugevnemine Läti kolleegidega. Vahest just taoline koostöö – ühise õppematerjali koostamine, on hea näide naabritevaheliste suhete tihendajana. Ja viimaks saime kõik kogemuse, et *Euroclio* liige olla tähendab partnerlust ja koostööd. *Euroclio* ei ole Eesti ajalooõpetajate jaoks pelgalt kontor aadressiga Haagis, igaaastane liikmemaks, kirjad ja konverentsid, vaid me tunneme oma Euroopa organisatsiooni liikmeid nime- ja nägupidi. Me tegutseme ajalooõpetuse edendamise huvides nii Eestis kui ka Euroopas.

Ajaloolaste 19. maailmakongress Oslos

Andres Kasekamp

Ajaloolaste 19. maailmakongress (*19th International Congress of Historical Sciences*) toimub iga viie aasta tagant (viimati 1995. aastal Montrealis). Seekordsel kongressil Oslos (6.–13. augustil 2000) osales ligi 3000 inimest. Siinkirjutaja oli kahjuks ainus eestlane, lätlasi ja leedulasi oli kaks korda rohkem. Seltskond oli valdavalt auväärset hallipäine, doktorante ja nooremaid teadlasi oli üsna vähe esindatud. Põnev oli näha ja kuulda kuulsusi nagu Natalie Zemon Davis, Hans Ulrich Wehler, Eric Hobsbawm jpt ning kohata ametivendi igast maailmajaost.

Kongressil oli kolm põhiteemat: globaalne ajalugu (*perspectives on global history: concepts and methodology*), millennium ja aeg (*millennium, time and history*) ning ajaloo kuritarvitamine ja ajaloolase vastutus (*the uses and misuses of history and the responsibility of the historians, past and present*). Esimese teema all esitati küsimus, kas universaalne ajalugu on võimalik ning vaadati mandritevahelisi kultuurikontakte läbi aegade. Teine teema hõlmas probleeme aja konstruktsioonist ja jaotusest ning milleniaarsetest liikumistest ja apokalüptilistest ennustustest. Kolmanda teema raames uuriti ajaloolaste rolli eelmodernsetes ühiskondades, ajaloo instrumentaliseerumist lähiajal ning ajaloo kriitilist funktsiooni. Lisaks põhiteemadele oli hulgaliselt spetsiifilisi teemasid, ümarlaudu, asotsieeritud organisatsioonide sektsioone (nagu Teise maailmasõja ajaloo, naisajaloo ja mereajaloo rahvusvaheliste komiteede sektsioonid) ning Rahvusvahelise Ajalooteaduste Komitee enda sisekomisjonide sektsioone (nagu Prantsuse revolutsiooni, Aafrika ajaloolaste ja ajaloo ajakirjade rahvusvahelised komisjonid).

Allakirjutanu jaoks oli kõige huvitavam sektsioon totalitarismi ja diktatuuri vormidest (*forms of totalitarianism and dictatorship*), kus esinesid näiteks *Kommunismi Musta Raamatu* põhiautor prantslane Nicolas Werth, juhtiv Hitleri uurija inglase Ian Kershaw, andekaim Itaalia fašismi tundja Emilo Gentile ja usumatult laia haardega režiimide uurija Juan Linz. Taani ajaloolane Mogens Hansen tegi asjaliku sissejuhatuse, milles rääkis diktatuuri arengust vanas Kreekas ja Roomas ning väitis, et muistsete ja moodsate diktaatorite üks peamine vahe on, et esimesed pürgisid võimule eesmärgiga nautida elu (st rikkust, naisi ja veini), aga viimased soovisid saavutada võimu iseenesest. Selles sektsioonis

juhtus ka midagi väga kummalist. Kui ettekanded olid läbi ja pidi algama diskussioon, astus ette üks instituudi direktor Moskvast, kes teatas, et kahetsusväärset pole tema ettekannet vastu võetud, ning ta asus siis seda ette lugema! Midagi nii nahaalset pole allakirjutanu varem rahvusvahelisel teaduslikul konverentsil kogenud. Ilmselt oli mehel vaja esineda, et piletiraha kinni makstaks.

Haarav seksioon oli külma sõja ajaloo kirjutamisest. Seal vastandusid selgelt ameerika ja vene teadlased. Esimesed rõhutasid ideoloogia ja viimased *reaalpoliitika* tähtsust seletamaks USA ja Nõukogude Liidu juhtkonna käitumist. Paeluv seksioon oli ka *Representations of War*, mida juhtis Cambridge'i Ülikooli professor ameeriklane Jay Winter. Selles esines säravalt noor Tennessee Ülikooli lektor Vejas Liulevicius, kelle äärmiselt põnev ja novaatorlik monograafia *War Land on the Eastern Front during the First World War* avaldati just Cambridge'i Ülikooli kirjastuse poolt. Tulevikus võiks temast saada suur tegija balti ajaloo erialal.

Balti ajaloo seksioon oli kahjuks kahvatuvõitu. Korraldaja oli Hannes Saarinen, Soome Instituudi direktor Berliinis. Prof Michael North Greifswaldist rääkis hollandlaste mõjust Läänemere lõunarannikul, peamiselt Danzigis. Poola prof Henryk Samsonovicz rääkis prantsuse keeles Hansast. Aristokraatliku maneeriga Soome ajaloolane Matti Klinge improviseeris geostrateegilisel teemal, tõstes esile Läänemere ja eriti Peterburi tähtsust ajaloos. Ainus Balti riikidest esineja, Inesis Feldmanis Riias, jäi kahjuks tulemata. Teistes seksioonides oli probleemiks liiga palju esinejaid ja liiga vähe aega. Balti seksioonis oli aga vastupidine olukord.

Kokkuvõttes olid need väga kirevad ja vaheldusrikkad seitse päeva, mille sisse mahtus palju ja enamasti häid muljeid ja kokkupuuted meie jaoks eksootiliste teemadega. Järgmine kongress toimub 2005. aastal Sydney's Australias.

Juubelid

Professor Richard Indreko 100

Aivar Kriiska

Aasta 2000 tõi Eesti arheoloogkonnale kaasa mitmeid juubeleid. Ümmargune number eluaastaid sai täis isegi neljal kiviaja uurijal: 100 aastat möödus professor Richard Indreko sünnist, 75. eluaasta täitus ajalookandidaat Lembit Jaanitsal,¹ 55. ajalookandidaat Kaarel Jaanitsal, 35. nende ridade autoril ja 25. kahel noorimal juba teadustööd alustanud kiviajaga tegeleval arheoloogil Ulla Saluäärel ja Mirja Otsal. Küllap võib selles reas hoomata järjepidevust ja teatavas mõttes saab ehk rääkida isegi koolkonnast. Eestlastest arheoloogide nn esimesse põlvkonda kuuluval Richard Indrekol on olnud kahtlemata teed rajav roll selles, et kiviaja uurimine – küll väiksemate tõusu- ja languseaegadega – on olnud üks eesti arheoloogia juhtivaid harusid. Juba 1930. aastate teiseks pooleks oli see, ennekõike Kunda Lammasmäe uuringutega, saavutanud ka rahvusvahelise taseme ja tuntuse. Indrekol on kindel koht Ida- ja Põhja-Euroopa suurimate arheoloogide hulgas: ta oli austatud ja respekteeritud uurija oma eluajal ning tema kirjutised püsivad jätkuvalt kiviaja uurijate vaateväljas ja kirjandusloendites.

Richard Indreko sündis 25. (vana kalendri järgi 13.) veebruaril 1900. aastal Puiatu külas Järvamaal. Aastatel 1909–12 õppis ta Paide algkoolis, 1912–16 Paide Linna Kõrgemas Algkoolis ja 1918–22 Järva Maakonna Poeglaste Reaalgümnaasiumis.² Pärast gümnaasiumi lõpetamist as-

¹ **Aivar Kriiska**. Arheoloog Lembit Jaanits 75. // Ajalooline Ajakiri. 2000. 2 (109). Lk 133–135.

² Eluloolised andmed nagu ka mitmed muud faktid pärinevad 15. veebruaril 1991 Eesti Arheoloogiaseltsi koosolekul Lembit Jaanitsa poolt peetud ettekandest, mis on konspektina avaldatud: **Aivar Kriiska, Valter Lang**. EAS-i 5. koosolek – Rihard Indreko päev. // Eesti Arheoloogiaseltsi Teataja. 1991. 2. Lk 8–11; Indreko teadustööst on kirjutatud veel: **Carl Frederic Meinander**, Der Wissenschaftler Richard Indreko. Libellus Richardo Indreko sexagenario oblatu. // Societas Litterarum Estonica in Svecia / Scripta. Ser. B. Fasc. III. S. 5–13.

tus Indreko Tartu ülikoolis matemaatika-loodusteaduskonda, kuid juba 1923. aasta jaanuarist läks üle filosoofiateaduskonda arheoloogiat õppima. Tõenäoliselt oli ajaloohuvi kujunemisele kaasa aidanud muuhulgas ka osalemine Aarne Mikaël Tallgreni (1885–1945) korraldatud arheoloogilistel väljakaevamistel Nurmsi tarandkalmel 1921–22 ja ehk seegi tõik, et ta sai abistajat tööd Arheoloogia Kabinetis ja Eesti Rahva Muuseumis.³ Lisaks arheoloogia kursustele prof Tallgreni ja prof Birger Nermani (1888–1971) käe all, õppis Indreko veel etnograafiat, rahvaluulet ja mitmeid ajalooaineid ning lõpetas kõrgkooli 1927. aastal.

Otsese õppetöö kõrval asus Indreko koheselt osalema ka arheoloogilistel välitöödel: koostas muististe kihelkondlikke registreid (1923 Saarde, 1924 Türi ja Jõelähtme ning 1925 Vändra kihelkonna kohta) ning osales väljakaevamistel Nurmsis, Irboskas ja Malõs. Alates 1926. aastast juhatas ta ise arheoloogilisi kaevamisi väga erinevatel objektidel. Lisaks kiviaja muististele on Indreko kaevanud kivikalmeid Vändra ja Türi kihelkonnas (1926), Novaja külakalmistut (1929), Haimre kalmistut ja asulakohta (1929–30, 1938), Küti maa-haudkalmistut (1931), Iru linnust (1936) ja Randvere kivikalmet (1940). Kõige olulisemad on aga kindlasti Asva kindlustatud asulakohta uurimised (1931, 1934, 1938–39), mis tõid teaduskäibesse täiesti uut laadi muistise Eesti alal ja täiendasid märgatavalt pronksiaja käsitlust. Üliõpilaspõlves, 1924. aastal ilmus Indreko esimene arheoloogiat käsitlev artikkel⁴ ja 1926. aastal Pärnu Muinasuurimise Seltsi liikme Fririch Rambachi (1853–1916) poolt Pärnu jõe alamjooksult kogutud valdavalt kiviaegsete luuesemete kataloog.⁵ Ülikooliaja algul jätkus ka juba gümnaasiumis (1921)⁶ ala-

³ **Lembit Jaanits.** Muinasteadus Tartu Ülikoolis 1920–1940. // Muinasaja teadus. Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. 1995. 3. Lk 13.

⁴ **Richard Indreko.** Kullamaa «Rohumäe» maalinna leiud Hoidorfi kaevandustel 25. sept. 1924. a. // Nädal. 1924. 30. november. Lk 5; Indreko teaduskirjanduse bibliograafia on avaldatud: **Helmut Hagar.** Veröffentlichungen von Ricard Indreko. Libellus Richardo Indreko sexagenario oblatu. // Societas Litterarum Estonica in Svecia / Scripta. Ser. B. Fasc. III. S. 14–16.

⁵ **Richard Indreko.** Die Rambachsche Sammlung. // Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. Achter Band, 1914–1925. Pernau, 1926. S. 283–344.

⁶ 1921. ja 1922. aastal korraldas Indreko etnograafilisi kogumisretki Järvamaale.

nud koostöö Eesti Rahva Muuseumiga. 1923. aastal tegi ta etnograafilisi välitöid Saarde kihelkonnas ja 1924. aastal koos Ilmar Mannineniga (1894–1935) Setumaal. Kokku on Indrekolt Eesti Rahva Muuseumis 149 lehte joonistusi ja 163 lehte erinevaid kirjeldusi.⁷ Mainimata ei saa jätta Indreko kunstiannet. Tema jooniseid on kasutatud mitmetes arheoloogia- ja etnograafiaalastes publikatsioonides.⁸

Uurimistöö keskmes mesoliitikum

Aastal 1928, pärast pooleteiseaastast kohustuslikku sõjaväeteenistust, asus Indreko tunnitasulise töötajana ametisse Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabinetti. Selleks ajaks oli tal välja kujunenud juba väga selge huvi kõige kaugema ajalooetapi – kiviaja – vastu. Esmaseks vajaduseks oli kahtlemata allikalise baasi suurendamine – uute muististe otsimine ja kaevamine. 1920. aastatel oli kiviaja leidude hulk Eestis võrdlemisi tagasihoidlik ja ebahühtlane: kümnendi alguse seisuga tunti umbes 900 kivi- ning 1900 luu- või sarvleidu. Neist suurem osa pärinesid aga vaid kahest leiukohast – Kundast ja Pärnu jõe alamjooksult.⁹ Arheoloogilisi väljakaevamisi oli teostatud kõigest üksikutel objektidel.¹⁰ Indreko inspeksioonid kontsentreerusid esmalt Pärnu jõe alamjooksule ja Võrtsjärve muinasrandadele, kust oli juba varem kogutud rohkesti kiviaja leide.¹¹ Kui Kesk-Eestis saatis uurijat edu ning ta avastas ja uuris Moksi meso-

⁷ Andmed pärinevad 15. veebruaril 1991 Eesti Arheoloogiaseltsi koosolekul Edgar Saare poolt peetud ettekandest, mis on konspektina avaldatud: **A. Kriiska, V. Lang.** EAS-i 5. koosolek – Richard Indreko päev. Lk 12.

⁸ Nt: **Ilmari Manninen.** Setude ehitused. I–II. // Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat. 1925. Lk 53–88; 1926. Lk 103–128; **Ilmari Manninen.** Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. // Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetused. II. 1924; loomulikult ka Indreko enda kirjutised.

⁹ **Aarne Mikaël Tallgren.** Zur Archäologie Eestis. 1. Vom anfang der Besiedlung bis etwa 500. n. Chr. // Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis). III: 6. 1922. S. 23.

¹⁰ 1886. aastal toimusid C. Grewingki juhitud proovikaevmised Kunda Lammasmäel, 1903., 1908., 1909., 1910. ja 1913. aastal Martin Bolzi (1868–1917) ja 1921. aastal A. M. Tallgreni kaevamised Kivisaare kiviaja kalmistul ja asulakohal ning 1920. aastal Artur Spreckelseni (1863–1939) ja 1923. aastal A. M. Tallgreni kaevamised Jägala neoliitilisel asulakohal.

¹¹ Kolmandaks inspeksioonikohaks oli Ämari küla Harju-Madisel, kuid see ei andnud tulemusi ega mõjutanud Indreko edasist uurimistööd.

liitilist asulakohta,¹² siis Reiu jõe suudmealalt Pärnu lähedal, mis oli eriti rikkalik juhuleidude ala alates juba 1901. aastast, kinnismuistiseid ei leitud.¹³ Nende töödega algas väga intensiivne, üle kümne aasta väldanud väljakaevamiste periood, mis tekitas täiesti uue kvaliteedi Eesti kiviaja uurimises. 1931. aastal kaevas Indreko Kivisaare kiviaja kalmistul ja asulakohal ning Siimusaare kiviaja asulakohal Kesk-Eestis, aga ka Ardu nöörikeramika kultuuri kalmistul Põhja-Eestis ja Siiverti mesoliitilise võrgu leiukohal Narva lähedal. Viimastest ilmusid hiljem põhjalikud eriuurimused.¹⁴ 1932. aastal sai Indreko magistriskraadi Võrtsjärve põhjaranniku ja Pärnu jõgikonna kiviaja leide käsitlevate uurimuste eest pealkirja all *Einige der ältesten steinzeitlichen Funde Estlands*¹⁵ ning samal aastal ka püsiva töökoha ülemääralise abiõppejõuna Tartu Ülikoolis.¹⁶

Uurimistöö jätkus nöörikeramika kultuuri vallas kaevamistega Sope kalmistul (1933–34), kuid peamiseks objektiks kujunes Kunda Lamasmägi (väljakaevamised 1933–37) ja keskeks küsimuseks mesoliitikum. Küllap seonduvad just nende probleemide selgitamisega ka uurimisretked Lätisse (1934), Poola, Saksamaale ja Taani (1935–36), Rootsi (1937), Leedusse, Saksamaale, Belgiasse ja Prantsusmaale (1938) ning Nõukogude Liitu (1940).¹⁷ Indreko jätkas samas ka aktiivset publitseerimist. Ilmus kirjutisi nii looduse ja inimasustuse seostest kiviajal kui ka mitmetest hilisema perioodi muististest (Asva ja Iru uurimuste tulemu-

¹² **Richard Indreko.** Der Siedlungsfund von Moksi, Gemeinde Võisiku. // Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1930. Tartu, 1932. S. 197–218.

¹³ **Richard Indreko.** Kaevamis-aruanne Pärnu jõekaldal Reiujõe suu ligidal 9.–11.VII.1929. a. Käsikiri Ajaloo Instituudi arhiivis. Teine inspeksioonikäik ja väikesemahulised väljakaevamised toimusid seal 1938. aastal, kuid taas ei saadud loodetud tulemusi: **Richard Indreko.** Aruanne proovikaevamiste kohta Pärnu jõe kaldal Reiu jõe suudmes 11. septembril 1938. Käsikiri Ajaloo Instituudi arhiivis.

¹⁴ **Richard Indreko.** Ein Hockergrab in Ardu, Ksp. Kose. // Litterarum Societas Esthonica 1838–1938 Liber Saecularis. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused. XXX. Tartu, 1938. S. 185–200; **Richard Indreko.** Kiviaja võrgujäänuste leid Narvas. // Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat. VII. 1931. Tartu, 1932. Lk 48–67.

¹⁵ Lisaks juba eelpool osundatud Moksi asulakohta käsitlevale kirjutisele sisaldas magistritöö ka artikli Pärnu jõe alamjookusu uutest kiviaja juhuleidudest: **Richard Indreko.** Die Funde des Pärnu-Flusses aus der Sammlung von Dr. J. Pajo im Archäologischen Kabinet der Universität Tartu. // Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1931. Tartu 1932. S. 283–314.

¹⁶ **L. Jaanits.** Muinasteadus Tartu Ülikoolis 1920–1940. Lk 26–27.

¹⁷ Indreko esimene teaduslane uurimisretk toimus 1929. aastal Soome.

sed). Olulisemad neist on aga kindlasti eriuurimused Kundast,¹⁸ Eesti neoliitilistest kalmistutest¹⁹ ja populaarteaduslik raamat Eesti mesoliitikumist.²⁰ Lisaks avaldas ta *Ajaloolises Ajakirjas* ülevaateid Arheoloogia Kabineti töödest ja kogude täienemisest.²¹

Indreko oli Õpetatud Eesti Seltsi (1935. aastal juhatuses) ja Akadeemilise Ajalooseltsi liige ning kuulus mõnda aega *Ajaloolise Ajakirja* toimetusse (1939–40).

Läbivaks jooneks Indreko kirjutises on looduskeskkonna ja asustuse vahetõrke selgitamine. Põhimõtteliselt jätkas ta nii juba 19. sajandi teisel poolel Eesti kiviaja uurimise algataja Tartu ülikooli geoloogiaprofessor Caspar Andreas Constantin Grewingki (1819–87) poolt viljelatud uurimissuunda, milles rakendati nii geoloogiat (toona eriti küll mineraloogiat tööriistade kivimite määramisel) kui ka paleozooloogiat. Märkimisväärseimaks tulemuseks selles vallas oli hilisneoliitiliste kivikirveste leeviku ja veekogude seose põhjal tehtud oletused viljelusmajanduse olemasolu ja arengu kohta.²² Arheoloogiliste probleemide lahendamiseks otsis Indreko aga abi teistegi erialade spetsialistidelt.²³ Peamisteks koostööpartneriteks olid palünoloog Paul William Thomson (1892–1957),²⁴

¹⁸ **Richard Indreko.** Vorläufige Bemerkungen über die Kunda-funde. // Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1934. Tartu, 1936. S. 225–298.

¹⁹ **Richard Indreko.** Sépultures néolithiques en Estonie. // Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1933. Tartu, 1935. Lk 202–223.

²⁰ **Richard Indreko.** Eesti ürgaeg. *Elav Teadus* 69. Tartu 1937. 1941. aastal ilmus Soomes sellest ka tõlge *Muinais-Eesti ja sen varhaisin asustus* (Jyväskylä).

²¹ Kuni 1939. aastani ilmusid need kahasse Marta Schmiedehelmiga (1886–1981), hiljem Artur Vassariga (1911–77).

²² **Richard Indreko.** Looduse ja maastiku määrav osa Eesti muinasaegsel asustamisel. // Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat. IX–X. Tartu, 1934. Lk 113–122.

²³ Asva kindlustatud asula materjali interpreteerimisel kasutas ta mitme eriala inimeste abi: savinõudel olevaid tekstiilivajutisi uuris mag. Kurrik ja sõrmejälgi politseiasistent J. Tohver; **Richard Indreko.** Asva linnus-asula. / Muistse Eesti linnused. 1936.–1938. a. uurimiste tulemused. Tartu, 1939. Lk. 29, 36.

²⁴ Thomson, kes oli õietolmu analüüsi üks pioneere, rakendas seda meetodit edukalt ka arheoloogiliste leidude/leiukohtade dateerimisel. Nt: **Paul William Thomson.** Das geologische Alter der Kunda- und Pernaufunde. // Beiträge zur Kunde Estlands. XIV: 1. Reval, 1928. S. 1–11; **Paul William Thomson.** Geologische Datierung archäologischer Funde in Estland. // Fornvännen. Meddelanden från Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 1930. Årgång 25. S. 238–245.

kes tegi Siivertsi võrgujäänuse leiukoha ja Kunda õietolmuanalüüsi,²⁵ geoloog Karl Orviku (1903–81), kes uuris 1935. aastal Lammasmäe kaevamiste ajal Kunda muinasjärve geoloogilist arengut²⁶ ja Johannes Lepiksaar, kes muuhulgas määras Kunda Lammasmäelt ja Asvast leitud loomaluud.

Püügimajandusliku neoliitikumi uurimise algus

1930. aastate lõpul toimus Indreko tegevuses suuna muutus. Kuigi suurem mesoliitikumi analüüs oli alles pooleli ja 1939–40 eraldati talle Eesti Teaduste Akadeemia poolt stipendium teemakohase doktoritöö lõpetamiseks, oli empiirilise materjali hulk ilmselt tema jaoks sedavõrd piisav, et võis välitööd suunata neoliitikumile. Selle esiajaloo perioodi uurimine oli toona väga puudulikus seisus: uurimistööd oli jõutud teha vähe ja kogu senine tegevus oli keskendunud valdavalt neoliitilistele (peaaesjalikult nöörikeramika kultuuri) kalmistutele.²⁷ Kuigi juba 1936. aastal juhatas Indreko proovikaevamisi Kroodi asulakohal, algas intensiivsem tegevus alles 1938. aastal, kui juhuleide järgides inspekteeriti Akalit Emajõe suudmealal ja tuvastati seal neoliitiline asulakoht. Samal aastal leiti asulakihid ka Tamulas ja Villas Kagu-Eestis. 1939. aastal toimusid väljakaevamised Akalis ja sealt lähikonnast leiti veel Kullamäe asulakoht. 1940. aastal kaevas Indreko Lommi asulaid Narva lähedal, aastatel 1942–43 Tamula asulat ja kalmistut ning 1943 Undva asulakohta Saaremaal, samuti teostas mitmeid inspeksioone.²⁸ Kogutud materjali interpreteerimine jäi paraku sõja tõttu pooleli ja ilmus Indreko sulest alles hiljem. Need välitööd panid aga aluse uurimissuunale, mida asus jätkama Lembit Jaanits ja mis jõudis nii nagu Indreko mesoliitikumi

²⁵ **Richard Indreko.** Kiviaja võrgujäänuste leid Narvas. Lk 65; valdavalt refereeritud monograafias: **Richard Indreko.** Die mittlere Steinzeit in Estland. Mit einer Übersicht die Geologie des Kunda-Sees von K. Orviku. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. 66. Stockholm, 1948. S. 26.

²⁶ Orviku uurimuse avaldas Indreko hiljem viites 18 mainitud monograafia osana.

²⁷ Lisaks eelpool mainitud Bolzi, Spreckelseni, Tallgreni ja Indreko enda kaevamistele Kivisaarel, Jägalas, Ardus ja Sopel oli toimunud vaid väheseid tööd: 1926. aastal kaevas Sopel ühe nöörikeramika kultuuri haua läbi Harri Moora ja 1936. aastal uuris ühte rikkalike panustega nöörikeramika kultuuri hauda Ardus Edgar Saadre.

²⁸ 1941. aastal otsis Indreko kiviaja asulakohta Tallinn-Nõmmel ning 1942. aastal Rohel, Maltsaarel ja Heedos.

uurimuski kõrgele rahvusvahelisele tasemele.²⁹

Muutusi toimus muidki. 1936. aastal kadus Indreko ametinimetuse eest viimaks *ülemääraline* ja aasta hiljem sai ta arheoloogia kabineti konserveatori kohta. 1941. aasta mais esitas ta doktoritöö pealkirjaga *Keskmine kiviaeg Eestis*, kuna aga Tartu (Riiklikule) Ülikoolile ei olnud Moskvast toona veel teaduskraadide andmise luba antud, õnnestus töö kaitsmata alles sama aasta detsembris ja siis juba Saksa võimu all.³⁰ 1942. aastast juhatas Indreko Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabinetti ja Muuseumi. 1938/39. ja 1942/43. õppeaastal osales ta ka ülikooli õppetöös.

Rootsi periood

1943. aastal põgenes Indreko Soome kaudu Rootsi. Rootsis töötas ta Stockholmi Riiklikus Ajaloomuuseumis algul arhiivitöölisena ja stipendiaadina (alates 1947) ning 1955. aastast antikvaarina. Indreko osales mitmete pagulasorganisatsioonide, sh Balti riikide sõjapõgenike abistamisega tegeleva *Baltiska Humanistiska Förbundet*³¹ töös. Kui 1951. aastal loodi õppe- ja teadusasutus Eesti Teaduse Instituut,³² sai Indrekost selle professor ja esimene juhataja.³³

Vahepeal soikunud uurimistöö hoogustus ja alates 1945. aastast asus ta taas publitseerima. Lisaks vahetult enne sõda ja sõja ajal kogunenud andmete avaldamisele³⁴ ilmus 1948. aastal viimaks mahuka mono-

²⁹ Tamulast valmis Jaanitsal 1948. aastal ülikooli lõputöö ja Emajõe suudmeala muististest (eriti põhjalike välitööde objektiks olnud Akali põhjal) 1954. aastal kandidaadiväitekiri.

³⁰ **Lembit Jaanits.** Nõukogude Eesti arheoloogia Tartu-periood. // Muinasaja teadus. I. 1991. Lk 21.

³¹ **Bernard Kangro.** Eesti Rootsis. Ülevaade sõnas ja pildis. Lund, 1976. Lk 81, 83.

³² See loodi Eesti Teadusliku Seltsi juurde algul nime all Eesti Rahvuslike ja Kodumaiste Teaduste Instituut; 1953. aastal muudeti nimi Eesti Teaduslikuks Instituudiks.

³³ **B. Kangro.** Eesti Rootsis. Lk 203–204.

³⁴ **Richard Indreko.** Märkmeid Tamula leiu kohta. // Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, XLV. 1945. S. 26–43; **Richard Indreko.** Bemerkungen über die wichtigsten steinzeitlichen Funde in Estland in den Jahren 1937–1943. // Antikvariska Studier. III. Kungliga Vitterhets Historie och Antivitetens Akademiens Handlingar. Stockholm 1948. S. 291–315.

graafiana ka Indreko doktoritöö.³⁵ Tema hilisemas mitmekülgses teadusproduktioonis on tähtsaimad kaks monograafiat: ennekõike raamat *Mesolithische und frühneolithische Kulturen in Osteuropa und Westsibirien*, mis ilmus alles pärast Indreko surma³⁶ ja *Steingeräte mit Rille*.³⁷ Mitmetes kirjutistes käsitles ta Eesti kiviaja elanike ja ka laiemalt soome-ugrilaste päritolu,³⁸ mis on kultuurajaloolise paradigma klassikaid ning tänapäeval taas aktuaalne kui varase ja läänest lähtunud soomeugri rände hüpotees. Lisaks koostas ta ka piirkondlikke esiajalugusid³⁹ ning pööras tähelepanu kiviaja kunsti(kultuse-) esemetele.⁴⁰

Küllap jäid veel paljud planeeritud tööd pooleli ja ideed realiseerima, kui Indreko 10. märtsil 1961 vaid 61-aastase mehena manala teele asus. See oli raskete kaotuste aasta eesti teadusele, mil traagiliselt hukkus ka arheoloog, etnograaf ja ühiskonnategelane Eerik Laid ning suri folklorist ja usundiloolane Oskar Loorits.

³⁵ **R. Indreko.** Die mittlere Steinzeit in Estland.

³⁶ **Richard Indreko.** Mesolithische und frühneolithische Kulturen in Osteuropa und Westsibirien. // Antikvariska Serien. 13. Kungliga Vitterhets Historie och Antivitetens Akademiens Handlingar. 1964. Indreko allkirjastas käsikirja eessõna 10. märtsil 1961, üheksa päeva enne oma surma.

³⁷ **Richard Indreko.** Steingeräte mit Rille. / Antikvariska Serien. 4. Kungliga Vitterhets Historie och Antivitetens Akademiens Handlingar. Stockholm, 1956.

³⁸ **Richard Indreko.** Eesti rahva asumisest tema kodumaale. // Kodukolle. [Stockholm] 1946. 6. Lk 10–12; **Richard Indreko.** Soome-ugrilaste päritolust ja asualast. // Virittäjä. [Helsinki] 1947. 3. Lk 314–323; **Richard Indreko.** Origin and Area of Settlement of the Fenno-Ugrian Peoples. // Scholar. I. Estonian science in exile. Heidelberg, 1948. 24 pp; **Richard Indreko.** Kunda kultuuri päritolust. // Minevikust tulevikku. EÜS Põhjala koguteos. LXX. Stockholm, 1954. Lk 118–145.

³⁹ Esimene lokaalesiajalugu Viljandimaa muinasajast ilmus juba 1935. aastal koguteoses *Viljandimaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus*. Rootsia elades kirjutas ta Lundis ilmunud mitmeosalises üldteoses *Meie Maa* veel Pärnu- (1956), Valga- (1957) ja Võrumaa (1957) muinasajast.

⁴⁰ **Richard Indreko.** Einige Bemerkungen über die Idole der kammkeramischen Kultur. // Aphophoreta Tartuensia. Stockholm, 1949. S. 129–139; **Richard Indreko.** Björnhuvudyxan från Virkvarn. // Fornvännen. 5–6. Stockholm, 1950. S. 342–352; **Richard Indreko.** Eine Knochenfigure aus Åloppe. // Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia. II (1950–1954). Stockholm, 1955. S. 47–56; **Richard Indreko.** Die Idolanhänger – Amulette. // Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 58. Helsinki, 1957. S. 61–79.

Indreko teaduspärand

Alustades tööd, millest olid vaid põgusad ja katkelised algmed ning puudus ka otsene järjepidevus Grewingkiga, pidi Richard Indreko kiviaja uurimise Eestis praktiliselt alles rajama. Õppida oli vaid naabermaade kogemustest ja oma välitöödest ning kasvada tuli läbi enese kirjutiste. Nii hoomab tema töödes pidevat küpsemist ja arengut, mida iseloomustamaks laenan Tallgreni lause ajaloolase ja arheoloog professor Richard Hausmanni (1842–1918) uurimuste kohta: *...ja neist võib näha, kuidas ta ühes oma ülesannetega areneb, kuidas ta pilk tüüpide kohta ikka kindlamaks saab, kuidas ta juurdlused muutuvad ikka selgemaks ja mitmekülgsemaks, kuna ta isandaks saanud oma materjali üle.*⁴¹

Richard Indreko visa ja tulemuslik töö tõstis Eesti kiviaja uurimise sootuks uuele tasemele ja seda mitte ainult võrdluses varsema kohaliku asjakohase toiminguga, vaid ka laiemas Euroopa teaduskontekstis. Arheoloogilise ainese võrdlev uurimine, järjekindel ning oskuslik tüpoloogilise meetodi kasutamine ja loodusolude arvestamine asustust kujundava tegurina, teevad Indreko mitmed tõlgendused tänini vettpidavateks. Suurim panus on aga kindlasti mesoliitikumi asustuspildi loomine arvestades kõiki sellel ajal teada olevaid Eesti kinnis- ja irdmuistiseid ning naabermaade ainet. Muuhulgas näitas ta senise kiviaja varasema osa kak-sikjaotuse (*luu- ja tulekivikultuur*, vastavalt Kunda ja Võisiku nimeline etapp) ekslikkust ja sidus selle ühtseks arheoloogiliseks kultuuriks. Mesoliitikumi uurimises omakorda on tähtsaimaks Kunda Lammasmäel korraldatud tööd. Need mahukad väljakaevamised andsid keskmise kiviaja teadmiste lõviosa praktiliselt kuni 1960. aastate lõpuni 1970. aastate alguseni⁴² ning muutsid selle asulakohta omalaadseks Eesti kiviaja sümboliks.

Loomulikult kannavad tema kirjutised oma ajastu pitserit ja nii mõneski küsimuses on tänapäevane kiviajakäsitlus Indreko omast kardinaalselt erinev. Praeguselt *mättalt* vaadates on eriti häirivaks arheoloogilise ainese esinduslikkuse tohtu ülehindamine. Otsimata viga arheo-

⁴¹ **Aarne Mikaël Tallgren.** Richard Hausmann arheoloogina. // Ajalooline Ajakiri. 1922. 2. Lk 57.

⁴² 1960. aastate esimesel poolel uuriti L. Jaanitsa juhtimisel mitmekihilist kiviaja asulakohta Narva Joaorus ja 1960. aastate lõpust kuni 1970. aastate keskpaigani Pulli varamesoliitilist asulakohta.

loogiliste välitööde piiratuses, mis tekitas olukorra kus üle 97 protsendi 1930. aastate alguseni leitud kiviaja esemetest kuulus perioodi lõppu, pidas ta hoopis ekslikuks toonasel tasemel igati põhjendatud geoloogilist kronoloogiat.⁴³ Küllaldaselt on põhust kahelda ka kultuurajaloolise minevikukäsitluse kohase arheoloogilise kultuuri mõiste ja etnose samastamises. See on aga tagantjärele tarkus, millise kriitikaga peavad arvestama ju ka kõik praegusedki uurijad. Ilma Richard Indrekota ei oleks Eesti kiviaja uurimine see mis ta praegu on. Kuigi ei olevat olemas asendamatuid inimesi, on arheoloogias kui sügavalt subjektiivses teadusharus iga uriija isikupära tooni andev osa teadusloomes.

⁴³ **Richard Indreko.** Kiviaja kronoloogia küsimusi. // Ajalooline Ajakiri. 1932. 4. Lk 177–191.

Professor Boris Meissner – 85. Mees, kes kannab Eestit südames

Peeter Järvelaid

Boris Meissner, kes sai 10. augustil 85-aastaseks, on kahtlematult Eesti-
ga seotud inimestest ajalooline. Ta on oma tegevuse eest kõrgelt tunnus-
tatud nii Eestis kui kogu Euroopas.¹ Seetõttu tundub, et Pärnus ranna-
kivilidel istumine on heaks endeks igale noorele Eesti inimesele, et saatus
kord seal istunu ja unistanu laia maailma viib ja talle pealegi veel ka või-
maluse annab end seal täiel rinnal teostada. Seda peetakse küll müüdi-
ks, kuid ajalugu näitab, et mitmete tuntud inimeste elukäigud on seda kor-
duvalt tõestanud. Veelkordne kinnitus sellele loole on ka Kölni Ülikooli
emeritprofessori ja Tartu Ülikooli audoktori Boris Meissneri lugu.

Professor Boris Meissner kuulub nende vanade tarkade meeste hul-
ka, kes võivad tänase maailma väiklastele trügimistele ja nügimistele
vaadata stoilise rahuga. Tema poolt teaduses² ja diplomaatias tehtu on
harvaesinevalt mitmepalgeline ja särav.

Pihkvas sündinud, 1917. aastal isata jäänud Boris põgenes bolševike

¹ Eesti Vabariik autasustas Meissnerit 1995. aastal Maarjamaa Ristiga; Saksamaa on Boris Meissnerile omistanud kõrgeimad autasud, mis suurel tõenäosusel saadud: *Bundesverdienstkreuz 1. Klasse* (1979), *Grosses Bundesverdienstkreuz* (1985), *Grosses Bundesverdienstkreuz mit Stern* (1996); 1976. aastal annetati talle ka Rootsi Kuningriigi Põhjatähe ordeni 1. järk (*Königlich Schwedischer Nordsternorden 1. Klasse*).

² Põhjalik biograafia Meissneri kohta on ilmunud viimati Saksamaal: Lexikon deutschbaltischen Wissenschaftler. Hrsg. von B. Filaretov. Köln, 1994. S. 182–194. Boris Meissneri poolt aastatel 1947–84 publitseeritu kohta vt: Sowjetsystem und Ostrecht. Festschrift für Boris Meissner zum 70. Geburtstag. Hrsg. von Georg Brunner, Theodor Schweisfurth, Alexander Uschakow, Klaus Westen. Berlin: Duncker & Humblot, 1985. S. 848–886. Selles ei kajastu Meissneri poolt koostatud eksperthinnagud, samuti retsensioonid ega ka ajalehtedes avaldatud artiklid; aastate 1985–95 kohta vt: Vom Sowjetimperium zum eurasischen Staatensystem. Die russische Aussenpolitik im Wandel und in der Wechselbeziehungen zur Innenpolitik. Ausgewählte Beiträge von Boris Meissner. Berlin: Duncker & Humblot, 1995. S. 355–368. Aastatel 1947–53 Meissneri poolt koostatud eksperthinnagute kohta on olemas bibliograafia (25. Jahre Forschungsstelle für Völkerrecht und ausländisches Recht. Hamburg, 1971), mis pole kahjuks ka täielik, sest selles ei kajastu hiljem trükitud avaldatud arvamused.

vägivalla eest emaga Eestisse.³ Elama asusid nad Pärnusse (elukoht Rüütli tn 8). 1932. aasta juunis lõpetas ta õpingud Pärnu Kooliseltsi saksa era-ühishumanitaargümnaasiumis (õppis humanitaarharus) ja sama aasta 23. augustil esitas avalduse Tartu Ülikooli rektorile sooviga jätkata õpinguid õigusteaduskonna majandusteaduse (kaubandusteaduslikus) osakonnas.⁴ Nii sai B. Meissnerist 1939. aastani tartlane. Ta elas tollast üliõpilaselu ja sarnaselt edasipüüdlikele tudengitele

osales ka üliõpilastööde konkursil – 1. detsembril 1935 omistati talle majandusajaloolise uurimuse *Eesti siseturu kauba vajadus ja tööstuslik areng 18. sajandi teisel poolel* eest kolmas auhind.

Tartu periood kujunes Meissneri elus üheks päikeselisemaks. 25. oktoobril 1935 lõpetas ta õigusteaduskonna majandusteaduse osakonna,⁵ sai sobiva töökoha ja jätkas samas õpinguid õigusteaduskonnas.

Kuid paraku sai 1939. aastal Meissnerist taas põgenik,⁶ seejärel tuli süüa sõdurileiba ja pärast sõda inglaste juures vangipõlve kanda. Kogu eluks jäid B. Meissnerile meelde tema professorite Ants Piibu ja Jüri Uluotsa⁷ isiksu-

³ F. Meissner oli poja sündimise ajal Pihkva ringkonnakohtu kohtu-uurija. EAA. 2100-1-8995. L 55. Kirjanduses märgitakse Boris Meissneri isa kohta, et ta oli Pihkvas kohtunik või ka prokurör. Vt nt: **Cornelius Hasselblatt**. Boris Meissneri fenomen. // Akadeemia. 1995. 7. Lk 1383–1385.

⁴ EAA. 2100-1-8995. L 2.

⁵ Samas. L 24.

⁶ 13. oktoobrist 1939 on olemas Boris Meissneri avaldus Tartu Ülikooli rektorile, et Tartu Ülikool väljastaks talle majandusteaduskonna diplomi ja õigusteaduskonnas õppimist tõendavad dokumendid, sest ta lahkub sakslasena jäädavalt Eestist. (EAA. 2100-1-8995. L 53). Posenis töötas ta baltisakslasest prof Erik von Siversi juures ja Breslaus teise baltisakslase, ka Tartu (Jurjevi) ülikoolis tegutsenud tuntud riigi- ja rahvusvahelise õiguse professori Axel Frh. von Freytag-Loringhoveni juures. Vt ka: **Rein Helme**. Ühest Eesti iseseisvuse taastajast. // Eesti Aeg. 1995. 9. august. Lk 6.

⁷ *Als Schüler von Uluots, dem ich besonders verbunden war...* (B. Meissneri kirjas prof Peeter Järvelaidile 11. jaanuarist 2000).

sed ja nende mõtted Eesti õiguslikust järjepidevusest. Seetõttu oli tal 1939. aastal Eestist lahkudes kaasa võtta nii Tartu Ülikooli lõpudiplom kui armastus *alma mater* ja Eesti vastu.

B. Meissnerit austavad kolleegid kui meest, kel kõrge teaduslik renomee ja meelekindlus jääda oma Eesti armastusele truuks ka ajal, kui ta kuulutati Nõukogude Liidus sisuliselt *persona non grata*ks ja tema raamatud keelati kogu impeeriumis. Teda kui teadlast ja eksperti on alati iseloomustanud oskus näha ka kaasaegsete protsesside mõistmises vajadust vaadata esitatud küsimustele ajaloolisest vaatevinklist.

Tänaseks on B. Meissner juba ammu läbinud ajaloo kvaliteediproovi kõige kõrgemal tasemel. Meissneri poolt 1955. aastal Hamburgi Ülikooli juures prof Rudolf Launi juhendamisel kirjutatud doktoriväitekirja *Die sowjetische Intervention im Baltikum und die völkerrechtliche Problematik der baltischen Frage*,⁸ on jäänud seni parimaks ilmunud teaduslikuks tekstiks, mis analüüsib seda ebaõiglust, mida N Liit Eesti Vabariigi kallal toime pani. Boris Meissner märgib ise, et lõpetas oma doktoriväitekirja teksti 1954. aasta mais, üheks nõutavaks väliseksperdiks (oponendiks) oli sel ajal Hamburgi Ülikooli professorina tegutsenud Paul Johansen. Temalt saadud positiivse arvamuse järel toimus 13. juunil 1955 õigusteaduskonnas suuline doktorieksam. Raamatu trükiks ettevalmistamise käigus lisas B. Meissner ka vahepeal ilmunud kirjanduse.

Paljud kaasaegsed on prof Boris Meissneriga tutvunud rahvusvahelistel riigiõiguse, rahvusvahelise õiguse või siis Ida-Euroopa konverentsidel. Alati saabub ta konverentsidele koos šarmantse ja noorusliku abikaasa Irene'ga, kes kindlakäelise autojuhina astub tavaliselt välja nende tumeda Mercedese juhikohalt. Muuseas, Irene räägib senini säravalt puhast eesti keelt, mille ta õppis ära naabritüdrukutega mängides. Juba pool sajandit on Boris ja Irene kõikjal koos olnud, nii Moskvas Saksamaa saatkonda üles ehitades, Kielis ja Kölnis⁹ instituute¹⁰ rajades või siis

⁸ **Boris Meissner.** Die sowjetische Intervention im Baltikum und die völkerrechtliche Problematik der baltischen Frage. Hamburg, 1955. 347 S. 1956. aastal ilmus Kölnis B. Meissneri doktoridissertatsioon uuesti pealkirja all *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht*.

⁹ Kieli Ülikoolis tegutses prof Meissner Ida-Euroopa ja Venemaa temaatika uurimisel ühel ajal koos Eestiga seotud ajaloo-professori Georg von Rauchiga. Nad olid omavahel arutanud ka Ida-Euroopa ajaloo ja Ida-Euroopa õiguse instituutide ühendamist üheks suuremaks instituudiks, kuid see jäi Kieli ülikoolis paraku vaid üheks mõttesähvatuks. Küll realiseeris B. Meissner selle idee juba Kölnis.

Göttingenis¹¹ Ida-Euroopa (sealhulgas muidugi ka Baltikumi) uurimist toetavaid institutsioone ja ajakirju asutades ja elus hoides¹² või siis ka 1996. aastal Tartus oma koduülikoolilt audoktori tiitlit vastu võttes.¹³

Boris Meissner on rõõmsameelne ja optimistlik tegudeinimene. Tema peas keerlevad ikka ja jälle uued ideed. Temas on säilinud usku-matu vaimne energia korraldada rahvusvahelisi konverentse ka oludes, kus paljud nooremad raskusi kartes loobuvad. Ta on läbi ja lõhki tegu-de inimene, kel olnud alati julgust oma unistusi teoks teha, olgu selleks siis kasvõi eelmisel aastal koos abikaasaga täideviidud ammune unistus veeta nädal Pärnus, et vaadata üle lapsepõlvepaigad. Seal oli tal võimalus mõelda ka oma lapsepõlvesõbrale Paul Keresele, kellega oldi koos kunagi paarismängus üle Eesti silmapaistev tennisepaar.

12. augustil 2000 tähistati Boris Meissneri sünnipäeva Teise maail-masõja järel Saksamaa taassünnile riigi pealinnana kaasa aidanud, täna maailmamuredest vaikseks jäänud Bonnisis, kus kohal olid ka tema roh-keid õpilased,¹⁴ tänased professorid ja suurte instituutide direktorid (näi-

(tollase Saksamaa pealinna Bonni läheduses asuva instituudi töötajate ekspertarva-musi vajas pidevalt Saksamaa valitsus ja eelkõige välisministeerium), kus talle endale ja tema poolt juhitavale laia profiiliga tegutsevale instituudile loodi uuringuteks suurepärased tingimused. Vt ka: **Otto Wolff von Amerongen**. 30 Jahre Institut für Ostrecht der Universität zu Köln. // Osteuropa Recht. 1994. Heft. 3. S. 155–156; **Boris Meissner**. Ida-Euroopa uuringute areng ja struktuur Saksamaal. Aulaloeng. 8. mail 1996. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998. Lk 42–43.

¹⁰ Aastatel 1947–53 oli Meissner idareferendiks uurimisasutuses nimega *Forschungstelle für Völkerrecht und ausländisches öffentliches Recht*, mis tegutseb ka täna, kandes nime *Institut für Internationale Angelegenheiten* ja on üks mainekaimaid Hamburgi Ülikoolis.

¹¹ Vt: Göttinger Arbeitskreis: 50 Jahre Göttinger Arbeitskreis e.V. Hrsg. von Boris Meissner und Alfred Eisfeld. Göttingen, 1998. (Der Göttinger Arbeitskreis, Veröffentlichungen nr. 473).

¹² Boris Meissner on olnud mitmete Ida-Euroopa temaatikale pühendatud ajakir-jade sünni juures, kuid üks südamelähedasemaid on talle olnud juura temaatikat puudutav *Osteuropa Recht*.

¹³ 1996. aastal külastas Meissner Tartu Ülikooli, pidades siin loengu õigustea-duskonnas ja ka aulaloengu (vt: Raamatukingitus professor Boris Meissnerilt. // Universitas Tartuensis. 1996. 10. mai), mis on avaldatud eesti- ja saksa keeles: **B. Meissner**. Ida-Euroopa uuringute areng ja struktuur Saksamaal. Aulaloeng 8. mail 1996. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 1998. 60 lk.

¹⁴ Boris Meissneri õpilastest on jõudnud ise professoriteks Georg Brunner (Köln), Klaus Westen (Berliin), Otto Luchterhand (Hamburg), Theodor Schweisfurth (Frankfurt Oderil), Hacker (Regensburgis).

teks Georg Brunner Kölnis, Otto Luchterhand Hamburgis) aga samuti paljud olulised inimesed Saksamaa diplomaatilisest ja poliitilisest koostööst. Pole ka ime, sest Boris Meissner on alates kantsler Konrad Adenaueri võimuloleku ajast kuni tänase päevani olnud Saksamaa valitsuse nõunik. Eriti on tema nõu vajatud aegadel, kui Saksamaa pidas raskeid läbirääkimisi Nõukogude Liidu ja tema õigusjärglase Venemaaga. Rahvusvahelise õiguse ajalukku läheb Saksamaa ühinemisel Meissneri nimi ka ettepanekuga, nimetada see leping *suureks lepinguks*,¹⁵ mis aitas läbirääkimiste protsessi alustada.

Teenides Saksamaad, pole aga Meissner kunagi unustanud, kus on tema kodumaa. Päev enne oma sünnipäeva peetud jutuaajamises küsisin temalt, mida ta sooviks Eesti rahvale. Vastusena ütles 1953. aastast aktiivselt poliitikas ja diplomaatias tegutsenud *dr. dr. h. c.* Boris Meissner, et kuna Eesti geopoliitiline asend on seotud paratamatult ebakindlusega, soovib ta momendil väga soodsat positsiooni arvestades Eestile kiiret Euroopa Liidu liikmeks saamist, samuti aga ühinemist NATO-ga. Tunnustatud Ida-Euroopa ekspert arvab ta, et viimane eesmärk on kindlasti võimalik, kuid tänaseid trende arvestades kulub paratamatult selleks enam aega kui esimese ülesande saavutamiseks.

Eestit kannab ta endiselt südames.

Palju õnne!

¹⁵ Vt: Deutsche Einheit. Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/90. München, 1998. S. 154.

Summaries

Hermann Martin Asmuss – the First Zoology Student of Tartu University

Hermann Martin Asmuss (1812–1859) was the first student of natural sciences of the University of Tartu who majored in zoology. The life and scientific activities of Asmuss were a series of failures – he could have realised all his potentials for becoming the first paleontologist of the Academy of Sciences of St Petersburg as well as the first zoology professor of Tartu University yet he remains in the history of Tartu University as its first zoology student.

In the summer of 1835, a having newly defended his PhD dissertation in Königsberg, Asmuss began, at the request of the deputy director of the Tartu University Zoology Museum Friedrich Parrot, to bring into proper order the collection of the museum that, up to that time, had lacked a competent manager and had survived a fire. The University Council appointed Asmuss as an unsalaried assistant to the director of the Zoology Museum. Tartu University was in need of a lecturer in zoology since the subject had so far been lectured on at a part-time basis by botanists or physiologists. However, his taking of the lecturer's position was deterred by the doctor's degree, conferred on Asmuss in Königsberg, but not effective in Tartu. After a hurriedly presented *venia legendi*, so as to obtain the right of lecturing, Asmuss began delivering lectures as a private docent of zoology already in the autumn term of 1835.

In 1836, under the tutelage of the manager and academic of the Zoology Museum of St Petersburg Academy of Sciences Johann Friedrich Brandt and zoologist Karl Ernst von Baer, Asmuss was offered a possibility of applying for the position of an adjunct of St Petersburg Academy of Sciences. However, Asmuss could not complete a research paper on Livonian fossils, necessary for obtaining the post and so by 1841 his prospects for the position in St Petersburg failed for good. After defending his MSc thesis (1857) he was elected as zoology professor extraordinary in Tartu. Asmuss was never elected to the post of professor in ordinary because it presumed the defence of doctoral dissertation. In 1843 Adolf Grube was elected the first zoology professor of Tartu University.

The only published research work by Asmuss in the field of paleon-

thology, dealing with the exploration of Devonian *Placodermi* is of permanent value, contributing to their systematics. His collection of *Placodermi* is a pride of the University Zoology Museum, Asmuss sent plaster castings of *Placodermi*, found in the caves of Aruküla, to various European science museums, incl. the Zoology Museum of St Petersburg Academy of Sciences, the British Museum, the British Society of Geology and also to Louis Agassiz. In this way the research results, obtained by Asmuss, became a part of the world science not through the writings by Asmuss himself but via the writings by Louis Agassiz et al.

Erki Tammiksaar (1969) PhD

General Corps of the Republic of Estonia in 1918–1940. An Attempt of a Pilot Analysis

In this paper Ago Pajur is going to complete the pilot study of the staff, formation and destiny of the general corps of the Republic of Estonia (1918–1940) through the occupations that was begun in the previous number of the *Historical Journal* (*Ajalooline Ajakiri*). 38 men are under observation, the criteria of selection being their active service in Estonian defence forces during the first period of independence (1918–1940). 14 of the generals of the Estonian Republic came from the province of Estonia (North-Estonia) and 21 from the Livonian province (South-Estonia), the majority of them (28) originated from the peasantry. All would-be generals were born in the second half of the 19th c., many of them in the 1880s. General education of the persons under observation extended from higher primary to vocational and higher education, by their military training the future generals were divided into staff officers (20), reserve ensigns (2), war-time (i.e. through an abridged training) ensigns (10) and medical officers (6). The staff officers had been provided a thorough training for officers in military educational establishments, i.e. in cadet or military schools before the outbreak of the WW I already. The majority of the generals-to-be (14 men) obtained the first rank of an officer only in the first decade of the 20th c. Among the educational establishments the Vilno (Vilnius) Cadet School dominated overwhelmingly: 11 generals of the

Estonian Republic were educated there. 13 men got their first battle experiences at the Russian-Japan war, almost in a body they fought in the WW I and the Estonian War of Independence. In the Republic of Estonia the first to be promoted to major generals were Andres Larka (the commander of the Estonian Army) from lieutenant-colonel as well as the colonels Ernst Põdder (the commander of the First Estonian regiment) and Aleksander Tõnisson (the brigadier). In the course of the War of Independence the rank of generals was supplemented by commander-in-chief Johan Laidoner and his chief of staff Jaan Soots as well as the commander of naval forces Johan Pitka. One of the preconditions of promotion in service was the acquisition of higher military education. It became possible either in the Higher Military School which started its work in Tallinn in 1921 or in a respective educational establishment abroad.

On the legal level the ranking of generals was first dealt with in December 1922. Although the career enactment of the officers of the Defence Forces, passed in 1924, regulated the competence of the government of the republic in promoting from officers to major generals, lieutenant generals and rear admirals but as far as the rank of the general was concerned the 1922 regulation remained in force, in line with which the promotion to general was possible only in times of war or for special services to one's country. In 1938 the then state-holder K. Päts claimed his right to bestow the ranks of lieutenant general and general and so on 24 February 1939 (the 21st anniversary of the Republic of Estonia) the president bestowed the highest possible rank – general – to Commander-in chief J. Laidoner.

On the average it took Estonian officers 21 years in service to attain the rank of major general. On the one hand, however, Johan Laidoner (14 years), Jaan Soots and Johannes Orasmaa (both 15 years) could be mentioned as exceptions, on the other hand, there are also Aleksander Pulk (28 years) and Rudolf Reiman (30 years) . All the generals of the Republic of Estonia began their military career in the army of the Tsar and thanks to their participation in military actions were faster promoted than would have been possible in peacetime. During the period before the WW II (1920–1939) 17 generals broke their service. 14 of them retired and the other 3 died when in active service. At the outbreak of the WW II three more generals retired, but Soviet occupation after the bases were set up became fatal to all generals in active service,

more than a half of Estonian generals either died or were killed in Soviet prison-camps.

Ago Pajur (1962), PhD, is a Docent at the Chair of Estonian History of Tartu University.

Globetrotter Elmar Kõiv

Director of research of the History Museum of Tartu University Ken Kalling (1963, *MA*) introduces exploring expeditions of Elmar Kõiv (1899–1961), a man of Estonian origin, to Mongolia and China in the years 1921–1938. In the tumult of revolution, Elmar Kõiv, an expert in trucks and transportation as well as a person deeply interested in literature and photography, started for China from St Petersburg – in 1918, after he had helped to evacuate a Russian motor depot from Pskov, he was offered as a reward a free-of-charge travel to any point of destination he fancied. Kõiv chose the Far East. In Mongolia Elmar Kõiv participated in several research and commercial expeditions as a truck driver and technician. As his participation in a seven-month expedition through the Gobi Desert from Hailar to Tuvaland by two female travellers, missionaries and authors Francesca French and Mildred Cable in 1928 as well as in the expedition organised by Russian Professor Palõnov and other undertakings of the Mongolian Research Committee are worth mentioning. During his Mongolian period Elmar Kõiv's commercial expeditions were mainly related to transporting goods in interior and exterior Mongolia, between Mongolia and China. One of the most noteworthy events among Elmar Kõiv's undertakings was his participation in the American *Oppenheimer Casing Co* expedition with five trucks to Eastern Turkestan, with a purpose of buying up cattle intestine for the (American) sausage industry. The expedition took place in 1933–1935 and for the Estonian history of culture it is significant that during the whole undertaking Elmar Kõiv was keeping a diary, took thousands of photographs and by means of his 16 mm camera shot a film titled *Sõit autodel läbi Gobi kõrbe* (A Journey on Trucks Through the Gobi Desert).

The History of the Deportations of Estonians in the Archives of Tomsk

The research into Soviet mass repressions have been slowed down by the scantiness of original sources: the archival materials are either destroyed or they are kept in fragments in Russian archives; their use is also hindered by deficient information system and poor physical state or restrictions imposed on the materials due to discreet personal data in them. The expedition organised by the Estonian National Archives and the Chair of Archival Studies of Tartu University to Tomsk indicated that the Archives of the Department of Internal Affairs of the Tomsk Oblast are a positive exception. The information system of the Tomsk Archives is absolutely alphabetic so it did not let follow the instructions to destroy the records of various categories (the records of Estonians, deported in the 1930s, should have been destroyed in 1958, of those, deported in 1941, in 1964, etc). We found out the records of 1750 Estonians or Estonian citizens (substantially family records that usually contain data about the course of life of 4-5 persons), they also contained surveillance records, prisoners' camp records et al. The materials found form the following substantial series:

1. Records of the Estonians, repressed in Estonian villages of Russia in the 1930s;
2. Records of the Estonians deported on 14 June 1941;
3. Records of the persons of German origin in 1945;
4. Records of the victims of the 1949 March deportation;
5. Records of the Estonians from outside Estonia who were deported (or sent into exile) after the WW II;
6. Records of Jehovah's Witnesses, deported from Estonia in 1951.

The clarification work was based on a database gathered earlier on the deported persons as well as on onomastic follow-up checking. The work was aggravated by a large number of mistakes due to repeated rewritings and alphabetical incompatibility but also an intentional Russification of names (Andres → Andrei, Tõnu → Anton, Jaan → Ivan, Gottlieb → Bogdan etc.) as well as a definite overlapping of family names of different nationalities: numerous Estonian-looking names turned out to belong to Germans, Moldavians etc.

Personal files contain detailed data about the earlier course of life of the repressed and his/her family members. There are diplomas, reports,

birth, marriage and death certificates of different dates, overviews of a person's lineage, circle of friends and acquaintances, social activities and rewards. In pressing charges Soviet occupation authorities made an extensive use of archival records of the institutions of the Republic of Estonia.

The other half of the data is concerned with the life in Siberia. An extraordinary attention was paid to the persecution of the deported persons who tried to escape, public and secret surveillance, the checking of the presence of the deported persons by special commandant's offices, various reports on the state of mind of the deported, summaries of per-lustrated letters etc.

There are interrogation records and sentences passed in Siberia. An ordinary part of the archival records contains the data about the location and relocation of the deported persons, mobilisations to various jobs (working in the woods, floating logs on Siberian rivers, mining). Notwithstanding restrictions, the deported persons found ways for inside-oblast migration: they tried to move from distant villages to centres of village communities and districts, from there to the centre of the oblast. The authorities noticed the Estonians' unquenchable thirst for education, the young use opportunities to go to tractor-drivers', combine-drivers' and electricians' courses, to technical schools and even universities. All this created in the authorities an illusion of the adaptation and final integration into Siberian economic life by the deported.

There are essential gaps in the data, particularly from the period 1941–1947. A mass starvation to death of the deported persons (especially in 1942) is documented at haphazard, those who died were at the beginning of the 1950s still searched for by the KGB both in Siberia and Estonia. The death rate was proportional to the distance of location from the centre of the oblast. In the course of arranging the documentation in 1947 no 16-year-old children had been registered on the lists of the deported persons so it was used to send children back to the native country. Part of them were arrested again and sent back to Siberia.

Part of the records were damaged (the paper turned yellow and breakable; dispersed and faded texts written in low-class ink or pencil, faded and darkened photographs with an uncoiled emulsion layer). There were also letters written between the lines in newspapers (or pages torn from books) produced from low-quality paper. The photographs in records were fixed by iron nails, far oxidised to date.

The value of the found archival records for research work is going up thanks to the existence of abundant published background material. Under the guidance of Professor Boris Trenin and author Vadim Mak-shejev numerous documents, related to the present subject-matter from other archives of Tomsk Oblast, have been published.

Aadu Must (1951) is professor of the Archival Studies of Tartu University and editor-in-chief of the Ajalooline Ajakiri (Historical Journal).

The State of Written Records

The overwhelming amount of information created, or related to it, in the Estonian cultural area is preserved in written form. The obsolescence and damage done to written records has become an important problem all over the world. As is known, in Estonia investigations into the state of written records was started in the library of Tartu University at the beginning of the 1980s. In December 1998 a subproject of the first Estonian joint project THULE for guaranteeing the preservation of inventories of books at scientific libraries was launched with the aim to find out more badly damaged collections. Four main Estonian libraries that are concerned with the preservation of the printed heritage are involved: the Estonian National Library, the Library of Tartu University, the Academic Library and the Archival Library of the Estonian Literary Museum. Estonian printed heritage was treated as a united collection, not depending on its physical location. Statistically it was based on a systematic choice. In each publication the states of the paper, the leaf attachment and binding were assessed separately. Physical-chemical properties of paper were tested by folding it and measuring its pH. Additionally, some publications were subjected to tests of material. In most cases Estonian book is characterised by s.-c. modern paper and binding since about 90% of Estonian national publications began their appearance in and after the 1920s. In the period 1950–90 68% of the titles were issued. Results of the research indicated that the state of Estonian printed heritage is poor and a very large part of titles is in an immediate danger of physical ruin.

Kurmo Konsa (1965), MA, MSc, lecturer of the Chair of Archival Studies of Tartu University.

Reviews and Introductions

Professor of politology of Tartu University **Kaido Jaanson** provides an analysis of Andres Kasekamp's monograph about the position of the movement of participants in the Estonian War of Independence against the Estonian political background in the 1930s. The book *The Radical Right in Interwar Estonia*. London: Macmillan Press Ltd, 2000. 218 pp. was written on the basis of A. Kasekamp's PhD dissertation, defended in 1996.

Miscellanea

A joint project which had been launched in 1998 as a result of the partnership between the Estonian Society of History Teachers and the Latvian Society of History teachers *Euroclio – Tagasivaade minevikku – erinevad vaatenurgad* (Euroclio: New Ways to the Past) was completed in November 2000.

The objective of the project was to write a handbook for history teachers and carry out educating courses to introduce the material gathered. An overview of the course of the project and activities in this connection is given in the column for history teachers by the specialist of the Ministry of Education **Mare Oja**.

On 6–13 August 2000 the 19th *International Congress of Historical Sciences* took place in Oslo. A short survey about the presentations and events at the congress is given by the only Estonian participant **Andres Kasekamp** (*PhD*).

Jubilees

On 25 February 2000 a hundred years passed from the birth of Professor of archaeology **Richard Indreko**. Richard Indreko's work raised the research into the Estonian Stone Age to a quite new level, also in the broader context of European science. A comparative research

into archaeological matter, consistent and competent use of typological methods as well as taking into consideration natural conditions as a factor of the formation of a settlement make various interpretations by Indreko trustworthy to date. His greatest contribution definitely consists in giving a picture of the local Mesolithic settlement, supported by capacious archaeological excavations in Kunda Lammasmäe, that yielded the best part of Mesolithic information practically up to the end of the 1960s and the beginning of the 1970s and so turned the place of the historical settlement into a particular symbol of Estonian Stone Age.

On 10 August 2000 **Boris Meissner**, professor emeritus of the University of Cologne and honorary doctor of the University of Tartu, internationally recognised as a researcher into East-European issues, including the Baltic problems, celebrated his 85th birthday. His *PhD* dissertation *Die sowjetische Intervention im Baltikum und die völkerrechtliche Problematik der baltischen Frage*, written at the University of Hamburg under the supervision of Professor Rudolf Launi, is one of the most thorough analysis proceeding from international law, of the malpractice against the Republic of Estonia by the Soviet Union. In the years 1947–1953 Meissner's Eastern reporter was a research institution named *Forschungstelle für Völkerrecht und ausländisches öffentliches Recht* which is active to date, carrying the name *Institut für Internationale Angelegenheiten* and as such is one of the most notable institutes at the University of Hamburg. In 1964 at the University of Cologne he initiated the Institute of East-European Law (*Institut für Ostrecht der Universität zu Köln*). Boris Meissner has also witnessed the emergence of a number of journals dedicated to the thematics of East Europe. He has also actively participated in politics and diplomacy, having worked as a councillor of the German government since the period of Chancellor Konrad Adenauer's ruling to date.

Boris Meissner took part in the struggle for restoring the independence of the Baltic countries and in 1995 he was decorated with the order of *Maarjamaa Rist* (The Cross of St Mary's Land).

